Зміст

Зміст 2
ПЕРЕДМОВА 3
І. РОДИННЕ ВИХОВАННЯ: ІСТОРІЯ, СУТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ 5
З історії родинного виховання в Україні 5
ЛІТЕРАТУРА 20
Суть та функції родинного виховання 22
ЛІТЕРАТУРА 87
Проблема підготовки студентів-філологів до родинного виховання у педагогічній теорії та практиці вищих педагогічних навчальних закладів України 90
ЛІТЕРАТУРА: 123
Стан та особливості виховного процесу в сучасній українській родині 125
ЛІТЕРАТУРА 138
ЗАВДАННЯ ДЛЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ 139
Тематика рефератів 141
Тематика повідомлень 142
РОЗДІЛ ІІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В РОДИНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 144
ЛІТЕРАТУРА 157
Сімейні виховні цінності у родині Старицьких – Лисенків 158
ЛІТЕРАТУРА 171
Домінантні риси виховання в родині Коцюбинських 172
ЛІТЕРАТУРА 185
Національне виховання у родині Грушевських 185
ЛІТЕРАТУРА 195
Національне виховання в родинах Уманської еліти 196
кінця ХІХ – початку ХХ століття 196
(на прикладах родин Крамаренків, Суровцевих) 196
Література: 221
Зміст та засоби виховання у родині Бажанів 221
ЛІТЕРАТУРА 229
Виховний потенціал досвіду родин української еліти кінця 230
ХІХ – початку ХХ століття 230
ЛІТЕРАТУРА 237
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ 238
ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ 240

ПЕРЕДМОВА

Особлива потреба у формуванні гармонійно і всебічно розвиненої особистості, наставника підростаючого покоління з багатогранними етнопедагогічними знаннями, духовно-моральними та естетичними якостями, зумовлюється великою значимістю народного виховного досвіду в умовах демократизації та гуманізації нашого суспільства. Надінформатизованість, комп'ютеризація чинять значний негативний вплив на родинне виховання дитини. Вона просиджує годинами перед комп'ютером, фактично живе у віртуальному світі, досить далекому від звичайних, нормальних людських стосунків, і не стільки розвивається, як деградує – не лише морально-духовно, а й фізично, розумово. Причину такої деградації вбачаємо як у досягненнях науково-технічного прогресу, так і в нездатності, непідготовленості молодих людей до повноцінного виховання власної дитини.

Тому питання, як виховувати дітей, аби вони виросли справжніми громадянами країни, сповненими національної гідності й гордості, розвиненими духовно та інтелектуально, набуває неабиякої актуальності на сучасному етапі. Підтвердженням цьому є такі державні документи: Концепція виховання особистості в умовах розвитку української державності, Національна програма "Українська родина", концепція "Сім'я і родинне виховання" та ін., що спрямовані на підвищення авторитету духовно-моральних цінностей родини, створення сприятливих умов для її повноцінного морально-психологічного, соціального, культурного і духовного розвитку.

За змістом, метою, завданнями та шляхами реалізації родинне виховання має національний характер. Про необхідність збереження і вдосконалення

національних традицій родинного виховання дітей і молоді, забезпечення принципу наступності та спадкоємності поколінь, організацію родинного виховання як важливої ланки навчально-виховного процесу сучасної національної школи йдеться в Державній національній програмі “Освіта. (Україна XXI століття)”.

Тому актуальним є вивчення виховного досвіду української селянської родини, а також родинновиховної практики української еліти кінця XIX – поч. XX ст., яка в умовах жахливого соціального і національного гноблення зуміла дати Україні плеяду культурно-громадських діячів. Серед них родини Грушевських, Лисенків, Старицьких, Коцюбинських, Крушельницьких, Бажанів, Крамаренків, Суровцових, де з покоління в покоління передавалися духовні скарби, оберігалися історична пам’ять, традиції, творилася українська культура, формувалася національна свідомість, створювалися засоби і методи виховання підростаючого покоління.

Сподіваємося, що запропонований посібник стане корисним для студентів педагогічних навчальних закладів, учителів, керівників гуртків – усіх, хто цікавиться етнопедагогічною скарбницею українського народу.

І. РОДИННЕ ВИХОВАННЯ: ІСТОРІЯ, СУТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

З історії родинного виховання в Україні

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою 28 червня 1996 р., у статті 48 сказано, що “кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло”. Основний закон України визначає права сім’ї та обов’язки батьків і дітей. Так, у статті 51 йдеться про те, що “шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов’язки у шлюбі та сім’ї. Батьки зобов’язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов’язані піклуватись про своїх непрацездатних батьків.

Сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою”[1]. Ці основоположні ідеї були і раніше закладені у звичаях та юридичних правах української сім’ї. Проте сім’я, травмована духовно та пригнічена економічно, не могла розвивати кращі традиції та звичаї виховання в ній дітей ні за часів тоталітаризму, ні за новітніх часів.

Сьогодення – це той час, коли маємо якнайрішучіше повертатися до української родинної педагогіки, до відродження традиційного статусу української родини з її непорушними авторитетами, повагою до батьків і материнським покликанням жінки, подружньою вірністю, любов’ю до дітей і відданістю святому обов’язку їх виховання. Таке повернення має забезпечити підготовку молоді до подружнього життя, виховання в сім’ї, тобто відновити та зміцнити те вічне, на чому тримається людство, – родину.

[1] Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997.

Питання дослідження сім'ї, шляхи її розвитку і трансформації, її складових і чинників, насамперед, виховання в ній, на сьогодні опрацьовано недостатньо. Наявні публікації здебільшого торкаються лише окремих сторін цього актуального питання. Важливого значення, з огляду на це, набувають праці українських істориків В.Антоновича, В.Винниченка, М.Грушевського, І.Крип'якевича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Максимовича, О.Субтельного; етнографів та етнологів Ф.Вовка, В.Гнатюка, М.Сумцова, І.Франка, П.Чубинського, В.Шухевича та ін.

Актуальністю висвітлення історико-педагогічного аспекту родинного виховання і української родини загалом повною мірою торкалися праці Н.Гаврилюк, В.Горленка, Г.Довженок, М.Зубрицького, О.Левицького, В.Наулко, А.Пономарьова, І.Симоненка, Є.Сявавко, М.Стельмаховича, Р.Чмелика тощо.

Важливі відомості про родинне життя українців різного періоду можна знайти в українському фольклорі, у творах українських письменників, у зразках зображувальних мистецтв українських митців. Ілюструють родинний побут українців такі художні твори, як "Микола Джеря", "Кайдашева сім'я" І. Нечуя-Левицького, "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Грицева шкільна наука" І.Франка, "Федько халамидник" В.Винниченка та ін.

Родинне виховання в Україні має глибоке історичне коріння. Діяльність, що була пов'язана з передачею життєвого та соціального досвіду молодшим членам суспільства, виникає і розвивається одночасно з еволюцією людства.

Дородове суспільство об'єднувало людей у господарські колективи. Вони не мали постійної території і поділу праці за статтю. За твердженням Є.Сявавко, "...кожний колектив поділявся на дві групи: 1) чоловіки і жінки, які брали участь у полюванні; 2) діти, підлітки і старі люди обох статей, які не виконували важливої ролі в полюванні, але брали активну участь у господарському житті", що, на думку дослідниці, призвело до появи характеристик, які постійно дають у народі (на зразок: "Старе – що мале")[1].

[1] Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – С.15-16.

Спільне перебування старших і менших членів у дородовому суспільстві, напевне, і зумовило ту особливу роль, яку відігравали люди похилого віку у первісному вихованні.

На всіх стадіях розвитку суспільства основним був момент виховання підростаючого покоління як відтворюючої робочої сили. М.Шабаєва стверджує, що у примітивному дородовому суспільстві вже спостерігався процес відтворення суспільної людини, була наявною передача молодим поколінням трудових навичок, умінь (у т.ч. – виконання обрядів, які супроводжують життя первісних людей), прилучення молоді до ідеології цього суспільства, яка все більше ускладнювалася[1].

Проте вже на цьому етапі виникала необхідність і у свідомому навчанні. Таке навчання здійснювалося старими людьми, які перебували у одній групі з дітьми і підлітками, що не мали уявлення про своїх батьків і належали всьому архаїчному роду. Таким чином найпершою формою виховання було виховання суспільне.

Матріархат (з лат. "*матер*" – мати і гр. "*архі*" – влада) – ранній період у розвитку первісного суспільства. Спочатку він характеризувався наявністю материнського роду і рівноправ'ям жінки з чоловіком, а потім – провідним становищем жінки. Саме на цей період припадає виникнення й особливе поширення культу жінки-прародительки, яка відіграє провідну роль в економічному і соціальному житті суспільства, до того ж – доглядає і готує до життя дітей, дбає про їхнє фізичне зростання, прилучає до ідеології, до духовного життя, яке стає дедалі різнобічнішим.

Вітчизняна історіографія відзначає, що у слов'янських народів авторитет жінки-матері був особливо великим. Вона була основною відповідальною особою за виховання дітей.

Остання фаза історії первісного суспільства ознаменовується зміною ладу – на зміну матріархату приходить патріархат. Домінуюча роль в умовах нового суспільного укладу належить чоловікові, а це призводить до зростання його ролі

[1] Шабаєва М. К вопросу о происхождении воспитания. – Сов. педагогика. – 1954. – №1. – С.104.

у вихованні дітей і веденні господарства. Саме патріархат стимулював остаточний перехід до моногамної сім'ї. З'являється сімейна власність на худобу, нерухоме майно, які батько може передавати у спадок дітям. Усе це зміцнює сім'ю, яка поступово набирає ознак економічного осередку суспільства. Чоловік переймає на себе усі основні функції в суспільстві, у тому числі і виховні. Виховання здійснюється тепер на вищому рівні і має різнобічний характер. У цей період, як стверджують дослідники, з'являються зародки шкіл – чоловічих будинків молоді. Для дівчаток таких будинків не було, проте під керівництвом жінок вони набували навичок ведення хатнього господарства, виконання посильних сільськогосподарських робіт. У родовому суспільстві закріпилася відповідальність чоловіка за підготовку до життя хлопчиків, а жінки – за підготовку дівчаток; згодом така відповідальність стає традиційною.

Поступово роди почали об'єднуватись, зливатись, утворюючи племенні союзи, між якими виникали конфлікти, що розв'язувались за допомогою воєнних сутичок. За таких умов формується військова демократія, а племенні об'єднання очолюють князі-вожді. У цей час виникають два типи навчально-виховних закладів – будинки молоді для навчання всіх дітей і будинки (школи) для дітей знаті, де вихованців готували до виконання обов'язків жерців і вождів. В умовах гострих військових конфліктів, які мали місце у житті слов'ян у IV – VI ст., зростає роль військової підготовки дітей. За умов воєнної небезпеки малолітніх дітей люди приносили до резиденції вождя, щоб сховати їх. Цей факт зумовив виникнення слова "виховання": "виховувати", "виховати" походить від побутового терміна "ховати", так само як "воспитание" – від "питать..."[1].

Дослідники зазначають, що в Україні велика родина набула значного поширення за часів Київської Русі. Брати не ділили майно, господарювали і жили разом, а керував господарством хтось із старших, найбільш досвідчений і кмітливий – "завідець"[2]. Поряд із великими родинами прогресували в Київській

[1] Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974.
[2] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С.44.

Русі малі індивідуальні сім'ї (за твердженням Р.Чмелика, така сім'я нараховувала 6 – 7 осіб), які в наступні століття стали домінуючими[1].

На нашу думку, генезу і розвиток сім'ї та родинного виховання в епоху Київської Русі варто розглянути детальніше, адже саме у цей період склались традиції давньоруської народної педагогіки, які згодом стали джерелами української етнопедагогіки.

Особливого розвитку у Київський Русі набуває шкільне навчання. Найбільшого поширення набуває світська система індивідуального навчання грамоти, тобто система домашньої школи, що навчала дітей на прикладі народних звичаїв, традицій та обрядів, виховуючи в них таким чином пошанне ставлення до власної культури, любов до рідної землі, патріотизм тощо. З часом освітою в Київській Русі заволодіває церква і давньоруська педагогіка набуває теологічного забарвлення, оскільки молодші члени суспільства виховувались у дусі глибокої релігійності, любові до Слова Божого, при цьому обов'язковим було дотримування Біблейських заповідей. Одним із найважливіших засобів виховання та передачі знань у народу був фольклор, мистецтво слова, якому завжди надавалося велике значення у суспільному житті, оскільки воно сконденсовувало у собі виробничий і життєвий досвід, у ньому відбивались людські почуття і помисли. Колядки, щедрівки, веснянки, приказки, прислів'я, казки, загадки несли в народ наївно-натуралістичні знання. Народна творчість засвідчує духовне життя молоді в цей період. З переходом у цей час до індивідуальної сім'ї дослідники пов'язують виникнення колискових пісень, потішок, пестушок, що засвідчує зростання ролі і відповідальності батьків, зокрема матері, за виховання дітей.

Отже, в період Київської Русі народною педагогікою вже чітко усвідомлювалася мета, ідеал, зміст навчання і виховання, висуваються основні засоби досягнення педагогічного ідеалу. Справжньою скарбницею педагогічних ідей можна назвати "Повчання дітям" Володимира Мономаха, яке адресоване дітям як першооб'єктові родинного виховання. Усі подальші розробки систем

[1] Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 26.

такого виховання вітчизняними та зарубіжними вченими і дослідниками так чи інакше враховували те найперше, про що писав Володимир Мономах.

Детальний аналіз "Повчання дітям" Володимира Мономаха засвідчує, що моральні нормативи батьків та вчителів несли певну педагогічно-виховну інформацію і водночас диктували конкретну поведінку за різних умов життя. Мономах особливу увагу звертає на необхідність розвитку в дітей ініціативи і працелюбства. Він обґрунтовує думку про те, що праця є основним засобом запобігання лінощам у дітей. Велику увагу у "Повчанні" відведено ролі прикладу старших (надто батьків) у вихованні, а також формуванню в молоді почуття любові до Батьківщини і готовності захищати її від ворогів. У зв'язку з цим він розробив систему фізичного виховання юнацтва.

Важливе значення для української етнопедагогіки мала козацька доба. Історико-педагогічні факти свідчать, що козацьке родинне виховання здійснювалось на високому рівні, який забезпечувався реалізацією ідей та засобів козацької духовності, народної педагогіки, національних традицій і звичаїв, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ Батька, Матері, Бабусі і Дідуся, Роду і Народу, Родини і Батьківщини. Козацька сім'я славилася демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, глибокими релігійними традиціями, що благотворно впливали на виховання дітей. Козацька педагогіка розглядає батька як захисника свободи і незалежності людини, охоронця духовно-моральних цінностей сім'ї, всього роду, творця історії. "Козацька родинна педагогіка так виховувала дітей, що вони в словах і справах, вчинках батька відчували і сприймали як святу "золоту нитку історії", переривати яку – найтяжчий гріх, злочин, за яким невідтворно слідкує прокляття, навіть предків і нащадків"[1].

Мати-козачка, поряд з вихованням у своїх синів мужності, витривалості, рішучості, формувала у них почуття милосердя, гуманізму, готовність прийти на допомогу. Ідеалом жінки у цей період була Діва Марія, тому дівчаткам прищеплювали такі чесноти, як толерантність, порядність, милосердя, вірність,

[1] Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. – К., 1995. – С.73.

відданість Батьківщині, своєму обранцю та святому обов'язку виховання власних дітей. Козацька педагогіка возвеличує родинний затишок і щасливе сімейне життя, виховання дітей на користь собі, громаді та Вітчизні.

Доля української родини, розвиток родинного виховання тісно переплітались з історичною долею самої України. В середині XIX ст. економічний розвиток України було загальмовано, селянські господарства розорено, українські родини приречено на безправність та злидні, часом становище сім'ї доходило до трагізму. Наприкінці XIX ст. сотні тисяч українців у пошуках кращої долі змушені були емігрувати до США, Канади, Аргентини, Бразилії, Австралії. Проте така вимушена еміграція не передбачала остаточного розриву з рідною землею. За межами української етнічної території дітей в українській сім'ях виховували справжніми патріотами рідної землі: розмовляли з ними рідною мовою, дотримувалися звичаїв та обрядів, носили національний одяг тощо.

Р.Чмелик, аналізуючи розвиток сім'ї наприкінці XIX ст., зазначає, що "політичні умови України в досліджуваний період посилюють значимість функції [сім'ї] зберігання і утвердження етнічної ідентичності. Ця етнічна ідентичність за допомогою виховної функції сприяє підготовці свідомих особистостей, які дбають про фізичне й духовне здоров'я нації й держави, сприяє їх незалежності та розквіту. Найбільш оптимальним і сприятливим середовищем, безперечно, було українське село з його стабільним дотриманням традиційного сімейного укладу..."[1].

Народна педагогіка дотримується думки, що виховання дитини потрібно розпочинати з раннього віку. Пластичність психіки і інтелекту дитини було помічено і вона вважалась властивою ознакою молодого людського організму, а відтак саме ця ознака і була однією з основ виховання дитини в сім'ї.

Перші десятиліття XX століття ознаменувались значними змінами у житті українського суспільства, які мали вплив і на українську родину. На першу половину XX століття припало три війни, кожна з яких внесла свої корективи в

[1] Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 79.

життя української сім'ї. Загострилася проблема неповних сімей, жінка-мати перебирає на себе і обов'язки батька, годувальника, господаря, головного вихователя. Зменшення чисельності сімей було зумовлено великою кількістю неодружених дівчат і малою кількістю чоловіків, які вижили в умовах війни. Проблема виховання у роки Першої світової війни стала особливо актуальною, проте у науковій педагогіці вона ще не знайшла глибокого соціального та психолого-педагогічного осмислення. Неперевершеними ілюстраціями проблеми "війна – сім'я – діти" залишаються зразки класичної художньої літератури, як – то твори О.Авдиковича, К.Гриневичевої, О.Кобилянської, Б.Лепкого, Марійки Підгорянки, В.Стефаника, О.Турянського.

Лютнева революція 1917 року зумовлює піднесення хвилі національної свідомості в Україні: створюються різні товариства, що мають на меті розвиток української культури, організовуються курси перекваліфікації вчителів, бо школа здебільшого переходить на викладання українською мовою замість російської[1]. Цей поштовх до національного відродження сприяє прогресуванню розвитку української родини, що знаходить вияв у ширшому і відкритішому поверненні до народних ідеалів, у т.ч. і виховних. У 1917 р. було впроваджено відпустку для жінок у зв'язку з їх вагітністю і пологами; передбачалась для матерів перерва в роботі для годування грудної дитини, державна допомога багатодітним сім'ям та одиноким матерям, організація широкої мережі жіночих консультацій і пологових будинків, дошкільних виховних дитячих закладів (ясел, притулків, садків, майданчиків), безкоштовне лікування; були зрівняні у правах шлюбні та позашлюбні діти, скасовані релігійні, станові та майнові обмеження в шлюбі; робилось усе можливе на той час для того, щоб докорінно поліпшити матеріальне становище сім'ї, на що були спрямовані також законодавчі акти про 8-годинний робочий день, рівну оплату праці чоловіків і жінок, пенсійне забезпечення, про переваги та пільги малозабезпеченим і сім'ям загиблих та інвалідів війни тощо[2].

[1] Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред.газ. "Полтавський вісник", 1994.
[2] Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С.32.

Вселяло надію на прогресування розвитку і покращення становища української родини, зокрема системи родинного виховання в ній, і те, що Україна ступила на шлях власного державного будівництва. В умовах створення Української Народної Республіки (УНР) відбувається піднесення української національної культури, що зумовлює розвиток українознавства як науки. Утворення Центральної ради, універсали, проголошені нею, український народ зустрів із великим піднесенням. Радо вітали ці події інтелігенти, зокрема вчителі, які на той час об'єднались у Всеукраїнську вчительську спілку. Педагоги України запропонували програму докорінних перетворень на ниві освіти та виховання; з метою втілення її в життя було засновано часопис "Вільна українська школа", який постійно вміщував матеріали з проблем українознавства та пропагував виховання у його дусі.

Започатковувались цілі науки про буття і традиції українського народу, становлення і розвиток української нації, державності. У серпні 1918 року Нарком народної освіти затвердив проект, у якому, окрім інших питань, йшлося про реорганізацію навчального процесу в учительських семінаріях та інститутах. Підкреслювалась необхідність запровадження курсів української мови, літератури, історії та географії України, елементів краєзнавства. Ці заходи, на думку авторів циркуляра, мали сприяти вихованню в дітей поваги як до нового ладу, так і до рідної землі.

Велику і важливу роботу з українізації розгорнув М.Грушевський, завдяки якому було відновлено історичну секцію при Всеукраїнській Академії Наук. Він організував діяльність академічних комісій, які досліджували етнографію, фольклор України. Концепція академіка М.Грушевського про походження сім'ї знайшла досить широке висвітлення в його "Історії України-Русі" та у спеціальній монографії "Початки громадянства (генетична соціологія)" (1921), де вчений зібрав, узагальнив і переосмислив світовий досвід аналогічних досліджень та обґрунтував власні положення, використовуючи прогресивні ідеї тогочасних європейських дослідників. М.Грушевський сформував і очолив у 1924 році

редакцію українознавчого журналу "Україна", завдяки чому побачила світ ціла низка його статей про підготовку фахівців до українознавчої роботи.

Українознавство стало теоретико-методологічною основою, по суті, всіх галузей знань – гуманітарних, економічних, природознавчих, культурознавчих, державотворчих. Розвивалися такі його наукові напрями, як етнологія, демографія, фольклористика, мистецтвознавство, історіографія, географія, мовознавство, літературознавство тощо. Усе це давало поштовх для відродження та подальшого розвитку національного родинно-шкільного виховання.

Варто відзначити, що у перші роки радянської влади процес українізації продовжувався інерційно, проте, тенденція розвитку української родини незабаром була перекреслена репресивними діями проти сім'ї, наступом свавілля з боку тоталітарного режиму. Маємо на увазі концепції, що продукували легковажне ставлення до сім'ї, а також геноцид проти всієї української нації. Можемо погодитися з думкою О.Кучерука, що українізація в Україні, розпочата з ініціативи більшовиків, мала на меті виявити національно свідомих людей, щоб потім знищити їх[1].

У другій половині 20-х років навчання та виховання дітей у школі і сім'ї почало здійснюватися у руслі державної політики, яка дедалі більше набувала ідеологізованого, а відтак і спотвореного характеру. Поступово утверджувалися класова свідомість, ідеологія робітничого класу, методологія більшовицької партії, що спрямовувалися на приниження ролі національного компонента у змісті освіти та виховання. Вчені – теоретики, які пропагували більшовицьку ідеологію, видали ряд праць, що проголошували шлюб і сім'ю анахронізмом, намагалися замінити їх безшлюбними комунами, усуспільненням жінок і дівчат, "вільними статевими стосунками", влаштовували "громадські суди" над вінчанням, хрещенням дітей . В цей час поширювалися гасла на зразок: "Батьки – пережиток минулого!"[2]. Місце теологічного виховання займало виховання атеїстичне, що

[1] Кучерук О. Більшовицька політика українізації у XX рр. // Рідна школа. – 1993. – №10. – С.29.
[2] Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред.газ. "Полтавський вісник", 1994.

супроводжувалося руйнуванням церков, храмів, монастирів, каплиць, знесенням хрестів, могил тощо.

Уряд приймав постанови про українізацію культурного та суспільного життя, у тому числі і науки, за якими відразу ж приймалися інші постанови про підготовку до антиріздвяних та антивеликодніх свят. Натомість уводилися свята "радянського змісту". Важливою ділянкою антирелігійної роботи вчителя у період церковних свят був певний вплив на родину, яку потрібно було "правильно виховати", тобто "нейтралізувати" як вогнище всіляких релігійних забобонів. С.Литвинів у статті "Учитель і весняна антирелігійна кампанія" зазначав: "Треба лише уявити, скільки різних церемоній зв'язано з постом і Великоднем: говіння, причастя, розговлення, "свячена паска", христування. І всі ці звичаї міцно увійшли у побут селянської родини. Діти – приневолені учасники цих справ"[1]. Автор підкреслює, що батьки примусом женуть дітей до церкви, а іноді задобрюють подарунками та ласощами, аби таким чином залучити до святкування. Було запропоновано цілий перелік антирелігійних заходів, у тому числі безвірницьку експедицію, дитячу антирелігійну газету, куточок дітей-безвірників, антирелігійну вечірку або ранок, гурток юних безвірників.

1925 рік ознаменувався створенням "Спілки войовничих безвірників", які видавали журнал "Безбожник" і спрямовували свою діяльність проти релігії та церкви. Приміщення колишніх церков було використано для розміщення сільських будинків культури, клубів, гаражів, складів і т.інше. У період Різдвяних свят 1930 р. було влаштовано масове спалення ікон, церковних книг, інших предметів релігійного культу. Усе це деморалізувало людей, нищило їхню духовність, приносило в жертву класовій моралі національно – гуманістичні ідеали. А саме на духовній основі, як стверджував Г.Ващенко, передусім ґрунтується менталітет українського народу, національний ідеал українців. Споконвіку в основі української духовності лежить віра в Бога, в свободу й незалежність України, наслідування заповідям Божим у громадському та родинному житті. Це увійшло в побут і психіку українців і передавалось із

[1] Литвинів С. Учитель і весняна антирелігійна кампанія // Рад.освіта. – 1929.– №4. – С.37 – 44.

покоління в покоління. На думку Г. Ващенка, "... тривка мораль може бути побудована лише на релігійних засадах. ... Лише віра в Бога і безсмертя людської душі можуть бути основою високої моралі, що не знає компромісів і має абсолютний характер"[1].

30 – 40 рр. XX ст. характеризувалися репресіями національної інтелігенції в Україні, знищенням духовенства, наступом на селянство і водночас на родинну етнопедагогіку, творцем і носієм якої воно виступало. Українські села булт розоряні примусовою колективізацією, грабіжницькими продрозверстками, нескінченними арештами й депортацією селянських родин. Сталініст навмисно організовали голодомор у Східній Україні, жертвами якого стали понад 7 млн. українців – від голоду вмирали цілі родини і села. Такі умови життя зумовлювали деморалізацію родинного осередку, поширювалися канібалізм, вбивства, глумління над трупами. Ці жахливі події знайшли відображення, зокрема, і в творах українських письменників та поетів. Так, П.Тичина у поезії "Загупало в двері прикладом..." змальовує трагедію родини, коли мати на межі божевілля вбиває рідного сина, а на запит солдат тільки всміхається:

... Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається тихо.

Горщок витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно.

Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається чудно.

Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі,

І синю голівку під ситом, що вже почала протухати.

Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається страшно[2].

Ці рядки демонструють повне знецінення родинних устоїв, жахну реальність штучно створеної сталіністами ситуації голодомору.

Злочинницька політика вишукування "ворогів народу" також мала свої наслідки, які призводили до розправи над мільйонами невинних людей. Держава організовувала спеціальні дитячі будинки для дітей репресованих батьків, "ворогів народу".

---

[1] Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред.газ. "Полтавський вісник", 1994. – С.185.

[2] Живиця: Хрестоматія української літератури XX ст.: Кн.1 / За ред. М.М.Конончука – К.: Твім інтер, 1998. – С. 442–443.

Сім'я відмирала духовно, адже існуючий режим культивував родинну зраду – "класову" взаємоненависть між членами родини, доноси. Виховним ідеалом, прикладом для наслідування став "подвиг" Павлика Морозова, який зрадив рідного батька. На його основі сформувався певний стереотип "піонера-героя". Публікації, які з'являються на початку 90-х років XX ст., засвідчують штучність створення таких стереотипів. Отже, існуючий режим заперечував основу народної моралі – родинну (кровну) спорідненість, подружню вірність, взаємну любов і солідарність, єдність поколінь.

Диструкцію української родини зумовлювало і штучне насадження атеїстичного світогляду. Широко пропагувався партійний матеріалізм, що заперечував будь-які традиції, особливо релігійно-моральні. Таким чином, було відкинуто одну з головних основ виховання – релігію[1]. Г.Ващенко у своїй праці "Виховний ідеал" згадує про педагогічну діяльність К.Ушинського, який у часи панування матеріалістично-атеїстичної моди рішуче виступав за релігію як основу виховання молоді"[2].

Наступним етапом, який зумовив зміни у сімейному укладі українців, стала Велика Вітчизняна війна. За чисельними втратами в ній Україна посідала перше місце у колишньому СРСР. По суті, не було жодної родини, яка б не брала участі в цій війні. Війна залишила по собі мільйони вдів, дітей-сиріт, батьків, які втратили синів і доньок, але маємо зазначити, що у тяжкі роки воєнного лихоліття з особливою силою проявилась життєва стійкість і високі моральні якості української родини. Актуалізувалась народна традиція, за якою сім'ї добровільно беруть до себе на виховання дітей-сиріт. Турбота про ближнього, взаємодопомога, гуманізм, милосердя, любов до рідної землі – усі ці риси формувалися у процесі спільної праці, що була спрямована на відбудову зруйнованого народного господарства та боротьбу проти загарбників. Прикладом для наслідування у цей період стає людина-патріот, герой, який здатен віддати життя за свою

[1] Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред.газ. "Полтавський вісник", 1994. – С. 156.
[2] Там само. – С. 156.

Батьківщину, і навпаки – загальному осуду піддано тих, хто не хотів воювати, дезертирів, боягузів, зрадників.

Повоєнні роки ознаменувалися хвилею репресій, свавіллям, депортаціями родин, сіл і новим голодомором. Усе це не могло не вплинути на становище української родини, проте моральне піднесення від перемоги, спалах патріотизму допомагає не лише вижити, а й відбудувати державу і власне сім'ю.

Життю української родини у післявоєнний період присвятили свої кращі твори О.Гончар, А.Дімаров, Ю.Збанацький, А.Малишко та ін.

"Хрущовська відлига" не спричинила значних змін у житті української родини. Фактично усе залишилося як і раніше. Якщо у селах подекуди ще зберігались елементи традиційної культури українців, то в містах їх уже майже не було.

Та найбільших успіхів (і водночас невдач) режимові вдалося досягти на ниві знищення чи то зміни національної ідентифікації населення України, українського народу.

Заперечуючи національну культуру, російська мова міцно утверджувалася у вищих навчальних закладах, театрах, музеях, на промислових підприємствах. Розмовляти українською мовою в місті означало в очах пересічного міщанина виглядати відсталою і некультурною людиною.

Такий стан речей аж ніяк не сприяв збереженню національного культурного статусу, в тому числі і виховного, української родини. Дітей, по суті, виховували на чужих виховних ідеалах, зокрема російських; на перше місце стало виховання ідеологічне – в дусі існуючого ладу. Виховуючи моральні чесноти особистості, обов'язково пов'язували їх, свідомо і несвідомо, із служінням "Єдиній і неподільній державі".

Проблемам виховання в родині присвятили свої твори "шістдесятники" – Л.Костенко, Б.Олійник, Г.Тютюник, І.Жиленко та ін.

Науковий інтерес до народної педагогіки відновився аж на початку 70-х років XX ст. Він нерозривно пов'язаний з іменем В.О.Сухомлинського, який виклав у своїх працях цілісну систему поглядів на проблеми родинного виховання

на засадах народної педагогіки. Він одним із перших почав перебудову школи і педагогіки і був впевнений, що ефективну виховну роботу школа може побудувати лише на основі тисячолітнього досвіду народної педагогіки, культурно-історичних традицій і звичаїв.

В. Сухомлинський вважав, що немає більш важливого завдання у сфері виховання, ніж вчити матір та батька виховувати своїх дітей. Василь Олександрович відзначав, що "не всім бути фізиками і математиками, а чоловіком і дружиною – всім, батьком і матір'ю – всім", і тому "виховання майбутніх матерів і батьків – одне з найважливіших завдань школи"[1].

У цей період з'являється праця Є. Сявавко "Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку", в якій досліджується проблема українського родинного виховання. Згодом питанням українського народного дитинознавства займалися С. Бабишин, Н. Гаврилюк, Г. Довженок, Т. Мацейків.

Проте незабаром, зацькований офіційною ідеологією і владою, цей інтерес згасає, а подальші спроби таких досліджень, зокрема і української родини, зазнають серйозних випробувань.

Цікавими ілюстраціями життя та побуту української сім'ї даного періоду є драматичні твори: М. Зарудного "Ну і дітки ж...", П. Загребельного "Межа спокою", О. Коломійця "Дикий ангел", Л. Хоролець "Мені тридцять", новела В. Габора "Ми приречені, кохана", романи Є. Кононенко "Драні колготи" і "Імітація", поезії В. Голобородька, В. Махна, В. Слапчука, О. Слоньовської тощо. Також у цей час з'являються наукові праці М. Стельмаховича "Народна дидактика" (1985), "Використання української етнопедагогіки в педагогічній пропаганді серед батьків" (1989), "Народне дитинознавство" (1991), де розглядаються особливості родинного впливу на формування особистості, порушуються питання використання родинних звичаїв та обрядів у сучасному родинному вихованні, наголошується на непересічному значенні фольклору в навчанні та вихованні дитини у сім'ї.

[1] Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.:Рад. школа, 1978. – С. 187 – 209.

Проголошення у 1992 р. Декларації про державний суверенітет та Акту про незалежність української держави та зумовлені ними подальші державні перетворення призвели до нового поштовху національного відродження. Відкрився широкий простір для навчання та виховання молоді на матеріалах народознавства, народної педагогіки. До навчальних планів вищих педагогічних навчальних закладів було внесено цілу низку нових дисциплін українознавчого спрямування. З'являється велика кількість шкільних програм з народознавства, етнопедагогіки, видкриваються школи з поглибленим вивченням особливостей традиційної культури українців. У 1993 р. побачили світ концептуальні положення "Основи національного виховання" за загальною редакцією В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчук[1]. Звернення до джерел родинності у 1994 р. засвідчила розроблена ООН Декларація про роль, обов'язки, права родини, прийнята Генеральною Асамблеєю резолюція Міжнародного року родини під девізом "За демократію в найменшій спільноті суспільства" та проголошення 15 травня Днем родини, який відзначається щороку. У 1995 р. виходить друком "Концепція школи нової генерації – української національної школи-родини"[2] та праця "Українська козацька педагогіка і духовність"[3]. Спостерігається, з одного боку, злет національної ідеї, відновлення народних традицій, обрядовості, звичаєвості – загалом духовної культури, а з іншого – невміле їх використання, необізнаність з рідною культурою не покращувало процесу національного відродження, не позначилося у позитивному напрямку на українській родині. Причиною цьому було незнання основних принципів і засобів української етнопедагогіки, нечітко окреслений виховний ідеал українця. На цій проблемі маємо закцентувати особливу вагу, детально розглянувши суть та функції родинного виховання у наступному пункті.

ЛІТЕРАТУРА

[1] Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. – Умань, 1993.

[2] Концепція школи нової генерації – української національної "Школи-родини" // Вісник Київського ун-ту ім.Т.Шевченка: Українознавство. – К., 1994. – Вип.1. – С.32 – 71.

[3] Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. – К., 1995.

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред.газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 190 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524 с.

3. Живиця: Хрестоматія української літератури ХХ ст.: Кн.1 / За ред. М.М.Конончука – К.: Твім інтер, 1998. – 720 с.

4. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

5. Концепція школи нової генерації – української національної “Школи-родини” // Вісник Київського ун-ту ім.Т.Шевченка: Українознавство. – К., 1994. – Вип.1. – С.32 – 71.

6. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. – К., 1995. – 114 с.

7. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. – Умань, 1993. – 109 с.

8. Кучерук О. Більшовицька політика українізації у ХХ рр. // Рідна школа. – 1993. – №10. – С.29 – 32.

9. Литвинів С. Учитель і весняна антирелігійна кампанія // Рад.освіта. – 1929.– №4. – С.37 – 44.

10.Повчання дітям Володимира Мономаха // Повість минулих літ. Літопис. – К.: Веселка, 1989. – С.175 – 181.

11.Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

12.Сухомлинський В. Батьківська педагогіка. – К.:Рад. школа, 1978. – 263 с.

13.Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – 151 с.

14.Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім’я другої половини XIX – початку ХХ ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – 142 с.

15.Шабаєва М. К вопросу о происхождении воспитания. – Сов. педагогика. – 1954. – №1. – С.104.

Суть та функції родинного виховання

Селянська родина
Автор: Олександр Мурашко 1914 р.

Особлива потреба у формуванні гармонійно, всебічно розвиненої особистості з багатогранними етнопедагогічними знаннями, духовно-моральними та естетичними якостями, особистості, яка стане справжнім носієм цих знань, взірцем їх застосування, зумовлюється великою значимістю народного виховного досвіду в умовах демократизації і гуманізації нашого суспільства. Такий суспільний феномен як родина є незамінним, проте сучасне суспільство часто ігнорує цю думку.

Надінформатизованість, комп'ютеризація чинять значний негативний вплив на родинне виховання дитини. Вона просиджує годинами перед комп'ютером, фактично живе у віртуальному світі, досить далекому від звичайних, нормальних людських стосунків, і не стільки розвивається, як деградує – не лише морально-духовно, а й фізично, розумово. Причину такої деградації вбачаємо як у досягненнях науково-технічного прогресу, так і в нездатності, непідготовленості батьків до повноцінного виховання власної дитини. Вкрай незадовільне використання українського родинновиховного досвіду зумовлює потребу підготовки молодих спеціалістів у вищому педагогічному навчальному закладі до родинного виховання.

Перш ніж розглянути суть та функції родинного виховання, зупинимось на семантиці лексем "***родина***" і „***виховання***" та визначимо поняття "***родинне виховання***". З цією метою проаналізували комплекс давньоруських слів з коренем

“***род***”. Це передусім група слів, пов’язаних із поняттям народження та кревності (рос. родства):

род родичі природа

народ родина народжувати

рідня родити урожай

Деякі вчені, наприклад, О.Трубачов та О.Брюкнер, вважають, що слово “родъ” спочатку означало “успіх”, “процвітання”, “врожай”, “прибуток”, “піклування”. На думку інших дослідників, “родъ” є суто слов’янським новотвором, новим варіантом використання спільноіндоєвропейських морфем, метатези род-арт-ард. Це дає додаткове тлумачення: “походження”, “род” (німецьке art); “високий”, “великий” (ірландське ard, гальське ardu). У скіфській мові Ard означає “божество”. Б.Рибаков стверджує, що слово “род” і метатеза “ард” у значенні “божества”, “рода”, “високого” поширені не тільки у слов’янському світі і висуває гіпотезу, згідно якої ім’я грецької богині Артеміди пов’язане з цим коренем.

Окрім названих вище значень слів з коренем “род” дослідник виводить ще два ряди понять, у значенні яких фігурує цей корінь. По-перше, це позначення води, джерела (криниці), а також квітів, що ростуть біля води, – “родій” (лілій). Другий ряд значно ширший і тому вчений дає йому спеціальне тлумачення:

родина – блискавка;

родія – плід граната;

род, родство – гієна огненна;

родрий – червоний;

рудра – кров;

рдеть – червоніти.

Отже, з богом Родом може бути пов’язано не тільки народження живого, але й природа, вода, дощ, блискавка, а також пекло. Род – це всеохоплююче божество Всесвіту з усіма його світами: нижнім, середнім і небесним[1].

[1] Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Русское слово, 1997. – С.611.

Існує ідентичне тлумачення лексем "*сім'я*" та "*родина*" у мовознавчих словниках (група людей, що складається з чоловіка, дружини, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом)[1]. У словнику української мови за редакцією Б.Грінченка зазначено, що поняття "***родина***" означає "*рідню*", "*рідних*", "*сім'ю*"[2].

У родинній етнопедагогіці слово "виховувати" спочатку використовувалось у значенні "ховати" (оберігати дитину від небезпеки, хвороби, необачності і навіть від чужого ока). "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка так тлумачить дане поняття "виховувати – переховувати, ховати, сховати"[3].

Значення слова "виховувати" в українській мові повністю збереглося до наших днів, у розмовній мові маємо "виховувати" – довго ховати когось або що-небудь; лишатись непомітним, непійманим, не признаватися у чому-небудь. З часом це слово набуло більш широкого та різнобічного значення, зокрема, педагогічного, стало головним атрибутом не тільки народної, усної, але й писемної, академічної педагогіки.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що "виховання – сукупність знань, культурних навичок, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку людини і є наслідком систематичного впливу, навчання", а "виховувати – вирощувати, навчаючи правил поведінки, даючи освіту та ін.; систематичним впливом викликати, розвивати якесь почуття, рису вдачі, особливість, прищеплювати що-небудь"[4].

У "Педагогічному словнику" читаємо: "Виховання – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, фізичних і духовних сил підростаючого покоління...є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів та переконань відповідно до виховних суспільних ідеалів"[5].

---

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТ "Перун", 2000. – С.1038.

[2] Словарь української мови: В 4 т. / За ред. Б.Д.Грінченка. – Т4. – К.: "Лексикон", 1996. – С.28.

[3] Словарь української мови: В 4 т. / За ред. Б.Д.Грінченка. – Т4. – К.: "Лексикон", 1996. – С. 79.

[4] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТ "Перун", 2000. – С.118.

[5] Педагогічний словник: В 2-х т., Т.1. – М., 1960. – С.85.

З поняттям "***виховувати***" в родинній етнопедагогіці тісно пов'язане поняття "навчати" – ці слова часто використовуються як рівнозначні, що свідчить про неподільність навчально-виховного впливу. Наприклад: "Ой, там в саду, садочку научала мати дочку..."[1]. Крім цього в українській мові існує цілий ряд синонімів до слова "***виховувати***" – "*вирощувати*", "*плекати*", "*ростити*", "*формувати*", "*виколихувати*", "*виліплювати*", "*муштрувати*", "*школити*", "*опікувати*", "*обтісувати*", "*обшліфовувати*", "*струнчити*"[2].

У "Педагогічному словнику" родинне виховання тлумачиться як "одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту, школи, засобів масової інформації, соціального та природного оточення"[3].

Виходячи з аналізу теоретичних джерел (Г. Волков, О. Духнович, С. Русова, М. Стельмахович, Є. Сявавко та ін.), в основу нашого дослідження покладено таке визначення ***родинного виховання***: це цілеспрямований, організаційний процес формування особистості дитини під керівництвом батьків та близьких родичів, що забезпечує гармонійний розвиток особистості та підготовку її до трудової й громадської діяльності, використовуючи засоби любові до дитини, раціонального режиму, слова, праці, усної народної творчості та національних традицій, звичаїв, обрядів, покарання та заохочення тощо.

У родинному вихованні реалізуються основні принципи виховання: природовідповідність, гуманізм, культуровідповідність, врахування статевих, вікових, індивідуальних особливостей, творче ставлення до дійсності, систематичність, утвердження оптимізму, залучення до праці, виховання в колективі.

Педагогічна сутність і значення родинного виховання полягає в тому, що дитина з раннього віку, тобто з часу, коли вона найбільш піддається впливу, виховується без насильства з боку дорослого, непомітно для неї, адже моральні,

---

[1] Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С.42 – 43.

[2] Словник синонімів української мови: В 2-х т. Т.1. / А.А.Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – С.228.

[3] Педагогічний словник: В 2-х т., Т.1. – М., 1960. – С.402.

естетичні, трудові якості прищеплюються їй поступово. Основна мета родинного виховання – цілеспрямований і систематичний вплив на розум, душу, тіло дитини, прищеплення їй якостей повноцінної, розумної особистості, формування порядного, гідного представника своєї нації, свідомого і палкого патріота України.

Ми дотримуємося думки О.Семеног, яка відзначає такі функції родинного виховання як засобу формування особистості: духовно-моральну, пізнавальну, комунікативно-інформативну, емоційно-естетичну, конструктивну, суспільну, організаційну, виховну, соціалізуючу, гуманістичну.

Духовно-моральна функція дає можливість реалізувати духовні запити, зрозуміти своє призначення на Землі. Пізнавальна – забезпечує всебічні знання про українську родину, родинно-громадські стосунки, родовід, особливості трудової діяльності членів родини. Комунікативно-інформативна сприяє виробленню нормативів спілкування, дотримуванню основних правил мовленнєвого етикету, що передбачає доброзичливі взаємостосунки, взаєморозуміння, її посередництвом здійснюється також передавання інформації. Суть емоційно-естетичної функції полягає у сприйманні довкілля за законами краси, прилученні дітей до прекрасного. Конструктивна функція визначає раціональні методи виховного впливу на особистість; організаційна – встановлює режим праці і відпочинку дорослих та дітей. Суспільна функція формує світогляд і моральність особистості. Допомогати визначити типи соціальної взаємодії з іншими людьми в конкретних історичних умовах – завдання соціалізуючої функції. Суть виховної функції у виробленні норм поведінки, рис характеру та національної самосвідомості. Гуманістична функція передбачає формування "досконалої людськості", утвердження добра на Землі[1].

Родинне виховання включає в себе систему напрямів, серед яких: трудове, розумове, фізичне, моральне, естетичне, економічне, екологічне, теологічне. Наприклад, компонентами морального виховання виступають громадські та міжпоколінні стосунки, у процесі яких формуються найкращі риси характеру

[1] Семеног О.М. Родинні виховні традиції у професійній підготовці студентів педагогічних інститутів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 24 с.

дитини: пошанне ставлення до батька – матері, турбота про старших членів родини та про дітей та ін.

Народна педагогіка розглядає сім'ю як найважливіший інструмент виховного впливу на підростаюче покоління. Ще в "Уставі князя Ярослава", датованому 1051 – 1053 рр., наголошувалось на відповідальності саме сім'ї, а не роду, громади, за долю дітей, їхнє виховання, підготовку до самостійного життя.

Найголовнішу виховну місію, на наш погляд, виконують батьки дитини. Саме їм належить основна роль у формуванні свідомості, переконань, почуття честі, гідності, совісті тощо. Батьки здійснюють систематичний вплив на фізичний, духовний та розумовий розвиток дитини і таким чином утверджують особистість. За народними уявленнями, батьки піклуються про своїх дітей, вболівають за їхню долю навіть після своєї смерті.

Сучасні соціологічні та психологічні дослідження підтверджують унікальність виховного впливу української сім'ї. Пояснюється це первинністю сімейного оточення для дитини, максимальною віковою чутливістю до виховного впливу, значною його тривалістю. Не менш важливе значення мають кровні зв'язки вихователів-батьків і вихованців – дітей, їхня взаємна любов[1]. Тому в основі родинної педагогіки лежить міжпоколінний зв'язок.

Сутність родинних міжпоколінних виховних стосунків складають заповіді загальнолюдських чеснот: люби ближніх, не залишай у біді приятеля свого, самовдосконалюй Розум, Душу і Тіло. Найбільш повно це розкривається у пареміях, наприклад: "*Вся родина вмісті, так і душа на місті*", "*Без сім'ї і без роду – хоч з моста в воду*".

Досвід міжпоколінних стосунків включає культ роду і матері, честі роду, знання родоводу, родинну злагоду, збереження родинних реліквій, піклування батьків про дітей, шанобливе ставлення до батьків, етикет стосунків між членами родини, гостинність, відвідування одинаків на свята чи під час хвороби.

Пріоритет у родині належав главі сім'ї – батькові. Він навчав, об'єднував, утверджував моральні устої, разом із тим, пошанівок до батька вимагав від

[1] Токарева С.Н. Социальные и психологические аспекты семейного воспитания. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С.64.

останнього особливої відповідальності і життєвих чеснот. Чи не від того увійшли у повсякдення вислови: "*Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом*", "*Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога*", "*Отець – як Бог*", "*Діти батька не учать*", "*Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує*", "*Як батька покинеш, так й сам загинеш*"[1] [162, 415]. Батько формує в дітей фізичні та вольові якості (витривалість, дисциплінованість, працелюбство). Йому належить провідна роль в організації сімейного господарства. Він же турбується про успіхи у веденні господарства, розширення його, прикупівлю землі тощо. Керівне становище глави сім'ї надає батькові право розв'язувати різнобічні проблеми її життєдіяльності.

Мати – національний оберіг, втілення любові, порядності, гуманізму. Основна місія матері – виховання гуманних чеснот особистості: милосердя, терпимості, доброзичливості. Господиня – "виконавчий орган" у сім'ї, вона відповідає за те, щоб у домі було наварено, напечено, прибрано.

Існувала велика кількість випадків, коли завдяки старанності, хазяйновитості та неабиякому розумові жінка ставала главою сім'ї. Для прикладу згадаймо таких літературних персонажів, як Одарка з опери І. Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм", Марійка та Докія з повісті О. Кобилянської "Земля", Маруся та її мати з поезії Л. Костенко "Маруся Чурай", Онися з повісті І. Нечуя-Левицького "Старосвітські батюшки і матушки", Оксана з роману В. Шевчука "Дім на горі". Як зазначає відомий учений Б. Цимбалістий у статті "Родина і душа народу", жінка-мати має особливе значення в ментальності української нації. "Коли запитувати багатьох українців про їхнє дитинство, найчастіше чуються спогади, навіяні глибокою любов'ю і пієтизмом до матері. Постать батька зате виходить у тих спогадах бліда, невиразна, мовби вона не мала ніякого значення для їх життя і розвитку"[2]. Високий статус шани до батьків засвідчує давній український звичай: заручена дівчина, запрошуючи на весілля, в першу чергу відвідує могили матері та батька, щоб "закликати їх до гурту".

[1] Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К.:Либідь, 1993. – С.415.
[2] Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – С. 85.

Окрім поняття “рідна мати” в українській етнопедагогіці фігурують такі поняття, як “Божа мати”, “Господня”, “Пречиста”, яка в усі часи була ідеалом жінки. У релігійному житті українців найчастіше наголошується на культі Богоматері, аніж на культі Христа-Богочоловіка. Витоки цього вчені знаходять в окремій структурі української родини, в характері родинного життя і родинного виховання дітей. Спостерігаючи за життям українських селян, дослідники доходять висновку, що вихованням дітей займається в наших родинах головним чином мати. Батько не виявляє великої зацікавленості вихованням дітей, а лише зберігає право втручатись у процес виховання для покарання дитини. Б. Цимбалістий зазначає, що структура української родини успадкувала багато рис матріархальної родини, а це має неабиякі наслідки для виховання і формування характеру українця. Мати постійно поряд з дитиною, піклується про неї, боронить перед гнівом батька. Отож, генезу “кордоцентричності української вдачі”[1] вчений виводить з норм поведінки, характеру моралі, ідеалу людини, настанов до життя, що є типовими для жіночого мислення, жіночої свідомості.

Архетип Матері є одним із найдавніших у свідомості українського етносу. На початковій стадії він трансформувався в архетипи Води і Землі та ін., проте не втратив свого першозначення. Навіть підсвідомо, за К. Юнгом, будь-яка дитина тягнеться саме до Матері. Образ Матері акумулює в собі найкращі людські риси, а іноді навіть виступає символом святості, “мати – це сукупність всього об’єму життя, ... це перший світ дитини”[2]. Саме тому архетип Матері знайшов широке відображення в українській літературі (пригадаймо образ Матері у творах С. Васильченка, Марка Вовчка, О. Довженка, О. Кобилянської, Г. Косинки, А. Малишка, Панаса Мирного, Б. Олійника, У. Самчука, М. Стельмаха, В. Стефаника, Г. Тютюнника, М. Хвильового, Т. Шевченка).

На сучасному етапі авторитет батьків належить до найважливіших виховних факторів. Створенню авторитету сприяють: взаємоповага між батьком і матір’ю, їхня гідна поведінка, працьовитість, єдність вимог, чуйне ставлення до дітей,

[1] Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – С. 87.

[2] Юнг К.-Г. Аналитическая психология и психотерапия / Сост. и общая редакция В.М.Лейбина. – СПб: Питер, 2001. – С.345-347.

допомога їм під час навчання, увага до їхніх вікових та індивідуальних особливостей. На початку XXI ст. неабияке значення для зміцнення авторитету батьків має ерудиція, господарність, підприємливість, добра орієнтація в політиці, літературі, спорті, активна участь у громадському житті.

Дідусь та бабуся є носіями народних знань, вірувань, трудового досвіду, вони вчать дітей цінувати й оберігати честь роду. Спілкування з представниками старшого покоління надає гармонії родинним стосункам і дає найвищі результати у родинному вихованні. Завдяки йому відбувається формування світогляду підростаючого покоління, засвоєння ним практичних знань та моральних цінностей. Шанобливе ставлення до дідусів та бабусь підтверджують українські родинні звичаї, за якими, наприклад, найпочесніше місце за столом завжди відводиться бабусі чи дідусеві, перша скибка хліба належить також їм. Провідним фактором формування людяності в українському родинознавстві виступає дух поваги та щире піклування про дідуся й бабусю в сім'ї.

У багатодітних сім'ях найповніше відображається турбота про продовження свого роду, почуття захищеності та комфорту. ("*Один син – не син, два сини – півсина, три сини – то тільки син*", "*Де діток сім, там щастя всім*", "*Де доньок сім, там долей сім, а де одна, там її нема*"). Стосунки між братами та сестрами акумулюють високу культуру людських взаємин. Недаремно в народі існує думка, що діти дітей виховують. Таке унікальне явище як виховний взаємовплив братів та сестер залишилось поза увагою у педагогічній літературі, проте українська народна родинна педагогіка зберігає гармонійні стосунки між ними, привертаючи до цього дітей через усну народну творчість. Народні балади, казки, пісні, легенди осуджують розбрат і славлять братерську злагоду.

Родинна обрядовість зумовлює поведінку людей у повсякденному житті. До неї належать давні обряди та звичаї, пов'язані з народженням, одруженням та смертю людини.

Родинні звичаї та обряди репрезентують акт прийняття новонародженого в рід і громаду. Вони керують поведінкою породіллі, виховують моральні чинники поваги до роду, пошани до батьків, людяності, делікатності, доброти, привчають

до дбайливого ставлення і догляду за дитиною. Весільні звичаї та обряди завжди спрямовувались на виховання лицарського ставлення до дівчини, відповідальності, справедливості, вірності, почуття обов'язку та відповідальності перед родом, вимогливості, благородства, гордості, що трималось на християнських засадах дотримання чистоти у взаєминах між чоловіком та жінкою. Поховальна обрядовість виховувала культ предків, збереження пам'яті про померлих, почуття пошани до своїх пращурів, їх заповітів, їх способу життя, співчуття, переживання, шляхетність, відданість отчій землі, вказувала на безперервність роду.

В українській родині завжди панував культ гостинності. "*Гість у хату – Бог у хату*", "*Скривдити гостя – Скривдити Бога*", – кажуть у народі. Дотепер зберігся звичай, що передбачає обов'язкові запросини до столу гостя, який увійшов до хати, коли господарі обідають чи вечеряють. Щирість, гідна мова до гостя виховували повагу, ввічливість, чемність, доброзичливість, привітність.

Вивчення досвіду міжпоколінних стосунків у сім'ї слід здійснювати в процесі викладання курсів української літератури, історії України, у спецкурсі "Українське родинознавство".

Формально дитина вже з моменту народження належить до сім'ї, родини та громади. Характерним для українців було підкреслювати факт цієї належності. Н. Заглада у своєму описі побуту селянської дитини відзначає, що "дітей уважають за маленьких громадян, і тому дорослі до них і вони до дорослих ставляться дуже поважно. Звичай наказує, щоб дитина, зустрінувши "старшого", здоровкалась з ним перша. Коли ж хто проходить повз тих, що стоять, повинен з ними поздоровкатись перший, незалежно від свого віку. Коли дитина зайде до чужої хати, здоровкається з господарями, то незалежно від віку її прохають сідати ("погуляй")"[1].

Авторка зауважує також, що вже з чотирьох років діти починають жити громадським життям. Спочатку вони гуртуються для ігор, потім починають пастушити гуртом "ровесників" чи "верстваків". Далі молодь вливається в більш

[1] Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с.Старолісся. – К., 1929. – С. 74.

організовану молодецьку громаду. Народ розподіляє сільську громаду на п'ять вікових груп: діти, хлопці та дівчата, парубки й дівки, дядьки й тітки, старі люди.

Українське село, його громада – це особливий світ зі своїми віковими традиціями, звичаєвим правом. Тут існували звичаї, норми поведінки, які стосувались і дітей. Один із найбільш дієвих факторів впливу громади на особистість, що формується, – це боязнь неслави, людського осуду. Стримуючим фактором було й те, що про негативний вчинок всі знатимуть. .

У родинному та громадському середовищах через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження тощо діти завжди набували життєвого досвіду, знань, наслідували стереотипні уявлення і цінності етносу ("*Роби так, щоб батьку-матері не було соромно від людей*", "*Де робить гурточок, там повен куточок*", "*У товаристві лад – усяк тому рад*"). У гурті завжди цінувались уміння, майстерність, господарські нахили, набуті в родині. Український народ завжди глибоко розумів та реалізував силу, пріоритет колективних форм організації діяльності та їх методів виховного впливу на дітей.

Громадське самоврядування включає інститути добросусідства, побратимства (посестринства), опікунства, молодіжних об'єднань та колективної взаємодопомоги. Інститут добросусідства виховує людяність, доброту, співчуття, повагу до односельців, взаємодопомогу, взаємовиручку ("*Близький сусід кращий від далекого брата*", "*Добрий сусід – найближча родина*", "*Бодай доброго сусіда мати та й своїм плугом орати*"). Інститут побратимства (посестринства) спонукає до дружби, глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом, перед рідною землею. Прикладом чесного побратимства виступали козаки, характер яких вважається вищим типом української ментальної вдачі ("*Немає рідного брата, так шукай названого*"). В основі цих понять – взаємна прихильність, довір'я, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів, щира співдружність, заснована на взаєморозумінні.

Найбільш знедоленими вважались в суспільстві сироти: "*Сироті без роду – хоч з моста в воду*", "*Сироті сонце світить, та не гріє*", "*Бог сиріт любить, та щастя не дає*". Тому роль громадських вихователів і духовних наставників дітей-

сиріт завжди виконували люди з високими моральними якостями та вродженими педагогічними здібностями: баба-повитуха, хрещені і названі батьки.

Важливим фактором народного виховання є релігія, бо має своїм підґрунтям, по-перше, чималий досвід використання, а по-друге, перевірені віками чітко сформульовані, точні "вказівки до дії" – 10 заповідей Божих. Українці завжди славилися своїми чеснотами. Починаючи з прадавніх часів – від аріїв та Трипілля, скіфів, Володимира Мономаха, Запоріжської Січі, Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, вони сповідували й навчали своїх нащадків найгуманнішому законові: Законові Любові, Любові до Творця і до свого ближнього.

Дослідженням релігії як фактору виховання займались Ч. Бартник, Г. Ващенко, А. Вихрущ, В. Зеньківський, М. Стельмахович, А. Шептицький, Є. Шестун, Р. Чмелик, В. Янів, Т. Янків та ін.

Маємо повернутися у вихованні підростаючого покоління до основ християнства (адже мовимо, насамперед, про православну Україну), і причин цьому є кілька:

1. Досвід тисячоліть переконливо доводить, що релігія виявилася неперевершеною і незамінною основою життєдіяльності більшості людей.

2. Релігія вимагає від віруючої людини постійної відповідальності за свої вчинки і, що не менш важливо, за чистоту думок.

3. Поняття "світ", "світло", "освіта" тісно пов'язані між собою. Якщо врахувати, що ідея "світла" пронизує всю Біблію від першої сторінки, де вона згадується п'ятикратно, до останньої, стає зрозумілим призначення християнської педагогіки. Не випадково в Євангелії від св. Матвія звучить одвічне запитання: "... коли світло, що в тобі, є темрява, – то яка ж то велика та темрява!".

4. Християнство успішно вирішує одну з найскладніших проблем всіх часів – встановлення дружніх відносин між людьми[1].

[1] Вихрущ А.В. Криза педагогічної науки і основи християнства // Моральна цінність християнства і відродження національної школи. – К., 1995. – С. 23 – 24.

Серед провідних рис ідеалу вчителя перше місце посідає формулювання “учитель – духовно багата особистість”. Духовне багатство учителя виявляється в його високій моральності та релігійності. Ті якості, які він прагне виховати в учнів, мають бути сформовані і в нього (чесність, доброта, чутливість, щирість, милосердя, справедливість, добропорядність). Геній Божественного Учителя має стати натхненням для кожного справжнього педагога. Головне завдання виховання та навчання – не тільки дати дитині знання, а й насамперед збагатити її душу тим корисним, що знадобиться їй у житті.

Варто ширше розглянути сутність релігійного виховання в українській родині, його наповненість, у тому числі й через призму історії.

У традиційному суспільному, побутовому житті українського народу все пройнято християнським духом. У наукових працях ученого-етнопедагога М. Стельмаховича подибуємо, що життя українців було “одухотвореним”.

Виховання в сім’ї на основі християнського світогляду ілюструється твердженням отця Чеслава С. Бартника про те, що сім’я в Україні була прототипом справжньої малої домашньої родинної церкви, на рівні парафії, єпархії, народу. Батьки були посередниками між дітьми і Богом, образом Бога для дітей, заступниками їх. Вони не тільки виховували дітей, але й євангелізували, навчали, відповідали за них перед Богом, Церквою і Батьківщиною, оберігали перед дияволом і злими людьми[1]. Дітей змалку привчали молитися Богу, він був їхнім небесним опікуном.

Основною заповіддю і правилом виховання дітей у сім’ї була любов. У 1900 році митрополит Андрій Шептицький у своєму пастерському листі до духовенства і вірних писав: “Батьки, старанно виховуйте своїх дітей!.. Пам’ятайте й те, що Ваша хата є першою і найважливішою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога й людей”[2].

---

[1] Бартник Ч. Тайна подружжя // Греко-католицький церковний календар. – Крехів, 1992. – С. 36.

[2] Шептицький А. Християнська родина: Пастирський лист до духовенства і вірних Станіславської єпархії // Твори слуги Божого митрополита Андрея Шептицького. – Торонто, 1965. – Т. 1. – С. 39–40.

Любов до Бога – це, очевидно, любов до Нього як до Творця, до всього, що Він створив, тобто до навколишнього світу. У християнських сім'ях дитину намагалися виховувати так, щоб вона змалку мала доброзичливе ставлення до оточуючих. "Тільки добра людина здатна робити людей щасливими і позитивно творити на користь сім'ї і суспільства"[1]. Якщо ж дитина чує в родині лише прокльони, відчуває злість, то вона наповнюється почуттями ненависті й заздрощів, що, у свою чергу, розбиває близьких людей на самотні одиниці, вороже настроєні до світу і до себе[2].

Родина – це основне середовище, що формує характер і вдачу людини, її етнічну самосвідомість. В останні століття в Україні більшість родин були християнськими, тож найціннішим спадком, який передавався дітям, була щоденна покірна молитва матері і батька[3].

Молитва – це ефективний засіб виховання в дитини релігійності, розвитку її свідомості та духовності. Важливим елементом, який сприяв передачі етнокультурних надбань людства і свого народу, було читання Святого Письма, а знання дітьми Євангелія – предметом гордості батьків.

До християнських норм в українців належали заповіді любові, десять заповідей Христових, святі Таїни, християнська праведність: остерігайся злого – твори добро, а також дотримання церковних заповідей, що зобов'язують до виконання церковних ритуалів, дотримання постів і святкування календарно-релігійних свят. До християнських норм належали також чесноти: Божі – віра, надія і любов та моральні – мудрість, справедливість, мужність, стриманість. Основними добрими ділами є молитва, піст, милостиня.

Християнська релігія виділяє сім діл душевного милосердя: грішника – направити, невігласа – навчити, в сумніві – порадити, сумного – потішити, особисту кривду терпляче зносити, образу в серці прощати, за живих і мертвих

[1] Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 113–114.

[2] Бартник Ч. Тайна подружжя // Греко-католицький церковний календар. – Крехів, 1992. – С. 40.

[3] Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 56.

молитися; сім діл тілесного милосердя: голодного – нагодувати, спраглого – напоїти, голого – одягнути, подорожнього – в дім прийняти, хворого – відвідати, ув'язненого – відвідати, померлого – похоронити.

До гріхів належать: гордість, нечистота, заздрість, ненажерливість, пияцтво, гнів, лінощі. Найтяжчими вважаються гріхи: навмисне вбивство, перелюб, скривдження вдів і сиріт, затримання заслуженої зарплати робітникові. Гріхом уважається також чужий гріх, а саме: не можна віддавати наказ грішити, спонукати до гріха, хвалити гріх, за гріх не карати, на гріх мовчати. Антиподами гріхам є такі чесноти: покора, щедрість, чистота, доброзичливість, поміркість, лагідність, працьовитість.

Виконання четвертої заповіді Христової – шануй батька твого і матір твою, щоб було тобі добре і щоб ти довго прожив на землі, – підноситься в українців у ранг закону, а найголовнішим обов'язком родичів є християнське виховання дітей. О. Кобилянська в "Думах старого" пише: "Мати ваша була немов постать із Святого письма, з душею чистою, як та Марія, сестра Марти, про яку сказав Христос, що "вибрала ліпшу половину", прислухаючись його святих наук, а заразом з руками Марти, що ніколи спочинку не знала і від ранку до вечора побивалася за працею в домівстві". А батько "між вами всіма був собі – як цар. Строгий, але, здається, добрий. Мав ухо й очі для всіх і для кожного зокрема. Мав руку, що нагороджувала, і мав руку, що карала. Закроював виховання ваше, лагодив уми ваші на будучість. Ви ж – кандидати на людей, на моделі для колишніх правнуків своїх, типи народу свого!"[1].

Крім християнських норм, українці дотримувалися й пересторог. Основні з них: не можна згадувати чорта при малих дітях, бо "Дух Святий при дитині"; не можна робити у свята; не можна порушувати заповідей Божих, бо кара може впасти як на порушників, так і на їхніх дітей; не можна помирати нехрещеному.

[1] Кобилянська О.Ю. Повісті. Оповідання. Новели. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 587–588.

Настільки тісно пов’язані були у свідомості українського народу історія України та історія Церкви, вдало ілюструє практика віднесення найбільш значних історичних осіб до числа святих. До таких славних предків наших належать: свята велика княгиня Ольга, святий Володимир Великий, святі брати Борис і Гліб, святі Антоній і Теодозій Печерський та інші подвижники українського народу та віри Христової. Ці визначні українці становлять славу Вселенської Церкви і залишили вічну пам’ять про себе і свій народ в аналах земної цивілізації. Тому вдячні нащадки славили їх у піснях, легендах, історичних творах та ін.

Сучасна доба, перші роки XXI століття будуть записані в історії України, мабуть, як одні з найважчих, адже переломний період у будь-якій державі завжди проходить болісно. В умовах політичної, економічної, культурної кризи виховується молоде покоління. Сучасні юнаки та дівчата змінюються на очах. Вони стали менш закомплексованими, більш розкутими, але ця розкутість повернула молодих людей не до творіння, а штовхнула на шлях повної деморалізації. Отже, саме тепер учителям необхідно підвести дітей до духовної зрілості, виховати свідомих, відповідальних і гідних людей – зразкових батьків, добрих громадян. З цієї точки зору великої уваги заслуговують праці “Виховний ідеал” Г. Ващенка, “Проблеми виховання у світлі християнської антропології” та “Основи християнської філософії” В. Зеньківського, “Православна сім’я” священника Є. Шестуна, “Виховний ідеал” В. Яніва та ін.

Зокрема, Є. Шестун у згаданій праці дає поради молодим людям, які хочуть укласти шлюб, апелюючи до Святого Письма: “Якщо хтось про ближніх і особливо про домашніх не турбується, той відрікся від віри і гірше невірного (1 Тим. 5, 8)”.

“Чоловіки, кохайте своїх дружин і не будьте з ними суворими (Кол. 3, 19)”.

“А тим, хто вступив у шлюб, не я звелів, а Господь: жінці не розлучатися з чоловіком своїм, – і чоловікові не залишати жінки своєї (1 Кор. 7, 10, 11)”.

“Соромно для батька народження невихованого сина, дочка ж невихована народжується на приниження (Сир. 22, 3)”.

“Діти, слухайтеся батьків своїх у Господі, бо цього вимагає справедливість. Шануй батька свого і матір: і буде тобі благо, і будеш довго жити на землі. І ви, батьки, не дратуйте дітей ваших, але виховуйте їх у навчанні та вказівках Господніх (Єф. 6, 1–4)”.

“Батьки не тільки за свої гріхи будуть покарані, але й за дітей своїх, якщо не виховають їх в благочестії (св. Іоанн Златоуст)”.

Автор пише про виняткову важливість такого церковного таїнства, як вінчання. “Шлюб є Богом укладене таїнство, коли обидві людини стають одним тілом. Це початок народження сім’ї. Коли рукою священика благословляється цей союз, на сім’ю сходить Божественна благодать, яка допомогає по-християнському жити та виховувати дітей... Таїнство вінчання допомогає нам з Божою підтримкою зберігати цей союз”[1]. Є. Шестун пояснює, як повинні поводитись одружений чоловік і жінка: “Чоловік повинен кохати жінку, як тіло своє, бо хто не любить жінку, той себе не любить... Якщо людина народжується чоловіком, він повинен розуміти, що потрібно бути сильним, відповідальним, надійним, розумним головою родини... Жінка повинна бути терплячою. Терплячість є подвигом дружини. А мужність, сила, надійність є подвигом голови сім’ї”[2].

Святий отець також дає поради для успішного виховання дітей у дусі православної традиції. Він радить батькам жити повноцінним життям разом зі своїми дітьми. Адже сучасні батьки намагаються звільнитися від дітей, знаходять для них заняття, аби не заважали. “Бажано, щоб дитина була з батьками, щоб знала їхні інтереси, навчалася у них. Тому потрібно жити таким богоугодним життям, щоб не соромно його було показувати дітям. Потрібно, щоб дитина з раннього дитинства ходила з батьками до храму”[3]. Автор зауважує, що не відмовлятися від своїх дітей – це золота середина у вихованні. Запорукою вдалого виховання Є. Шестун вважає також вимогливість до дитини: “Любов повинна бути вимогливою. Але в ній немає ні зла, ні садизму,

[1] Шестун Е. Как жить по-православному. – Самара, 1997. – С. 197.
[2] Там само. – С. 197.
[3] Там само. – С. 204.

демонстрації сили чи своєї власті. Тобто це боротьба не з дитиною, а з нечистим, який її спокушає. Це боротьба не з дитиною, а за дитину. Це повиннен бути захист". На думку Є. Шестуна, головне у вихованні – привести дитину до Бога[1].

Таким чином, традиційне суспільне, побутове життя українського народу все було пройнято християнським духом. Молитва – це ефективний засіб виховання в дитини релігійності, розвитку її свідомості та духовності. Важливим елементом, який сприяв передачі етнокультурних надбань людства і свого народу, було читання Святого Письма. Знання дітьми Євангелія було предметом гордості батьків, які хотіли виховати своїх дітей справжніми християнами. Біблія була важливим джерелом знань з історії цивілізації, з якою батьки порівнювали власні розповіді про свій народ, рід, славили героїв чи ганьбили зрадників.

Теологічне виховання у навчально-виховному процесі, на нашу думку, є стрижнем формування таких чеснот особистості, як гуманність, оптимізм, доброзичливе ставлення до ближнього, милосердя, толерантність тощо, які виявлятимуться згодом не лише у професійній діяльності, а й у сімейних стосунках.

Виховання дитини у праці здавна було основою родинної педагогіки українців. Соціальні щаблі, до яких піднімається дитина в межах сім'ї, пов'язані з виконанням нею все більш складних і відповідальних трудових доручень.

Проблемам трудового напряму родинного виховання присвячені праці Н.Гаврилюк, В.Горленка, М.Зубрицького, О.Левицького, В.Наулко, А.Пономарьова, О. Семеног, І.Симоненка, Є.Сявавко, М.Стельмаховича, Р.Чмелика та ін.

Підготовка дитини до самостійного трудового життя – це та вісь, навколо якої формуються всі інші грані особистості, здійснюється моральний, фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини. У хліборобській селянській родині

[1] Там само. – С. 204.

українців праця і побут переплетені настільки тісно, що їх неможливо роз'єднати. Тому не дивно, що факт самого народження дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного робітника й помічника. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини в новонароджених хлопців на сокирі, щоб у майбутньому був добрим господарем, а в дівчаток – "на гребені", щоб була доброю пряхою[1]. На Лемківщині під час першої обрядової купелі, яку здійснювали на третій день після хрещення, на край "купілки", зробленої з верби, клали різні домашні та сільськогосподарські предмети: хлопцеві – молоток, сокиру, рубанок, а дівчинці – веретено, голку, заколоту в одному розі "крижми", намоченої у воді (щоб була зручна у жіночій праці)[2].

Ці звичаї свідчать про дотримання у вихованні принципів статевого розподілу праці. Сокира, молоток, рубанок, голка, веретено – одні з основних знарядь праці, які використовуються в господарстві відповідно чоловіками і жінками.

Орієнтація хлопчиків і дівчаток на виконання різних робіт простежується від народження дитини. Проте до певного віку всі діти перебували під опікою матері. Аналіз літератури засвідчив, що діти знаходилися коло матері до семи років. Батько, як правило, цікавився дитиною, коли вона вже щось розуміла. Досягнувши певного віку, син потрапляв під опіку батька, який готував його до виконання функцій годувальника сім'ї та її голови. Доньок матері залучали до жіночої праці, виховуючи в них риси, притаманні українській жінці.

Завдання виховання, за народними уявленнями, полягає в тому, щоб сформувати свідомого трудівника, якому праця приноситиме задоволення.

Родинне трудове виховання охоплює морально-трудовий досвід родини, засоби підготовки дитини до самостійного трудового життя, які склалися історично й передаються з покоління в покоління усталеним шляхом та підтримуються громадською думкою.

---

[1] Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві // Неопалима купина. – 1995. – С. 75–100.

[2] Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 103.

Основу такого виховання становить усвідомлена потреба діяльності. Для української родини характерний принцип розподілу праці. Кожен член родини мав свої обов'язки і ніс відповідальність за свою працю перед родичами й громадою.

До цієї категорії ми відносимо й залучення дітей (залежно від статі) до хатніх та господарських робіт, спільної праці, майстрів та трудових династій. Досвід залучення до хатніх та господарських робіт уміщує життєву мудрість, від нього залежить і репутація родини. Спільна систематична праця здійснюється шляхом научування, повчання, відповідального, поважного ставлення до роботи. Усе це фіксується елементами прийнятого в суспільстві способу трудового життя.

Одне з найперших і найосновніших занять 5–7–річних хлопчиків і дівчат – це пастушення. Наймолодші пасли гусей, свиней, телят, старші – корів, а вже хлопці в підлітковому віці – коней та волів[1].

Із семирічного віку за виховання сина, в основному, відповідав батько, а доньки – матір. Дванадцятирічні хлопці вже працювали нарівні з дорослими, звичайно виконуючи менший обсяг робіт, дівчата ж були зайняті жіночими роботами – пряли, ткали, білили полотно, шили, під час польових робіт жали та гребли сіно[2].

Навчали дітей також ремесел, якщо хто-небудь у сім'ї займався певним промислом (гончарство, лозоплетіння та ін.). Такі заняття передавалися з покоління в покоління. У селах, розташованих біля річок, озер чи моря, діти з малих років призвичаювалися до рибальства. Як зазначає Н. Заглада, дев'ятирічна дитина вже в'язала жаки, сукала мотузки, допомогала тягнути невід, викидала підсаками кригу з ополонки тощо[3].

Значних масштабів наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні набуло наймитування дітей. Якщо сім'я через брак засобів виробництва не

[1] Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старолісся. – К., 1929. – С. 56.
[2] Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 105.
[3] Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старолісся. – К., 1929. – С. 106.

могла забезпечити всіх дітей потрібним обсягом роботи, то синів і доньок з 11–12-ти років віддавали в найми. У цьому випадку трудове виховання дитини було продовжене господарем, який одночасно вчив наймитів, утримував їх і користав із плодів їхньої праці. Потрапити наймитувати до доброго господаря вважалося за честь. Як свідчить аналіз наукової літератури, траплялися випадки, коли не хотіли повертатися до батьківської оселі через добре ставлення господаря[1].

Аналізуючи трудове виховання дітей у сім'ї, можна виділити декілька його етапів. Перший тривав до семи років. Дитина в такому віці набувала певної самостійності в їжі, вдяганні, засвоювала правила користування предметами та елементарні норми поведінки[2]. У цьому віці як найефективніші виховні засоби використовували колискові пісні, пестушки, утішки, казки тощо, основний мотив яких – заохочення до праці. Важливе місце належало іграм, в яких діти наслідували повсякденне життя дорослих. Н. Заглада подає докладний опис ігор, в яких діти залюбки "господарюють": орють, сіють, жнуть та косять, в'яжуть снопи і складають їх у копи, молотять[3]. Важливими засобами на першому етапі трудового виховання в родинній етнопедагогіці є також показ і спостереження, які давали дітям перші уявлення та елементарні знання про сільськогосподарську працю, рибальство, ремісництво, цілеспрямовано впливали на емоційний світ дитини шляхом пропаганди трудової діяльності людини[4].

[1] Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старолісся. – К., 1929. – С. 115.
[2] Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – С. 182.
[3] Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старолісся. – К., 1929. – С. 115.
[4] Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навчальний посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С. 182.

Після семи років настає другий етап трудового виховання – діти стають активними помічниками батьків. Тепер дедалі більше відчувається статево-поколінний розподіл праці серед них. Основні методи виховання – це особистий приклад, практична участь дітей у виробничому процесі та спільна праця.

Із 14–15–ти років розпочинається третій етап трудового виховання, який характерний становленням робітника. Юнаки й дівчата остаточно утверджуються професійно, беруть участь у всіх виробничих діях нарівні з дорослими. Тепер уже сини й доньки без будь-чиєї допомоги можуть виконувати чи навіть організовувати певні процеси, тобто хлопці та дівчата вже майже готові до створення власної сім'ї і самостійного ведення господарства.

Трудові свята та обряди завжди були цінною формою передачі старшим поколінням молодшому соціального досвіду, духовних цінностей, моральних норм та принципів. Вони возвеличують та одухотворюють працю, виховують у дітей зацікавленість справами дорослих, стимулюють соціальну активність дитини.

До трудового виховання відносимо побутові звичаї та обряди, до яких належить традиційне обладнання житла, що містить знання про особливості та символіку раціонального розташування речей хатнього побуту, житлових і господарських приміщень (наприклад, стіл символізує спільність інтересів у родині, статки й злагоду; покуть – найсвятіше місце в оселі, домашній вівтар – оберігає родину від усілякої скверни, символізує родовідну пам'ять; поріг – захист від злих духів, недругів, він – своєрідний охоронець родинних статків і злагоди; піч символізує тепло отчого дому, хатнє вогнище, вважалася духовним оберегом родини). Вони виховують риси охайності, хазяйновитості, працьовитості; родинні побутово-обрядові свята (свято Нового року, День Матері, день народження, вхідчини, релігійні престольні свята) репрезентують особливий спосіб передачі новим поколінням ідей, соціальних норм, цінностей, почуттів.

Таким чином, в основі трудового напряму родинного виховання українців лежить статево-віковий розподіл праці. Основними методами його були

особистий приклад батьків, безпосередня участь дитини у трудових процесах та спільна діяльність.

Родинне трудове виховання сприяє розвитку в дітей моральних якостей (відвертість, єдність слова й діла, охайність, хазяйновитість), воно є незаперечним фактором стабільності та ефективності функціонування сім'ї.

Аби виховати повноцінну людину, величезну увагу треба приділити її здоров'ю та фізичному розвитку. Фізичний розвиток особистості – це основа, на якій будується весь процес виховання. Здоров'я є запорукою матеріального благополуччя, джерелом гарного настрою і краси людини, добрих стосунків з ближніми. Фізичне виховання враховує раціональне харчування, гігієну, творчу активність, культуру поведінки з використанням елементів народного гумору. Завдяки цьому формується готовність до збереження і зміцнення власного здоров'я, а також відбувається формування таких рис, як гуманізм, витримка, порядність та терпимість. Фізичному вихованню сприяють грамотно побудовані ігри, які виховують силу, спритність, витривалість, привчають долати психічні та фізичні навантаження. Складовими такого виховання, зокрема оздоровчими чинниками, є фізичні вправи, загартування, приготування національних страв, зручний одяг, здоровий відпочинок.

Правильне приготування національних страв забезпечує працездатність членів родини, розвиває фізичні якості, а основними його принципами виступають помірність, збалансованість, біологічна повноцінність, режим.

Носіння практичного одягу виховує моральні, естетичні якості (відчуття прекрасного, охайність, невибагливість, міра і стриманість тощо).

В основі національного гумору лежить щирість, шляхетність, привітність, аристократизм, доброзичливість до співбесідника. Він сприяє дружнім стосункам між людьми, розвиває розумові здібності дитини, викликає почуття оптимізму та створює гарний настрій.

Гідне місце, на нашу думку, ці оздоровчі чинники і фізичне виховання загалом повинні посісти у викладанні українського народознавства, валеології (її важливе значення є беззаперечним) та фізичної культури. Зокрема, валеологія має

дбати про традиційність нашого харчування, адже новітні харчові нововведення на зразок закордонних напівфабрикатів заперечують народну харчову ментальність. Вони є неприйнятними для української нації, що упродовж віків звикала до природної здорової їжі. Ці нововведення не приносять будь-якої користі фізичному почуванню і аж ніяк не сприяють збереженню здоров'я нації.

Одним із перших вихователів дитини, окрім батька та матері, є рідне слово. Слово – цінне знаряддя національної психології, ментальності, світогляду особистості. Недаремно народна мудрість здавна ставить слово поряд із хлібом. Обожнювання слова українцями відбилося в численних прислів'ях та приказках: "*Нащо та шаноба, як добреє слово*", "*Слово чемне кожному приємне*", "*Прислухайся до корисних слів, навіть якщо це дитяче лепетання*", "*Мудре слово в громаді вагоме*","*Слово святе*", "*Краснеє слово – золотий ключ*"[1].

Важливою складовою розумового виховання є народний золотослів – джерело народної моралі, культури, мудрості, який став законом поведінки, основою рідної мовної культури. Тому народний золотослів повинен посісти принагідне місце у навчально-виховному процесі. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне зупинитись на ньому окремо.

Складовими народного золотослова є говірка, антропонімічні формули, формули ритуального мовлення та мовленнєвого етикету.

Говіркові елементи несуть у собі історичну, пізнавальну, естетичну цінність. Народному розмовному мовленню властива велика кількість емоційно забарвлених, благородних слів, порівнянь, ідеоматичних виразів. Немає жодних підстав для зневаги місцевих говірок, адже діти можуть зверхньо поставитись до своїх дідусів та бабусь, які найчастіше володіють говірковим мовленням.

У родині завжди привчали до високої культури мови, логічного мислення, коректності у висловлюваннях, чіткості й доступності сказаного. Той, хто говорить, як вважає народ, має володіти гарним мовленням та лагідним, добрим словом: "*Говорить, мов по зорях читає*", "*Який розум, така й бесіда*", "*Мудра голова не дбає лихі слова*", "*З доброї губи добре і слово*", "*Добре добре і говорити*",

[1] Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К.:Либідь, 1993.

“*Як в уста не кладе (вітає хороше)*”, “*Так як каже, та прикаже!..*”, “*Говорить – як за руку веде і як у рот кладе*”, “*Розказує, мов із книжки бере*”, “*Скаже слово, так як витвердить*”, “*Говорить, так як з письма бере*”, “*Щебече, як ластівка*”, “*Пташку пізнають по пір’ю, а людину – по мові і мислі*”, “*Так слова його чисті, як день білий*”, “*Масної бесіди чоловік*”[1].

Раціональне користування словом виховує пошану до думки іншої людини, правильність, ясність, точність, виразність мовлення, тобто виступає риторичним засобом виховання. Досить негативним було ставлення до балакунів, мовців-невдах, тих, хто не вміє вести бесіду, вислухати іншого: “*Де багато слів, там мало мудрості*”, “*Хто не вміє робити, вміє говорити*”, “*У його мові – ні кислоти, ні солі*”, “*Мовчання – це велике вміння вести бесіду*”, “*Перш ніж сказати, сім раз язик у роті поверни*”, “*Спершу слова зважс, а потім скаж*”, “*Будь добрим слухачем, будь добрим повідачем*”, “*Що маєш казати, то попереду розжуй*”, “*Котра корова багато реве, то та молока мало дає*”, “*Говорить, як з бочки*”, “*Пищить, як дідько в градовій хмарі*”, “*Забубонів, як старий дяк, торохтить, як вітряк*”, “*Морочив-морочив, поки сказав*”, “*Говорить, як спить*”, “*Говорить так, як три дні хліба не їв*”, “*Теревені точить”, “Язик без костей: що збреде, те й лепече*”, “*Слова – не полова*”[2].

За родинним етикетом, мовцеві не дозволено було ображати співрозмовника, вживати під час бесіди поганих, злих слів. З цього приводу казали: “*Рана загоїться, але зле слово ніколи*”, “*Злі слова гірші побоїв*”, “*Не заживе рана від лихого слова*”, “*Лагідний язик може тяжко вдарити*”, “*Вода все сполоще, лиш злого слова ніколи*”, “*Слюни не підіймеш, а слово назад не вернеш*”, “*Вже слово не вернеться*”, “*Сказаного і сокирою не вирубаєш*”, “*Слово – не горобець: вилетить – не піймаєш*”[3].

Наші предки вірили в те, що Слово має здатність рятувати, захищати, оберігати, але може й нашкодити. Особливу силу, як вважалося, мали батьківські молитви і прокльони, тому батькові та матері заборонялося склинати дітей,

[1] Там само – С. 564-566.
[2] Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше. – К.:Либідь, 1993. – С.565-569.
[3] Там само. – С.564.

бажати їм всіляких негараздів. Вірили в те, що сказане здійсниться (“*Отцева й материнська молитва зо дна моря рятує, а прокльон у калюжі топить*”[1].

Антропонімічні формули теж мають важливе значення у родинному вихованні. Вони, враховуючи історичні та соціально-етнічні фактори, становлять дидактичну, семантичну, філософську мудрість[2]. Важливим компонентом усього комплексу родинних звичаїв і обрядів, спрямованих на щасливе майбутнє новонародженого, був вибір імені. Як стверджують дослідники, народні звичаї та традиції вибору імені у східних слов’ян своїм корінням сягають ще доісторичних часів [10; 101]. Дані порівняльної етнографії свідчать, що не лише у слов’ян, але й у багатьох інших народів уже від найдавніших часів існували прадавні народні повір’я, згідно з якими кожна новонароджена дитина вважалася “нечистою”, доки не була очищена водою і їй не було дане якесь власне ім’я. Предковічний звичай “очищення” новонародженого водою та надання власного імені прийняла потім і узаконила християнська релігія, додавши йому нових форм і вклавши в нього новий, потрібний їй зміст, що знайшло свій вияв у церковному таїнстві хрещення. В умовах християнства, за народними повір’ями, “неочищена” і без імені дитина не тільки сама підлягала шкідливому впливові “злих духів” і “нечистої сили”, а й могла накликати (особливо, якщо б померла) будь-яке нещастя на всю родину. Існувала навіть традиційно-звичаєва настанова, згідно з якою дитина, яка померла “неочищеною” і без імені, не могла бути похована на кладовищі, а лише за його межами, на роздоріжжі або на межі двох населених пунктів; це місце вважалося “нечистим”, таким, що його забобонні люди намагалися обминати (особливо вночі). Саме на цій основі народна уява створила повір’я, пов’язані з хрещеними власними іменами, які були нестабільними щодо територіального поширення, мали різні локальні особливості і відмінність, а відсутність значної кількості етнографіних записів щодо цих повір’їв дозволяє тепер говорити про них лише в загальних рисах.

[1] Там само. – С. 565.
[2] Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С. 80.

Поширеним не тільки в Україні, а й серед інших слов'янських народів було повір'я у щасливі і нещасливі дні народження, що поширювалося і на церковно-календарні власні імена, які на ці дні припадали.

У деяких областях існувало повір'я, згідно з яким не можна було давати однакового імені двом або більше дітям в одній сім'ї, бо це могло спричинити смерть когось із них. З цієї ж причини подекуди не практикувалося давати дітям імен батьків, а в інших місцевостях щодо цього існувала протилежна практика.

Існувало також таке повір'я: не можна було давати новонародженій дитині власного імені дитини, яка в сім'ї раніше померла, бо це теж могло призвести до її смерті. Траплялися випадки, коли дитині давалося два імені – церковне і світське. Церковне ім'я зберігалося у таємниці, його знали лише сама дитина, її батьки, священник, а також хрещені. Світське ж ім'я знала вся громада. Вважалося, що не знаючи духовного імені, відьма чи ворожка не зможе зурочити дитину.

Існували і певні традиції щодо вибору імені позашлюбним дітям. Досить часто священик називав їх рідкісними, важкими для вимови іменами, які самі по собі вказували на походження дитини. Також існувала практика надання незаконнонародженим дівчаткам імен, які походять від чоловічих (Олександра, Євгенія і т.ін.).

У народі побутували й різні повір'я щодо окремих хрещених імен. Подекуди українці з упередженням ставилися до церковно-календарних імен мучеників, побоюючись, що дитина, отримавши таке ім'я, і сама буде мучитися.

Про народні традиції хрещення немовлят у XVI столітті пише Себастьян Кльонович у праці "Роксоланія" 1586 р.:

До священника іде "стара" (баба-повитуха – авт.),
Входить стара і охрестити покірливо просить дитину.
А як не може впросить, гроші в пригоді стають.
В виборі імені часто між русами йде суперечка,
І ворожбою вони звикли наймення шукать...
Скроплює тіло священик водою святою і маже

Груди, чоло та вуста дітям єлеєм святим.

Плаче дитина зі страху, бо раптом водою скропили.

Мокру голівку її в білу пелюшку спів'ють[1].

Очевидно, автор добре знав народні традиції вибору імені новонародженого. Як слушно зауважив М.Худаш: "... у власні імена люди завжди вкладали забобонний, надприродний зміст, спрямований у першу чергу на побажання новому членові сім'ї лише добра і щастя..., в іменах, які наші предки давали своїм дітям, містилося благословення на все життя, бажання домогтися того, що було закладено в імені"[2].

Кінець XX ст. – початок XXI ст. засвідчив найтиповіші мотиви вибору імені дитини:

1) вплив релігійних свят, що збігаються з днем народження дитини;

2) підвищена функціональна активність деяких імен у даному населеному пункті;

3) родинна традиція називати дітей на честь батьків, дідусів, бабусь і т.д.;

4) вияв симпатії до кіно- та літературних персонажів;

5) особисті уподобання батьків.

Нам би хотілося докладніше розглянути перший мотив вибору імені в українців.

Сучасні батьки, зазвичай, старанно піклуються про свою дитину, намагаються їй в усьому допомогти, застерегти від поганого і навчити позитивному. Але батьківська турбота виявляється ще до народження дитини, тоді, коли батьки думають про те, як назвати свого малюка. Бо ім'я завжди буде поряд з ним, буде оберігати його, коли їх самих вже не буде поряд. Не випадково філософи, зокрема П.Флоренський, А.Лосєв, розвинули у своїх дослідженнях думку, що існує таємна і нерозривна гармонія між іменем людини і подіями її життя. Ім'я впливає на зовнішність людини, її самопочуття, характер, навіть, на

[1] Кльонович С.Ф. Роксоланія. Поема (Пер. з лат. мови М.Білика). – К., 1987. – С. 81.

[2] Худаш М.М. З історії української антропонімії. – К., 1977. – С. 153.

вибір професії. “Будь-яке ім’я обов’язково впливає, не може залишитися без впливу на свого носія”[1]. Древні знали про зв’язок імені та вдачі; також вважалося, що змінивши й обравши інше ім’я, викличеш зміни у подальшому житті. “Будь-яке ім’я має певне значення; і звуки, що входять до складу його фонеми, дещо означають. Якщо ми уявимо собі на хвилинку, що ім’я є тільки звук, тільки фонема, то цим ми повинні звузити весь простір нашого пізнання і мислі до звукової сфери сприйняття”[2].

Як зазначає дослідник Р.Светлов у праці “Ім’я – одяг душі – шлях до Бога”, “Через ім’я новонароджений приєднується до всього людства, стає частиною цього світу. Таїна кохання двох осіб (батька і матері) і таїна народження їхньої дитини отримують вираження в одному єдиному слові – імені новонародженого. Саме це ім’я також вміщує у собі таємницю, що визначає долю дитини. Слова “по імені і житіє” давно вже стали істиною”[3].

Споконвіку наші пращури стверджували, що ім’я пов’язує людину з Богом, природою, є компасом життєвого шляху, тому воно було або родовим або календарним. За християнським звичаєм ім’я виконувало роль оберега. Згідно з віруванням предків, правильно вибране ім’я зміцнює корінь роду, є своєрідним кодовим ключем, через який розкривається накреслення людської долі[4].

На початку ХХ ст., після революції 1917 р., церкві було заборонено реєструвати народження, смерть, одруження, тому батьки отримали повну свободу у виборі імені для своєї дитини. Функціонуваня незвичних імен співпало з відлученням церкви від реєстрації народження. Ознаки нового часу, що зароджувалися в новому соціалістичному суспільстві, знаходили відображення в іменах багатьох дітей. Наприклад, Владлен (Володимир Ленін), Дотнара (Дочка трудового народу), П’ятвчет (П’ятирічку в чотири роки!), Соцкор (Соціалістичний кореспондент), Урюрвкос (“Ура! Юра в космосі!“), Електрик,

[1] Флоренський П. Імена. - К., 1992. – С. 21.
[2] Лосев А.Ф. Из ранних произведений. М.: издат-во “Правда”, 1990. – С. 28.
[3] Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД “Весь”, 2004. – С. 7.
[4] Ткач М. Імена предків, мова. – К., 1995. – 105 с.

Коментарія, Скафандр, Електрифікація, Хімізація, Магнітострой, Дніпрогес і т.ін. Дуже влучно цей факт проелюстровано поетом Е.Долматовським, який встав на захист тих батьків, які називали своїх дітей незвичними іменами:

Вот стали взрослыми,
а то и старыми Энергия, Ванцетти, Володар,
и Военмор – во славу Красной Армии,
и Трудомир – в честь мира и труда.
Родваком окрещен рожденный в Арктике…
Поняв, что этот мир неповторим,
Старались и краскомы и рабфаковки
Его вручить наследникам своим.
И в новых именах бессмертье видели,
Их увлеченье не было игрой.
Не надо обижаться на родителей,
Перемудривших раннею порой[1] (цит. мовою оригіналу).

В захопленні будівництвом нового суспільства виникало бажання викорінити все, що стосувалося християнської віри (церкви, свята, православні імена). Якщо на селі зв'язок з віковими традиціями порушувався не так швидко, то в місці старовинні православні імена стали сприйматися як щось чуже, незнайоме соціалістичному суспільству. Р. Свєтлов висловлює думку, що зі становленням безбожної влади активно винищувався духоний сенс імен. Вони перетворювалися на примітивний код із літер – на зразок порядкового помера, котрий у поєднанні з прізвищем повинен був слугувати цілям державної інвентарізації населення.

Сьогодні людина зазвичай пам'ятає день власних іменин і, в кращому випадку, пошановує пам'ять святого, ім'я якого вона носить. Однак для наших предків іменини були дуже важливим святом. Перш за все іменинник ішов до церкви, ставив своєму святому покровителю свічку і був присутній на богослужінні. Тобто спочатку він відзначав іменини зі своїм ангелом-

[1] Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД "Весь", 2004. – С.12.

хранителем, а потім – з близькими і сусідами (записано під час фольклорно-етнографічної експедиції у с. Паланка Уманського району Черкаської обл. від Чабанюк О.М., 1932 р.н.).

Ще Іоанн Златоуст писав про те, що бажано було б імена святих давати дітям, щоби вони знали на честь кого їх назвали і брали приклад для наслідування зі своїх небесних заступників.

Як зазначають дослідники, життя святого є виявом істинного значення імені. Аналізуючи значення слова, О.Лосєв у праці "Філософія імені" вказує на те, що кожна людина надає імені особливого значення: "Один з любов'ю і ніжністю вимовляє ім'я Івана Івановича, інший – з прокляттями і злом. Виникає запитання: а що ж таке слово саме по собі? Бо ми знаєм, що ці ж самі звуки можуть утворювати ще низку значень. Тобто, можна всі ці символічні значення перерахувати, узагальнити, сумувати, і саме це і виявиться чимось цікавим і важливим, оскільки ми зацікавились питанням про істинне розуміння через це слово певного предмета"[1].

Священник П.Флоренський у книзі "Імена" докладно пише про життя святих як виявлення глубинного значення імен, носіями яких вони є. "Ім'я оцінюється Церквою, а за нею – і всім православним народом, як тип, як конкретна духовна норма особистісного буття, як ідея, а святий – як найкращий його вияв..."[2].

Р. Светлов пише, що "святі своїм прикладом яскраво виявляють божественний сенс імені, його глибинне значення. Бо кожен з них, хто був віднесений до рангу святих, залишався перше за все людиною, зі властивим її темпераментом, характером, індивідуальністю. І від рис характера і темперамента залежало те, якою дорогою він приходив до Бога. Наприклад, святий Омелян був рабом і довгі роки терпів тяжкі приниження. Але він не стерпів приниження віри Христової і розбив усіх ідолів в язичницькому храмі.

[1] Лосев А.Ф. Из ранних произведений. М.: издат-во "Правда", 1990. – С. 29.
[2] Флоренський П. Імена. - К., 1992. – С. 2.

Імпульсивність, що притаманна носіям цього імені, стала прикладом подвига. Достатньо пригадати Омеляна Пугачова”[1].

Кожній людині відомий вислів “надія помирає останньою”, але мало хто знає про те, що цей вислів бере свої витоки ще на початку І-ого тисячоліття. *Віра, надія, любов – три слова, які вже давно стали символами нерозривно пов’язаними між собою. Однак ці три слова – переклад грецьких імен Пістіс, Елпіс і Агапе. Так звали трьох сестер, доньок християнки Софії, котра з дитинства виховувала доньок згідно християнських норм. У період боротьби християнства з язичництвом імператор Адріан випадково підслухав розмову маленьких дівчат щодо чеснот людини, про яку часто розповідала їм мати. Самозакоханий імператор спочатку подумав, що діти говорять про нього. Але його обуренню не було меж, коли він зрозумів, що дівчатка славлять не його, а Ісуса Христа.*

“Я не хочу боротись з дітьми, але одразу три християнки – це забагато для однієї родини. Віддай мені тільки одну з них, і її смерть спасе інших, – сказав він їхній матері. – Я знаю, якщо ти побачиш на власні очі, що вона помре, то припинеш говорити іншим донькам про Христа. Ти будеш закривати їм рота, якщо хтось із них промовить це ім’я”.

Імператор здогадувався, що Софія не зможе віддати на страту жодну зі своїх доньок. Досить скоро всі три дівчинки разом із матір’ю стояли перед імператором та його свитою. Страта почалася зі старшої доньки – Пістис (Віри). ЇЇ спочатку розділи, жорстоко побили, а потім поклали на розпалену решітку. Зрозумівши, що йому не вдається пересилити віру цієї жінки, імператор придумав нові жорстокі випробування для неї. Він наказав відрубати голову померлій Пістис і запропонував її для гри двом молодшим сестрам. Наступною було страчено Агапе (Любов). Останньою – Елпіс (Надію).

[1] Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД “Весь”, 2004. – С.19.

Після цього він відпустив Софію додому. "Ти не стратиш мене?" – запитала вона його. На що імператор відповів: "Ні, тебе я не уб'ю. Кожен день тепер буде для тебе стратою. І пам'ятай, що все це через вашого Христа".

Софія поховала тіла своїх доньок в одній могилі. Три дні не відходила від неї до самої своєї смерті. Софія в перекладі з грецької означає "мудрість". Тому чи не найвищою мудрістю вважається не залишати свою надію, любов і віру навіть тоді, коли, здається, хтось знищив їх у тобі[1].

За народним звичаєм, коли батьки звертаються до священника, він обирає ім'я того святого, пам'ять якого відзначається в день народження чи хрещення дитини. На думку дослідників, "називати свою дитину потрібно, не прислухаючись до порад знайомих, а самого Господа, котрий через дату народження дитини вказує на те, яке ім'я хотів би дати новонародженому"[2]. Святий, на честь якого називають дитину, стає її ангелом-охоронцем. Він супроводжує її протягом усього життя[3].

Сьогодні ми спостерігаємо явища, коли в молодіжному середовищі стало модно називати один одного на американський кшалт (Ден, Стас, Торі, Алєкс, Ен і т. ін.). Однак, як відомо, серед українців не годилося скорочувати імена, а навпаки наші предки намагалися їх видовжувати (Михайлику, Іванесеньку, Галинко). Вірили, що завдяки цьому продовжується життя і добробут людини.

Батьки, захоплюючись сучасними закордонними кінострічками і різноманітними реаліті-шоу, називають власних дітей на честь їхніх героїв, дивними або невластивими для нашого народу іменами. Сучасні американські та англійські медики (незалежно одні від інших) дійшли висновку, що пацієнти з дивними іменами частіше, ніж інші слабують на всілякі психічні захворювання, таких людей найбільше у в'язницях.

У власному імені таїться духовний вияв образу, і тому ім'я, як символ взаємозв'язку, має відповідати стихії щонайбільшого сприяння для його носія.

---

[1] Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД "Весь", 2004. – С. 22 – 24.
[2] Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – С. 26.
[3] Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД "Весь", 2004. – С. 78.

Знання родових імен та традицій ім'янаречення надає можливості дібрати дитині гідне ім'я і цим утвердити її майбутню щасливу долю, загалом родовід. За народним повір'ям, людина, що носить невдало дібране ім'я, має великі труднощі на життєвому шляху.

Зважаючи на ситуацію, яка склалася нині в нашому суспільстві, вважаємо за доцільне виховувати у студентів свідомий підхід до вибору імені майбутньої дитини. Реалізації такої мети слугують заняття з українського дитинознавства, народознавства, етнографії тощо.

Українські прізвища мають певні особливості щодо змісту і щодо форми: вони походять від імен членів родини, назв місця проживання, постійних занять, зовнішних особливостей носія; переважна більшість мають суфікси -енк-, -ськ- (-цьк-), -ин-, -ук-, або утворені лексико-семантичним способом (Мороз, Чайка).

Н.Сивачук вводить у науковий обіг термін "***ритуальне мовлення***" (привітання, побажання, поминання мертвих, припрошування на гостину, зустріч гостей, запрошення до хати, примовлення під час частування, подяка за обід, прощання з гостями, побажання під час трудових процесів). Ці мовленнєві формули допомагають у налагодженні контакту між людьми, підтримують доброзичливу тональність мовлення, слугують формуванню мовної та загальної культури[1]. Ці мовленнєві засоби сприяють прищепленню таких загальнолюдських чеснот, як повага до старших, батьків, жінок, таких рис характеру, як скромність, толерантність, люб'язність.

Народний золотослів має посісти належне місце у народознавчих спецкурсах, у навчальних дисциплінах з української мови, української літератури, а також стати об'єктом науково-дослідницької роботи учнівської молоді.

Складовою естетичного виховання, яка виховує шляхетну поведінку, доброзичливе ставлення до людей, уміння власноруч виготовляти ті чи інші речі, відображає колорит українського побуту, є тяжіння родини до мистецтва. Родинне мистецтво передає у майбутнє усталені роками ідеї, образи, теми, формує кодекс народної етики і естетики, сприяючи цим самим становленню гармонійної і

[1] Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003.

багатогранної особистості. Родинне мистецтво включає музичну, образотворчу, декоративно-ужиткову та фольклорну діяльність.

Родинний досвід естетичного виховання полягає у тому, що діти набувають умінь та мистецьких смаків у практичній діяльності шляхом збереження та продовження творчих надбань батьків, дідів, прадідів.

Вагомим фактором естетичного напряму родинного виховання є народна іграшка, що за словами відомого дослідника народної іграшки О. Найдена, є витвором народного мистецтва, "який потребує вивчення, певного аналізу, творчого наслідування, повторення. Таке ставлення до народної іграшки сприятиме її збереженню і духовному збагаченню дитини. Народна іграшка в сім'ї, дитячому садку, різних гуртках повинна не витісняти сучасну іграшку, не заміняти її, а існувати поруч з нею, доповнювати її, давати дитині те, чого не здатна дати сучасна іграшка"[1]. Увесь потенціал народної іграшки може бути залучений до формування й розвитку людської особистості.

Народна іграшка як культурний феномен і об'єкт виховання в усі часи привертала увагу етнологів, педагогів, мистецтвознавців. Поглиблення інтересу до народної іграшки відбувається наприкінці XIX ст., що пов'язано з дослідженнями М. Зарецького, В. Бабенка, О. Прусевича, В. Шухевича. На початку XX ст. значну увагу народній іграшці приділили Марко Грушевський, Х. Вовк, Н. Заглада, Л. Шульгіна, Ю. Самарін. На сторінках періодики першої половини XX ст. з'являлися статті про виховний потенціал народної іграшки С. Русової, І. Старчука, Я. Музики. Вагомий внесок у дослідження народної іграшки у другій половині XX ст. здійснили О. Найден, М. Станкевич, Л. Герус тощо. На думку багатьох дослідників, дитяча гра є особливим компонентом дитячого побуту, що має глибинний сенс для розвитку кожної дитини. Тому у всіх народів світу дитячим іграм надавалося надзвичайного значення.

Найпершим видом діяльності дитини, який прилучає її до навколишнього світу, до реального життя, є гра з лялькою. Дитина намагається наслідувати

[1] Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – С. 6.

життя дорослих, й ідея наслідування відкриває перед нею величезні можливості та широкий простір для розігрування ролей і створювання наслідувально-ігрових ситуацій[1].

Доцільно ширше розглянути побутування народної ляльки в українській родині в історичному аспекті.

Як свідчить Н. Заглада у праці "Побут селянської дитини", ляльок "роблять звичайно старші (сестри, мама, дядина, баба). "Куклами" гуляють, удаючись до них, наче живих – зодягають їх, годують то-що. Ляльки роблять різну в господарстві роботу (пораються в хаті, палять у печі, годують худобу, перуть, жнуть, то-що). До того ж діти вибирають для своїх ляльок, потрібні їм до зазначеної праці, різноманітні речі"[2].

В усі часи через ляльку дитина пізнавала світ, у нею формувалися трудові навички, естетичні смаки, розвивалися творчі здібності, найкращі моральні чесноти.

Споконвіку в Україні виготовляли ляльки з шматків тканини від старого одягу, або ті, що залишалися від шиття нового. Як свідчать респонденти, опитані під час пошукової фольклорно-етнографічної діяльності, на Східному Поділлі, як і по всій Україні були поширені шиті і вузлові ляльки. Вузлові ляльки виробляли намотуванням та прив'язуванням тканини. Спочатку виготовлялася голова: у клаптик білої тканини накладалося ганчір'я і перев'язувалося ниткою, надаючи йому округлої форми.

Реципієнти, опитані Ніною Загладою, так розповідали про процес виготовлення ляльки: "Кукла робиться так, спершого разу беру робить голову: узять тряпок, туго їх змотать і зв'язать коло шиї голову лентою, а тоді платком крізь голову підв'язують. Як голову зробила, то від голови наче висять тряпки, до них пришиваєм руки, а тоді шиємо спідницю із нагрудником, спідницю лентою обложують (внизу), а тоді надівають на куклу кофточку з гапличками та

[1] Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

[2] Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с.Старолісся. – К., 1929. – 118 с.

петельками. Шиємо ще фартухи, одягаємо і підпиризуєм, і кукла готова”[1] [3, 118 – 119]. Потім їй пришивали косу з ниток, а іноді чіпляли волосся, яке бабуся збирала з гребінця (древній звичай ховати волосся за люстерцем “лялі на косу”).

Голови ляльок залишали чистими або нитками чи фарбою позначали на них хрести, риси обличчя. Наявність хреста, на думку дослідників, що є давнім язичницьким знаком і пов’язаний із солярним культом, свідчить про обрядово-магічну функцію ляльки – зображення божества у минулому[2].

Ляльок цих берегли. Коли дівчина виростала і сама ставала мамою, то передавала їх своїм донькам. Ляльки з тканини жили у кожній сім’ї, а в деяких родинах їх було до ста. Діти починали робили ляльки власноруч приблизно з п’яти років.

Народна лялька містить у собі і передає наступним поколінням інформацію про основні принципи життєдіяльності українців, особливості ментальності і національного характеру рідного етносу. Тому вивчення духовних і культурних цінностей рідного етносу є надзвичайно важливим в умовах сучасного суспільного розвитку.

З цієї точки зору цікавим для нашої роботи стало дослідження ритуальних ляльок, зокрема, ляльки-жертви в купальському обряді українців.

Аналізуючи зміст купальських свят, доходимо висновку, що для осягнення головного функціонального призначення купальської обрядовості суттєвого значення набуває усвідомлення архаїчного змісту дійства: обрядове спалювання в купальському вогнищі опудала чи ляльки, як магічного символу, навколо якого перед цим здійснюється ціла низка ритуалів, символічних обрядодій, трансформованих у пізнішій традиції в ігри. Як зазначають дослідники, на свято Івана Купала (7 липня) сільська молодь традиційно виготовляла солом’яні опудала Купала і Марени[3].

---

[1] Там само. – С. 118 – 119.

[2] Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: “Наука”, 1978. – С 67.

[3] Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: “Наука”, 1978. – С. 180.

Характеризуючи постать Купали, професор С. Килимник вказує на те, що це “велика лялька, у зріст людини, зроблена з соломи. Їй надягають штани, сорочку, бриля, у руки дають батога, інколи кия. На обличчі приробляють вуси, бороду тощо”, ляльку традиційно виготовляли хлопці[1]. Марена ж – “постать у зріст людини, але вже жіночої статті. Її гарно одягають: у плахту, вишиту сорочку, навішують намисто, заверчують у намітку, чіпляють фартух, підперізують крайкою, інколи двома, натягають на ноги сап’янці, а інколи кладуть ноги в каптур і кладуть на землі”[2].

Для з’ясування суті основних ритуальних дій купальської обрядовості суттєвим є дослідження семантики традиційної назви ляльок-символів. Дослідниця Н. Вєлєцкая, аналізуючи праці відомих етнологів, дійшла висновків, що ім’я Купала використовується на позначення:

- відомої істоти, що уявляли живою;
- свята, яке припадало на 24 червня (старого стиля); до ритуальної речі; означало жіночий міфічний персонаж, дівчину, яка роздає квіти під час ворожіння;
- опудала, що використовувалося під час свята;
- всіх учасників обряду, і, нарешті, вогнище в ніч на Івана Купала.

Аналізуючи семантику давньоруських слів з коренем ***-куп-***:

“***купа*** – вогнище, вогонь у полі, великий казан;

купа – груда, куча, ворох, група;

купина – поєднання декількох предметів; кущ, купка, дерева чи кілька кущів; сніп;

сукупний – купне перебування;

купить – накопичувати, збирати до купи;

купавий – білий, чистий;

Купальниця – вівторок на великодньому тижні;

[1] Килимник С. Український рік у народних звичаях у історичному овітленні: У 3-х., 6-ти. – Кн. 1. – С. 449.
[2] Там само. – С. 449.

Купальниця – вогонь у полі, вогонь вночі;

давньоруська назва переддня Івана Купала – ***купалія***, самого Іванова дня – ***купали***;

купити, куплю – поєднувати;

куплю – умова, угода", – Н. Вєлєцкая робить припущення, що значення слова "Купала" могло бути надзвичайно містким і поєднувати в собі кілька значень: вогонь, казан, водойма, зібрання в ритуальному місті[1]. Російський вчений Борис Рибаков дав своє трактування походження назви "купало", яке він пов'язує з коренем "куп", що стоїть в одному ряду зі словами на означення сукупності людей: сукупно, купно, вкупі. У праці "Язычество древней Руси" "купала" розглядається в одному ряду з "натовпом", "собором", "собитієм", як слово на позначення язическього натовпу, приурочене тільки до одного календарного строку, одного з найбільш багатолюдних дохристиянських святкувань[2].

Дійство, неодмінними учасниками якого були Купала і Марена, відбувалося вночі, що на думку В.Скуратівського могло символізувати темні сили[3]. Учасники дійства розпалювали багаття, для якого парубочий гурт заздалегідь заготовляв паливо. На території історичної Уманщини збір

[1] Велєцкая Н.Н. Языческая символика славянских архаическях ритуалов". – М.: "Наука", 1978. – С. 101 – 102.

[2] Рибаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Русское слово, 1997. – С. 294.

[3] Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – С. 68.

матеріалу для багаття мав ознаки очисної пожертви. Так, у Вишнополі у день Івана Купала дві гарби з написом “Усяке сміття” їхали по селу, зупиняючись біля кожного двору, де відбувався приблизно такий діалог:

– Добридень, здорові будьте з Купалом!

– Будьте й Ви здорові!

– А чи немає у Вас сякого-такого, давно застарілого, геть спорошілого?

– У душі не тримаю, а на подвір’ї, може щось і завалялося.

– Тоді вимітайте, щоб воно прахом пішло у вогні Купала.

– Хай усе погане і зле пропадає, а гарне й добре зостанеться[1].

Хлопці зносили все сміття, всякий дерев’яний непотріб на степок, узвишшя поза селом чи на берег річки (на Уманщині), де мало відбуватися купальське дійство. Дівчата ж ішли до лісу ламали вершечок вишні, черешні, яблуні чи клена у висоті 1 – 1,5 метра для ритуального гільця (Купайлиці). На Уманщині з цією метою використовували переважно вербу, про що свідчать слова пісні: “Наше Купайло з верби, з верби”.

У багатьох селах Уманщини аж до середини XX століття зберігся купальський ритуал “вбирання будяка”, про який ідеться у багатьох експедиційних записах студентів та співробітників лабораторії “Етнологія Черкаського краю” при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Будяк виконував функцію купальського деревця в селах Коржова, Вільшанка, Дубова Уманського району Черкаської області. Дівчата знаходили величезного будяка, викопували його, потім вбирали в одяг дівчини, прикрашали квітами і намистом[2].

[1] Уманщина / Матеріали лабораторії “Етнологія Черкаського краю”. – Ф. 2004. – П. 220. – Арк. 62.

[2] Уманщина / Матеріали лабораторії “Етнологія Черкаського краю”. – Ф. 2004. – П. 220. – Арк. 35.

Вогнище лаштували лише здорові, дужі хлопці, що не мали ніяких фізичних та психічних вад, добре зарекомендували себе в парубочій громаді, належали до доброго роду. Згідно традиції, це багаття необхідно було розпалити за допомогою "живого вогню", який здобували тертям сухих паличок одна об дну, що засвідчує архаїчність традиції. Поки вогнище розгорялося, хлопці роздивлялися дівчат і домовлялися, хто яку з них буде ловити, а потім непомітно розходилися і обступали дівчат з гільцем. На знак "берези" (старшого хлопця парубочої громади) хлопці "вриваються до дівчат з усіх боків, намагаються схопити гільце, видерти його з дівчачих рук"[1].

Після цього хлопці починають стрибати через багаття. Це перестрибування мало магічний зміст, про який С.Килимник писав: "Що вище скочить хлопець, то кращий буде на його полі врожай; що спритніше скочить – здоровший буде… Упаде під час стрибка – щось трапиться йому нещасливого впродовж року…"[2].

Далі через вогонь перестрибували парами: хлопець із дівчиною. Згідно повір'я, якщо пара перестрибнула вдало, вогню не зачепила, не спіткнулась, не розімкнула руки, то побереться і житиме щасливо.

Неподалік стояли постаті Купала і Марени, навколо яких відбувалися цікаві обрядодії: розігрувалися жартівливі сценки під супровід пісень і хороводи:

Коло Мареноньки ходили дівоньки,

Стороною дощик іде…

Хлопці нерідко накидалися на дівочий гурт, щоб відібрати й знищити Марену. Якщо дівчатам не вдавалося вберегти Марену, вони одразу готували нову.

[1] Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вид. "Вежа", 1997. – 195 с.

[2] Килимник С. Український рік у народних звичаях у історичному овітленні: У 3-х., 6-ти. – Кн. 1. – С. 439.

Завершувалося свято нищенням Купала і Марени: першого спалювали на вогнищі, а другу – топили у живих джерелах, а інколи розривали на шматки і спалювали.

Образ Марени сприймається дослідниками неоднозначно. Одні вважають його ігровим прообразом Купала, інші пов'язують Марену з богинями Ладою чи Мокошею. Окремі вчені вбачають в цій ляльці символ демонічного втілення зими і смерті. До такого висновку спонукєа одна з її назв – Марена (від мор – смерть).

Б. Рибаков висловив припущення, що "можливо, етнографічна лялька – відгомін історичних жертвоприношень"[1]. Дослідниця Н. Велецкая вказує на те, що лялька, яка топилася, розривалася чи спалювалася є найбільшим показовим знаком людини, символом посланця на "той світ"[2]. Ймовірність того, що "антропоморфні ляльки чи їх обрядові еквіваленти – купальські деревця…уособлювали людей, яких віддавали на смерть" відзначив і Ю.Климець[3]. Дослідник, на основі узагальненого вивчення календарної обрядовості, простежив генезис і функції свята Івана Купала і дійшов висновку, що в його змісті "знайшла яскраве вираження ідея плодорідля – магістральна ідея всієї народної обрядовості. Ця ідея простежується у збережених рудиментах аграрної магії, спрямованої на підвищення врожайності полів і городів (комплекс ритуалів викликання дощу, обрядове потоплення ритуального деревця та його антропоморфних еквівалентів, ремінісценції архаїчних жертвоприношень тощо "[4].

Отже, постаті Купала і Марени в купальському обряді є архаїчним символічним втіленням жертовної істоти в магічних обрядодійствах, пов'язаних з хліборобською магією українців. На Уманщині простежуються загальноукраїнські риси цих ляльок, однак, спостерігаються й певні локальні

[1] Рибаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Русское слово, 1997. – С. 294.
[2] Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: "Наука", 1978. – 237 с.
[3] Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні. – Київ, 1986. – С. 126.
[4] Там само. – С. 120.

особливості як самого купальського дійства, так і використовуваних у ньому символічних предметів-пожертв.

У процесі гри з лялькою дитина вчиться турбуватися про когось, дарувати комусь тепло своєї душі; у неї формується почуття відповідальності, обов'язку, альтруїзму, патріотизму (наприклад, через співання ляльці традиційних народних колискових пісень, які дитина почула від когось із дорослих і запам'ятала). Наприклад: "Носимо "кукол" гулять; приносимо, кладем у колиски, колишем, співаєм:

А ну люлі,

Налетіли гулі,

А-а-а-а-а.

Або:

Ай, ну гойднеш,

Куди йдеш?

У лісок по квасок,

По цибулю,

Прийди серце поцілую", –

зустрічаємо у дослідженні Ніни Заглади[1].

Отже, щоб зберегти і впровадити кращі зразки традиційної іграшки в дитячий побут, потрібно допомогти дитині побудувати світ гри. Тому дуже корисним є виготовлення ляльок разом з малечою. Така діяльність сприяє розвитку практичних умінь і навичок крою і шиття, роботи з різним матеріалом, художньо-естетичних смаків (вміння добирати гармонійні кольори і відтінки, максимально відтворити деталі одягу і риси обличчя ляльки), формуванню всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Готовності до такої діяльності сприяє участь майбутніх учителів у гуртку **"Українська народна іграшка Східного Поділля"**, що діє при Уманському

[1] Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с.Старолісся. – К., 1929. – С. 119.

державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Поштовхом до створення гуртка стало усне опитування студентів.

Виявилося, що більшість студентів сприймають народну іграшку лише як забавку, іноді – як незаперечний атрибут дитинства. Але народна іграшка має не тільки утилітарне значення. Це передусім витвір народного мистецтва, пам'ять етносу, нації, народу, має складну архітектоніку і глибоке символічне значення[1]. Іграшка відіграє одну з найважливіших ролей у процесі родинного виховання. Можемо стверджувати, що саме від іграшки залежить формування особистості спочатку дитини, а потім – дорослої людини. Скажімо, свищики та ляльки (іграшки, які ведуть свої початки з давніх часів) не мають негативної енергетики, вони сприймаються дитиною легко, невимушено, чого не можна сказати про деякі сучасні іграшки (наприклад, дитячі "військові атрибути", іграшки-потвори, іграшки-маски жахів тощо).

Ми намагалися сформувати у студентів ставлення до іграшки – як до виду народного мистецтва, який потребує детального дослідження, акцентуючи увагу при цьому на родинності такого мистецтва.

Традиційна українська іграшка викликає кращі людські почуття, зокрема національно-патріотичні та родинно-святістні, через підсвідому асоціативність дитинства.

Студенти оволодівали знаннями про лялькoвий вертеп та вчилися виготовляти вертепні ляльки власноруч.

Виготовлення студентом іграшки власноруч сприяло розвитку трудових умінь і навичок, художньо-естетичних смаків, формуванню всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Гурткова діяльність мала на меті: 1. Поглибити та розширити знання студентів з українського дитинознавства; 2. Підвищити інтерес студентів-філологів до української традиційної іграшки як складової родинного

[1] Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

виховання та спрямувати наукові інтереси студентів у русло відродження та пропагування іграшки як першозасобу виховання дитини у сім'ї; 3. Відродити традицію лялькового вертепу – складової родинних Різдвяних свят; 4. Розвивати естетичні смаки студентів та трудові навички виготовлення традиційної української іграшки Східного Поділля.

Отож, структуру гуртка складало дві секції (Таблиця 1).

Таблиця 1

Гурток "Українська народна іграшка Східного Поділля"

№ п/п	Назва секції	Учасники	Заходи, організовані студентами-гуртківцями
1	Теоретично-виробнича	Студенти-гуртківці, члени лабораторії "Етнологія Черкаського краю", музейні працівники, майстри з виготовлення іграшок, аматори-керамісти Уманщини	Організація виставки іграшок
2	Ляльковий вертеп	Студенти-гуртківці, режисери, майстри з виготовлення скриньок та ляльок, художники-ляльководи, музиканти	Інсценізація п'єс "Цар Ірод", "Коза", "Цар Максиміліан", народних обрядів та ритуалів

Цикл лекцій про походження народної іграшки, вертепу, їх значення у житті людини та у родинному вихованні зокрема, ставлення до них у родинах наших предків були важливою складовою діяльності гуртка. Такі лекції сприяли виробленню у студентів серйозного ставлення до цих оригінальних видів народного мистецтва. Майбутні вчителі прагнули якнайбільше дізнатися про них, аби передати набуті знання своїм учням, власним дітям, тобто стати причетними до збереження, відродження цінного храму української духовності.

У процесі гурткової роботи студенти усвідомлювали необхідність організаційних навичок для підвищення ефективності застосування засобів родинного виховання (зокрема іграшки). Важливою ланкою було глибоке

опанування фольклорних зразків (наприклад, народних п’єс для вертепу). Це допомагало виховувати у студентів пошанне ставлення до рідної землі, формувало працелюбність, розширювало знання обрядового фольклору (Таблиця 2).

Один із напрямів гуртка – ляльковий театр. Його важливе значення у вихованні особистості є незаперечним. Один із найвідоміших фундаторів цього оригінального жанру театрального мистецтва С.Образцов стверджував, що сила впливу алегоричного мистецтва ляльок велика, і ми зобов’язані не тільки знати про цю силу, а й бути обережними, аби замість користі не завдати шкоди[1].

Організовуючи роботу лялькового театру, студенти писали сценарії вистав, інсценували народні ритуали та обряди, виготовляли ляльки, шили національне вбрання і т.ін.

Під час занять студенти філологічного факультету виготовляють ляльковий одяг, що є точною копією селянського костюму. Всі елементи одягу (сорочка, спідниця, пояс, фартух) повністю відповідають крою, стилістиці, оздобленню і пошиттю відповідно до Східноподільської традиції к. XIX – початку XX ст. Характерна ознака цих ляльок – домінування літнього строю.

Ляльковий костюм, так само, як і селянське літнє вбрання складається з натільного і поясного одягу, обов’язковою приналежністю якого були головні убори, пояси, прикраси.

Одним з найдавніших видів жіночого одягу є сорочка. За способом поєднання пілок у плечовій частині на Уманщині виділяють два типи сорочок: з уставками і з суцільними рукавами. За формою уставок і суцільних рукавів, за розташуванням їх відносно стану сорочки, за шириною рукавів, розміром і формою ластки (клин, який вставляється під рукав, щоб можна було піднімати руки), основні типи Східноподільської сорочки мають чимало варіантів крою.

Для лялькового одягу студенти використовують крій суцільного рукава двох видів: такий, що ніби зливається з уставкою і такий, що в усю ширину збирається в горловині разом з пілками стану сорочки і пришивається до них

[1] Образцов С. Театр и дети. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 246 с.

тільки по основі. Рукав викроюється з рівного, прямокутного шматка полотна, що внизу збирається на нитку у дрібні збори і обшивається вузенькою обшивкою.

Найсуттєвішою регіональною ознакою сорочки є оформлення горловини. Так, студенти найчастіше виготовляють сорочки з стоячим коміром, краї якого зубцюють. Краї основного орнаменту "обводять" червоною або чорною ниткою. Інколи коло самої шиї на густих зборках розміщують вишитий "низзю" геометричний орнамент.

До технологічних характеристик традиційної вишитої жіночої сорочки відносяться і техніки вишивання. Майбутні вчителі, українознавці відтворюють такі техніки: "хрестик", "пряма" та "коса" гладь, "штапівка", "зерновий вивід".

Орнаментація сорочок зберігає всі давні традиції, орнамент розташовується на найбільш відкритих місцях до тіла. Як стверджують дослідники, такий спосіб розміщення орнаменту виконував магічну функцію.

Рукав зашивають геометричними і стилізованими рослинними орнаментами. Часто вони мали спільні перехідні форми. Студенти-філологи вишивають на рукавах "дубові листочки", "сосонки", "вазони", "виноград", "хмелик", "чорнобривці", "повні рожі" та ін. Манжети сорочок прикрашаються "кривульками", "ромбами", стилізованими квітами.

Цікавою особливістю сорочок Східного Поділля є обробка з'єднувальних швів кольоровими вишивальними нитками. На Уманщині "змережують", з'єднують деталі сорочки чорною і червоною ниткою, що оригінально доповнює оздоблення виробу.

Анна Кульчицька у праці "Орнамент трипільської культури і українська вишивка XX ст." наголошує, що "вишиті уставки-полики-плічка – та охорона рамен-руки, манжети – сила зап'ясті, вишивка на грудях – охорона грудей-серця-корму, чотири ряди-яруси, вишиті на уставках – знак зрілості…"[1]. Пишно

[1] Кульчицька А. Орнамент трипільської культури і українська вишивка XX ст. – Львів. – 1995. – С 6.

орнаментовані барабани рукавів несуть у собі ідею квітування, плодоносності і працьовитості.

Зав'язка сорочки, а також нашийні прикраси "позначають межу між "білим світом сорочки та чорним світом" обличчя-чола", захищає людське тіло від негативної енергетики[1].

Поділ сорочки найменше орнаментований, що за версією І. Мойсєїва, вмотивовується довірою до матері-землі, відкритістю до природно-архаїчного низу, "втягуванням" під купол спідниці родючості рідної землі[2].

Поясним жіночим одягом були у XX столітті спідниці. На Східному Поділлі така спідниця мала назву "рясна". Шили її з трьох пілок із фабричної тканини – вовняної чи сатинової. Найпоширенішими були сині, зелені, "вишньові", коричневі та чорні спідниці. Як засвідчила респондентка: "Спідниці були всякі – і зелені, і сині, але більш за все було чорних. Обшиті вони були чорними блискучими пасочками з шовкової бинди або сатинової матерії" (записано від Мельник Г. Я., 1928 р.н., с. Старі Бабани Уманського району, Черкаської області)[3].

У поясі спідницю призбирували у маленькі складочки, які здебільшого прошивали у верхній частині, щоб краще тримались.

Студенти філологічного факультету також виготовляють фартухи з білого домотканого полотна, які оздоблюють вишивкою.

Невід'ємним компонентом українського національного вбрання був пояс, виготовлений з яскравих ниток. Традиційним для Уманщини було побутування тканих поясів, але студенти урізноманітнили технологію виготовлення поясів, оздоблюючи їх вишивкою, що імітує тканий візерунок.

Пояс – межа між нижньою частиною тіла і погруддям. Він виконує не тільки естетичну, а й охоронну функцію. Це "символ достатку, високих

[1] Мойсєїв І. Храм української культури // Від черевиків до бриля. – С. 93.

[2] Там само. – С. 88–97.

[3] Уманщина / Матеріали лабораторії "Етнологія Черкаського краю". – Ф. 2004. – П. 220. – Арк. 35.

моральних якостей, дівочої чистоти, цноти, магічного захисного кола, соціального стану"[1]. Він "замикає пуп, родове місце і тим самим – усю родову семантику… Ткана крайка, оздоблена хвилястим, замкненим у коло, нескінченим (коли зав'язана) зигзагом, є аналогом межі того і цього світу, краєм світу, берегом моря, колом вічності"[2].

Оволодіння ляльковим мистецтвом має важливе значення у педагогічній діяльності. Воно допоможе студентам-філологам сформувати у своїх вихованців кращі моральні якості, світлі почуття, високі прагнення душі. До того ж, студенти не лише майбутні педагоги, а й майбутні батьки. Таким чином, формуватимуть у власних дітей національно-патріотичні почуття – гордість за приналежність до українського етносу, пошанне ставлення до його традицій, обрядів, звичаїв, збагачуватимуть дітей інтелектуально та емоційно.

Підготовка студентів-філологів до родинного виховання у гуртку "Українська народна іграшка Східного Поділля" протягом усього періоду діяльності проходить у кілька етапів:

I етап – ознайомлення студентів-філологів з історією походження української народної іграшки та лялькового вертепу, демонстрація відеозаписів лялькового вертепу. При цьому ми прагнули максимально поглибити знання студентів з теорії іграшки, її призначення, виховної мети, особливостей виготовлення, історії лялькового вертепу та його використання. Отже, мав місце концепційний підхід до вивчення даного питання.

II етап – виробничий, тобто мав за основу безпосередній процес практичної діяльності (виготовлення іграшки та вертепу). Він передбачав такі моменти, як заготівля матеріалу, відбір і підготовка його до роботи, вибір необхідного інструментарію, продумування логічної послідовності виконання практичного

[1] Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Словник символів / За заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису "Народознавство", 1997. – 156 с.

[2] Мойсєїв І. Храм української культури // Від черевиків до бриля. – С. 88–97.

завдання (обладнання і підготовка робочого місця, виготовлення окремих частин та деталей з певного матеріалу, прибирання робочого місця).

Цей етап розкривав значущість трудового принципу виховання у процесі практичної діяльності студентів, сприяв формуванню у них трудових умінь і навичок, необхідних для подальшої педагогічної діяльності.

Перші два етапи розкривали передусім емоційно-пізнавальний та практично-дійовий компоненти готовності студентів до родинного виховання: збагачувалися і зміцнювалися знання, виникали емоційні відгуки на засвоювану інформацію, спостерігалося активне ставлення до практичних занять у гуртку.

III етап – репетиції, робота над текстом, вдосконалення акторської та педагогічної діяльності.

Цьому етапу ми надавали особливого значення, оскільки студенти не лише вчили ролі, а й удосконалювали елементи власної педагогічної майстерності: дикцію, інтонацію, рухи (вони є специфічними, бо діють ляльки), усне мовлення; вчились спілкуватись, вести діалоги й монологи, володіти аудиторією і т.ін. Цей етап формував мотиваційний компонент готовності студентів до виховного процесу і найбільше збагатив їх знаннями.

IV етап – організація студентами виставки іграшок та участь у Різдвяних виставах, виступи перед школярами міста та дошкільнятами. При цьому в них найповніше виявлялися такі компоненти готовності до родинного виховання, як емоційно-вольовий та практично-дійовий.

V етап – організація студентами гуртка народної іграшки у школі у процесі проходження педагогічної практики. Такий гурток студенти-гуртківці організували в Уманському НВК № 7 середній загальноосвітній школі I – III ступенів – “колегіумі”. Майбутні вчителі набували вже навичок практичного застосування своїх знань та умінь, в них досить виразно виявлялись всі компоненти готовності до родинного виховання: пізнавальний, емоційно-вольовий та практично-дійовий.

Як свідчать експериментальні дослідження, для ефективного використання студентами-філологами родинознавчого досвіду поряд з глибокою теоретичною

підготовкою необхідна й практична. У цьому зв'язку й була випробувана гурткова робота, що сприяла поглибленню отриманих під час навчального процесу знань, ознайомленню з родинновиховним досвідом свого регіону. Майбутні вчителі набувають вмінь впливати засобами родинновиховного матеріалу на учнів, формуючи у них розумову, духовну та фізичну досконаліть.

Таблиця 2

План роботи гуртка
"Українська народна іграшка Східного Поділля"

п/п	Тема заняття	Форма проведення	Кількість годин
	2	3	4
.	Археологічні джерела іграшки	Лекція	2
.	Українська народна іграшка XIX – першої половини XX ст.: традиційне і нове. Функції народної іграшки	Лекція	4
.	Українська народна іграшка другої половини XX – початку XXI ст.: зміна функцій	Лекція	2
.	Локально-територіальні особливості та ознаки народної іграшки Східного Поділля	Бесіда	2
.	Виготовлення шитої ляльки	Практичні заняття	8
.	Виготовлення вузлової ляльки	Практичне заняття	2
.	Виготовлення глиняної сувенірної іграшки	Практичні	6
.	Іграшки з соломи. Виготовлення родинних оберегів із соломи	Практичні заняття	4
.	Паперова іграшка. Іграшки з реп'яхів	Практичне заняття	2
0.	Організація студентами виставки іграшок у лабораторії "Етнологія Черкаського краю" при УДПУ імені Павла Тичини	Постійно діюча виставка	2
1.	Методика організації гуртка народної іграшки в школі у процесі проходження педагогічної практики	Лекція	2
	Всього		**36**

Фото 1. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Смосюк О. Я.

Фото 2. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Смосюк О. Я.

Фото 3. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Смосюк О. Я.

Фото 4. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Лотецької Л. П.

Фото 5. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Лотецької Л. П.

Фото 6. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Лотецької Л. П.

Фото 7. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Стукало О. В.

Фото 8. Вузлова лялька. Робота студентки ІІІ курсу факультету української філології Стукало О. В.

Фото 9. Вузлова лялька. Робота студентки І курсу факультету української філології Антонюк Т. В.

Фото 10. Вузлова лялька. Робота студентки І курсу факультету української філології Антонюк Т. В.

Фото 11. Вузлова лялька. Робота студентки І курсу факультету української філології Бортновської О. В.

Фото 12. Робота студентки І курсу факультету української філології Бортновської О. В.

Фото 13. Вузлова лялька. Робота студентки І курсу факультету української філології Антонюк Т. В.

Фото 14. Лялька в національному вбранні. Майстриня – Осіпенко Н.С.

Фото 15. Східноподільські ляльки

Фото 16. Ляльковий вертеп

Музичний фольклор є особливою формою сприйняття навколишньої дійсності, найпотаємнішого стану людської душі. Він завжди підтримував бадьорість духу, національну свідомість, розвивав емоційну культуру, сприяв формуванню цілісної особистості.

Фольклор у стислій формі прислів'їв та приказок, загадок, пісень змальовує суспільні та родинні взаємини. Наприклад, колискова пісня попереджає вивчення слова "мама" і є своєрідною формою спілкування матері й дитини, засобом виховного впливу на немовлят. Колискові пісні українців ліричні, ніжні. Як зазначають етнографи, в них майже не зустрічається побажань дитині лихої долі.

Дитячий фольклор у жартівливій, невимушеній формі вводить дитину в дорослий світ. Коли хлопчики та дівчатка підростають, їх вчать різним забавкам, потішкам, які сприяють фізичному, емоційному розвитку, виробленню позитивного ставлення до праці. Під час пошукової народознавчої діяльності нами було зафіксовано цікаві зразки дитячого фольклору з історичної Уманщини. Наприклад, прозивалки:

А Іван-барабан
Закотився у бур'ян,
А з бур'яну в лободу
Узяв жінку молоду.

А Іван, наче пан,
Поїхав до млина,
Заколов кабана,

Кицька в льох –

Іван здох;

лічилки:

П'ять у п'ять – двадцять п'ять – вийшли в сад погулять,

П'ять у шість – тридцять – братик і сестриця.

П'ять у сім – тридцять п'ять – стали гілочки ломать.

П'ять у сім – сорок – підійшов сторож.

П'ять у дев'ять – сорок п'ять – якщо будете ломать,

П'ять у десять – п'ятдесят – не пущу вас більше в сад.

До, ре, мі, фа, соль, ля, сі

Їде киця на таксі.

Кошенята учепились

І безплатно прокотились.

Бігли коні по вагоні,

Золотими копитами.

Треба стати подумати,

Що цим коням їсти дати.

Попіл, попіл, попільниця, де літала журавлиця?

Понад морем літала, сивим оком кивала,

Хоч кивай, не кивай, а ти з города ступай.

Дуб до дуба, до білого кореня,

Сіточка, гілочка, дуб!

Дитячі ігри:

Ворон

Діти стають один за одним, хтось із них – Ворон.

– Ворон, ворон , що ти робиш?

– Пічку копаю.

– Нащо, про що?

– Вогонь палити.

– Нащо, про що?

– Окріп варити.

– Нащо? Про що?

– Твоїм дітям очі випалювати!

– Ховайтеся, діти!

Діти тікають, кого Ворон зловив, того до себе забрав.

Гуси

Вибирається Вовк з-поміж дітей, всі інші – гуси.

– Гусю, гусю, додому!

– Чого, пане?

– Вовк за горами!

– Що він робе?

– Гуску дере!

– Яку?

– Сіру, білу, волохату! Тікайте гуси поза хату!

Вовк починає ловити гусей.

Хустинка

Діти стають в коло. Один бере в руку хустинку і каже:

– Я з хустинкою йду, я з хустинкою йду. Я не знаю, кому її покладу. Покладу я її дівчині (хлопцеві) (імя) на праве плече.

Кобла

Діти вибирають одного, хто шукає. Всі інші ховаються.

– Кобла, кобла, заховайся добре, бо я очі маю, по полю гуляю. Кого спійму – роздеру, занесу до пана: зроблю барабана. На барабан буду грати, буду гроші заробляти.

Баштан

Вибирають Діда, який ходить з палицею. Рвуть швиденько траву і промовляють:

Рвиці, рвиці кавуниці,
Поки дід не прийде,
Та сорочки не здере.
А дід спить,аж пердить,
Кавуни не глядить.
А-а-а-а-а!

Дід біжить за дітьми.

Забавлянки:

Гойда-гойда, гойдаша,
Де кобила, там лоша,
І печене порося
Закоцюбилося.

Чики-чики на музики
Зарізали качку.
Усім діткам по шматочку,
А Марійці срачку.

Декоративно-ужиткове мистецтво сприяє розвиткові свідомого ставлення до праці і творчості, вдосконалює та збагачує навички, методи, стиль творчої роботи, формує естетичну культуру особистості.

Твори народного мистецтва відіграють суттєву роль у розвитку художньо-творчих здібностей особистості, її уяви, ініціативи, художнього смаку та індивідуальних художніх нахилів. Ознайомлення з творами народного мистецтва, з процесом виготовлення художніх виробів, уміння створювати і розуміти їх зміст є важливим засобом загального художнього розвитку дітей, виховання в них здорових моральних основ, поваги до праці, пізнання себе.

Екологічне виховання передбачає збереження культу землі, вогню та води, пошанування дерев і рослин та пропагування раціонального використання природних ресурсів.

Збереження культу землі, вогню та води є даниною міфологічним початкам нашого етносу. Такий культ підтримує ставлення членів родини до цих природних складових як до живих істот, а звідси – формує такі важливі якості особистості, як бережливість, охайність, помірність, сприяє вихованню пошанного ставлення і любові до рідної землі, природи тощо.

Раціональне використання природних ресурсів зберігає природний баланс певного регіону, а звідти і цілого етносу. Дотримування цього розвиває такі чесноти, як почуття міри, бережливість, гуманізм, патріотизм.

В основі економічного напряму родинного виховання лежить бережливе ставлення до родинних матеріальних надбань, раціональне використання сімейних коштів та харчових запасів, прагнення до добробуту родини, високого матеріального та господарського статку тощо.

Члени української родини традиційно зберігали залишки матеріальної культури попередніх поколінь своєї сім'ї. Наприклад, майже в кожній хаті стояла бабусина скриня, у якій знаходили місце і її весільні "коралі", і віночок, і стрічки, і одяг. Практично вони використовувались кілька разів, мали не лише обрядово-побутове та естетичне значення, а й економічне.

Мало місце і раціональне використання сімейних коштів та харчових запасів. Традиційна українська щедрість і гостинність не передбачала надмірних витрат. Справжні господарі завжди пам'ятали про можливий неврожай, посуху тощо. Так набували навичок господарювання, економного ставлення до того, що мали.

Прагнення до добробуту родини, матеріального та господарського статку – це те, що завжди вирізняло члена українського етносу. Українці – одвічні господарі. Таке прагнення межувало з неприйняттям неробства, ледарства, формувало такі якості, як працелюбність, відповідальність, чесність та ін.

Отже, аналіз суті та функцій родинного виховання засвідчує величезний потенціал соціально-педагогічного досвіду народу у формуванні гармонійно

розвиненої особистості; як засіб формування особистості родинне виховання виконує духовно-моральну, пізнавальну, комунікативно-інформативну, конструктивну, виховну, соціалізуючу, емоційно-естетичну і гуманістичну функції.

Звичайно, віддаючи належне родинній культурі та побуту минулого, слід зважати і на особливості теле-, радіо-, комп'ютеризованого сьогодення, що практично витіснило механізм індивідуальної передачі досвіду виховання. Прикро, але науково-технічний прогрес призвів до того, що щовечірнє споглядання телевізора замінило фактичне спілкування батьків, родичів і дітей в українських родинах.

У підсумок зазначимо, що засвоєння суті родинного виховання, розвиток та зберігання молоддю родинного виховного досвіду є важливим засобом зміцнення національної свідомості, утвердження норм та цінностей української ментальності. Тільки раціональне поєднання інтересів сучасного суспільства й доступного дитині народного родинного досвіду дає можливість рухатись уперед, виховувати високоморальне суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартник Ч.С. Тайна подружжя // Греко-католицький церковний календар, 1992. – Крехів, 1992. – 74 с.
2. Болтарович З. Традиції сімейного виховання // НТЕ. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
3. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: "Наука", 1978. – 237 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТ "Перун", 2000. – 1440 с.
5. Вихрущ А.В. Криза педагогічної науки і основи християнства // Моральна цінність християнства і відродження національної школи. – К. – Тернопіль, 1995. – С.23 – 24.

6. Герус Л. Українська народна игрaшка. – Львів. – 2004. – 261 с.

7. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві // Неопалима купина. – 1995. – С. 75–100.

8. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вид. "Вежа", 1997. – 295 с.

9. Демчук М. Роль християнства у запровадженні особових власних імен // Народознавчі зошити. –2003. - № 1 – 2. – С. 98 – 102.

10. Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с.Старолісся. – К., 1929. – 180 с.

11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. Вид. – К.: АТ "Обереги", 1994.

12. Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні. – Київ, 1986.

13. Кльонович С.Ф. Роксоланія. Поема (Пер. з лат. мови М.Білика). – К., 1987.

14. Кобилянська О.Ю. Повісті. Оповідання. Новели. – К.: Наукова думка, 1988. – 672 с.

15. Кульчицька А. Орнамент трипільської культури і українська вишивка XX ст. – Львів. – 1995. – 70 с.

16. Лосев А.Ф. Из ранних произведений. М.: издат-во "Правда", 1990. – 655 с.

17. Мицик В. Купайло у Вишнополі // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3.

18. Мойсєїв І. Храм української культури // Від черевиків до бриля. – С. 88–97.

19. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

20. Наумова А.Г., Калинина Г.В. Ваш малыш до года. – М.: Лепта пресс, 2005. – 592 с.

21. Національна доктрина розвитку освіти України // Освіта України. – 2002. – 23 квітня.

22. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К.:Либідь, 1993. – 765 с.

23. Образцов С. Театр и дети. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 246 с.

24. Педагогічний словник: В 2-х т., Т.1. – М., 1960. – 774 с.

25. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Словник символів / За заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису "Народознавство", 1997. – 156 с.

26. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Русское слово, 1997. – 822 с.

27. Светлов Р.С. Имя – одежда души – путь к Богу. – СПб.: ИД "Весь", 2004. – 128 с.

28. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.

29. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.,

30. Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.

31. Словарь української мови: В 4 т. / За ред. Б.Д.Грінченка. – Т4. – К.: "Лексикон", 1996. – 563 с.

32. Словник синонімів української мови: В 2-х т. Т.1. / А.А.Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – 1026 с.

33. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

34. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. – 151 с.

35. Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

36. Ткач М. Імена предків, мова. – К., 1995. – 105 с.

37. Токарева С.Н. Социальные и психологические аспекты семейного воспитания. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 73 с.

38. Уманщина / Матеріали лабораторії “Етнологія Черкаського краю”. – Ф. 2004. – П. 220. – Арк. 35.
39. Флоренський П. Імена. - К., 1992. - 576с.
40. Фольклор Уманщини / Матеріали лабораторії “Етнологія Черкаського краю”. – Ф. 2004. – П. 220. – Арк. 35.
41. Худаш М.М. З історії української антропонімії. – К., 1977. – 156 с.
42. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – С.66 – 96.
43. Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім’я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – 142 с.
44. Шептицький А. Християнська родина: Пастирський лист до духовенства і вірних Станіславської єпархії // Твори Слуги Божого митрополита Андрея Шептицького – Торонто, 1965. – Т.1. – С.39 – 40.
45. Шестун Е. Как жить по-православному. – Самара, 1997. – 270 с.
46. Юнг К.-Г. Аналитическая психология и психотерапия / Сост. и общая редакция В.М.Лейбина. – СПб: Питер, 2001. – 512 с.
47. Янків Т. Релігійні основи родини // Греко-католицький церковний календар. – Крехів, 1992. – 74 с.
48. Ящуржинський Хр. Заметка о Купальском празднике в Уманском уезде // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – №9.

Проблема підготовки студентів-філологів до родинного виховання у педагогічній теорії та практиці вищих педагогічних навчальних закладів України

У Національній доктрині розвитку освіти України вказується, що “підготовка педагогічних працівників є центральним завданням модернізації освіти, провідним принципом державної освітньої політики”[1]. Маємо орієнтуватися на подальшу демократизацію вищої школи, реальну автономізацію навчальних закладів, піднесення ролі науково-педагогічних

[1] Національна доктрина розвитку освіти України // Освіта України. – 2002. – 23 квітня.

колективів, вчених рад, кафедр, студенських об'єднань та самоврядування. Все це дасть змогу вищим навчальним закладам "працювати ефективніше, сприятиме поліпшенню умов для учасників науково-педагогічного процесу, поліпшенню якості підготовки спеціалістів, підвищенню рейтингу української вищої освіти на міжнародному освітянському ринку"[1].

З розвитком України і зростанням національної самосвідомості перед педагогічною системою країни особливо гостро постала проблема навчання та виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів, які б мали високий рівень професіоналізму, творчої активності, відповідально ставилися б до результатів своєї діяльності; зворотний бік проблеми – маємо підготувати студентів до родинного виховання з подальшою його реалізацією у власному житті.

Розв'язання цієї проблеми залежить від якісної підготовки майбутніх учителів до фахової діяльності, що дасть можливість успішно вирішувати складні завдання навчально-виховної роботи, спрямовувати у відповідне русло спілкування та співпрацю з батьками, аналізувати результати власної діяльності, будувати дружні стосунки з колегами, учнями та їх рідними, правильно створювати відповідну атмосферу у власній родині, виховувати своїх дітей на кращих зразках народної педагогіки, враховуючи досвід попередніх поколінь українців.

Проблема підготовки студентів до педагогічної діяльності взагалі, і до родинного виховання зокрема, є проблемою складною і багатоплановою. Розв'язання її вимагає об'єктивного підходу, що спирається на всебічний аналіз провідних положень теорії та практики середньої і вищої педагогічної освіти.

Для досягнення мети і виконання завдань дослідження необхідно насамперед з'ясувати суть ключового поняття "підготовка студентів". У процесі теоретичного аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури нами встановлено, що підготовка людини до певного виду

[1] Там само.

діяльності стала об’єктом спеціальних досліджень, починаючи з 1780-х років. З’являється можливість визначити підготовку як процес оволодіння певною сумою знань, умінь, навичок, набуття досвіду, потрібних для успішної діяльності. Підготовку поділяють на загальноосвітню, професійну і спеціальну. Загальноосвітня – це оволодіння студентами загальноосвітніми знаннями. Професійна підготовка – забезпечення людини певною сумою знань, умінь і навичок, необхідних у конкретній галузі діяльності – педагогічній, виробничій, економічній, естетичній та ін. Спеціальна підготовка – ґрунтовне оволодіння студентами спеціальними знаннями, опанування специфічними вміннями та навичками передачі їх учням у процесі майбутньої професійної діяльності в школі. Зважаючи на це, можна говорити про підготовку студентів до морального, громадянського, патріотичного, екологічного, естетичного, фізичного, родинного виховання тощо.

Підготовленість означає закінченість процесу підготовки, кінцевий результат навчання і виховання студентів, що дає змогу приступити до якої-небудь діяльності, бути здатним до неї.

Проблема підготовки вчителя до навчання та виховання учнів – одне з центральних питань педагогічної науки. Дослідження даного питання в Україні започаткували Г. Ващенко, О. Лотоцький, В. Майборода, А. Макаренко, С. Русова, С. Сірополко, В. Сухомлинський, Я. Чепіга, С. Черкасенко.

Проблема загальної підготовки вчителя у 20 – 30-х роках ХХ ст. розглядалась у працях С. Гусєва, М. Груздова, С. Іванова, Г. Прозорова, М.Рубінштейна, М. Соколова, С. Фрідмана; у 40 – 50-х роках ХХ ст. – Ф.Гоноболіна, М. Кушкова, М. Левітова, М. Петрова, Д. Семігуленкова. Окремі аспекти досліжуваної проблеми порушували О. Абдуліна, А. Алексюк, Г. Балл, І. Зязюн, Н. Кичук, Н. Кузьміна, Д .Ніколенко, Н. Ничкало, Л. Пуховська, В. Семиченко, С. Сисоєва, Р. Хмелюк, А. Щербаков. Науково-теоретичним основам фахової підготовки вчителя присвячені дослідження сучасних російських вчених Н. Александрова, В. Ільїна, І. Огороднікова, О. Піскунова.

Складовою підготовки, її головним показником є готовність. Як показав аналіз наукової літератури, поняття “готовність” вживається в кількох значеннях, залежно від того, хто його досліджує (філософ, педагог, соціолог, психолог), а тому трактується по-різному.

Психологи та педагоги визначають готовність як цілеспрямований вияв особи, що включає в себе переконання, мотиви, ставлення, інтелектуальні й вольові якості людини, знання, вміння, спрямованість на певну поведінку. Простежується два основних підходи до цієї проблеми: перший розглядає готовність як “функціональний стан, близький до поняття оперативного спокою”, як психологічну установку (Д.Узнадзе, Ф.Басін), як передстартовий стан (М.Левітов), як пильність (В.Пушкін, В.Ільїн); у другому підході психологічна готовність трактується як підготовленість до виконання певних дій (М.Дяченко, М.Кандибович, В.Соколов, О.Столяренко).

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття “готовність” розглядається як:

1) стан готового;

2) бажання зробити що-небудь.

Поняття “підготовлений” пояснюється як “готовий до якої-небудь діяльності, здатний до неї”, а поняття “підготовка” трактується як “запас знань, навичок, досвід і т. ін., набутий у процесі навчання, практичної діяльності”[1].

У словнику О.Ожегова поняття “готовність” визначається як:

1) погодженість зробити що-небудь;

2) стан, при якому все зроблено, все готове для чого-небудь.

Поняття “підготовленість” у цьому словнику не пояснюється, а поняття „підготовка” трактується як “запас знань, одержаний ким-небудь”[2]. Термін “підготувати” має такі значення:

1) зробити що-небудь попередньо для обладнання, організації чого-небудь;

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТ “Перун”, 2000. – С. 767.

[2] Ожегов С. И. Словарь русского языка // Под ред. чл.-кор. АН СССР Н.Ю.Шведовой. – М.: Русский язык, 1990. – С. 532.

2) навчити, дати необхідні знання для чого-небудь;

3) попереднім повідомленням викликати схильність до сприймання чого-небудь[1].

Як бачимо, подвійність визначення терміна “готовність” розуміється як стан, результат процесу підготовки і як бажання, схильність, намір, погодження, тобто як мотивація установки на щось. У будь-якому випадку терміни “готовність”, “підготовленість” збагачують поняття “підготовка”, вказуючи на процес, що призводить до стану готовності як його результату. Зазначимо, що феномен готовності зацікавив учених-психологів наприкінці XIX – на початку XX століття. Розробка загальної теорії психологічної готовності і використання її в дослідженнях педагогічної діяльності була широко розгорнута у 70-х роках XX століття. Група дослідників (В. Ананьєв, М. Дяченко, М.Кандибович, В.Крутецький, М.Левітов, О.Леонтьєв, М.Мамазян, В.Соколов, Д.Узнадзе) проблему готовності до педагогічної діяльності розглядають як специфічний вид, як готовність до праці, до професійної діяльності.

Так, К. Платонов охарактеризував готовність як єдність двох понять: бажання працювати, потреба в праці, що є результатом професійного навчання, і виховання як результат психологічної підготовки та психологічної мобілізації. Н.Ковалевська, С.Корнієнко, М.Матюхіна, В.Селіванов під “готовністю” розуміють нерозривну єдність збуджувального (мотиваційного) і виконавського (процесуального) компонентів. В. Ананьєв, В. Згуровський, О. Ковальов, М. Левітов розглядають готовність у зв’язку з психологічними функціями, формування яких необхідне для досягнення високих результатів діяльності, та в особистісному аспекті, що передбачає вдосконалення психологічних процесів, станів, властивостей особистості, необхідних для ефективної діяльності.

Загальні проблеми професійної готовності майбутнього педагога досліджували О.Абдуліна, Ю.Бабанський, В.Бондар, Т.Бугайко, І.Зязюн, О.Мороз, Н.Ничкало, Г.Хмелюк, М.Ярмаченко. Проаналізувавши численну

[1] Там само. – С. 532.

літературу з проблем готовності студентів педагогічного вищого навчального закладу до фахової діяльності, за основу в дослідженні використовуємо таке визначення готовності: це складна соціально-психологічна структура, яка містить у собі комплекс індивідуально-психологічних якостей особистості і систему професійно-педагогічних знань, умінь, навичок.

Уміння в даному випадку – це опанований суб'єктом спосіб виконання дії, що забезпечується сукупністю набутих знань і навичок[1], а навички – дії, які сформувались шляхом повторення і характеризуються високим ступенем засвоєння й відсутністю поелементарної свідомої регуляції та контролю[2]. Ступінь оволодіння практичними навичками знаходиться в прямій залежності від знань основ наук, тому рівень готовності до педагогічної діяльності можна визначити, знаючи рівень сформованості певних умінь та навичок.

Окремі дослідження частково торкаються нашої теми. Зокрема в дисертації Н.Кравцової з проблеми професійної готовності шкільного педагога до роботи в галузі фольклорного жанру для збагачення дидактичних та виховних можливостей лекцій, практичних занять пропонується впровадження в навчально-виховний процес вищих педагогічних навчальних закладів етнопедагогічних джерел та музичного фольклору. В.Романько окреслює проблему готовності майбутнього педагога-філолога до краєзнавчої роботи в школі. Дисертаційне дослідження Л. Плетеницької присвячене проблемі формування готовності студентів до народознавчої роботи в дошкільному закладі на матеріалі народної математики. Предметом дослідження Н.Сивачук є процес підготовки студентів-філологів до народознавчої роботи в школі. М.Козак досліджував проблему формування в майбутніх учителів готовності до розуміння і врахування особливостей емоційних станів молодших школярів. Процесу професійної підготовки студентів на основі використання родинних виховних традицій до здійснення навчально-виховної роботи в початковій школі присвячене дослідження О.Семеног. Т.Котик досліджує процес

[1] Педагогічний словник / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – С. 356.
[2] Педагогічний словник / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 195.

формування лінгвістичного, лінгводидактичного та народознавчого компонентів професійно-мовленнєвої готовності студентів. Дисертаційне дослідження О.Поліщук присвячене проблемі підготовки студентів до естетичного виховання дошкільників засобами українського народного декоративно-прикладного мистецтва. А.Даник розглядає формування у юнаків та дівчат готовності до сімейно-побутової праці у процесі родинного виховання. Аналізує особливості виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі у власному дисертаційному дослідженні К.Журба. О.Гуляр простежує педагогічну діяльність учителя початкових класів з неблагополучними сім'ями.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень минулих років засвідчив, що на сучасному етапі визначені вимоги до вчителя, вироблена модель особистості педагога, ведуться пошуки вдосконалення його подальшої професійної підготовки. Водночас вважаємо, що чинні професіографічні характеристики не враховують важливості фахової підготовки майбутніх учителів-філологів до родинного виховання, не визначена структура такої готовності.

На основі синтезу численних психолого-педагогічних досліджень з проблем підготовки, ми розробили модель професійної готовності майбутнього вчителя-філолога до родинного виховання. Така готовність є складним соціально-педагогічним утворенням, яке містить у собі комплекс відповідних почуттів, потребово-емоційних якостей особистості, знання суті родинного виховання, професійно-педагогічні вміння та навички його успішного застосування в навчально-виховній роботі з учнями середньої загальноосвітньої школи та в особистостому сімейному житті.

Аналіз наукової літератури засвідчив такі компоненти готовності: **емоційно-вольовий, пізнавальний, практично-дійовий.**

Емоційно-вольовий компонент готовності має такі складові: потреби, ставлення, установки, інтереси, мотиви, цілі, схильність. Він передбачає формування у студентів емоційно-ціннісного ставлення та інтересу до родинного виховного досвіду, почуття національної гордості за виховний

досвід свого народу, стійкої усвідомленої потреби в опануванні ним, переконаності в його духовно-моральній значущості, прагнення передати набуті знання та вміння майбутнім вихованцям, участь в етнопедагогічних, фольклорних, етнографічних, діалектологічних дослідженнях, потребу в творчій самореалізації і творчому самовдосконаленні, задоволення від оволодіння та впровадження його у власне сімейне життя, усвідомлення ментальності свого народу, шанобливе ставлення до культури інших народів, осмислення суспільної значущості етнопедагогічного досвіду у вихованні майбутніх поколінь.

Важливе значення при цьому мають такі якості особистості майбутнього вчителя-словесника як організованість, шляхетність, чесність, скромність, повага до дітей, справедливість, самокритичність, спостережливість, комунікабельність, а також правильність, точність, логічність, виразність і образність мовлення, зібраність та зовнішня охайність.

Емоційно-вольовий компонент надає процесу професійної підготовки (навчальній, пошуково-дослідницькій роботі та педагогічній практиці студентів) усвідомленого, цілеспрямованого характеру, виховує педагогічну захопленість як фактор стимулювання професійної творчої підготовки майбутнього вчителя, орієнтує студентів на оволодіння знаннями про особливості родинного виховання, вміннями, навичками щодо їх використання в майбутній педагогічній діяльності та особистому житті.

Пізнавальний компонент готовності включає знання, обізнаність, уявлення, розуміння та сприяє свідомому засвоєнню певної сукупності знань: категорій українського народознавства, етнопедагогіки, краєзнавства, фольклору, етнології, української мови та літератури та функцій родинного виховання, його етичного, морального, естетичного, пізнавального значення, регіонально-локальних традицій, звичаїв; науково-методичної літератури з питань родинного виховання, критеріїв відбору даного матеріалу для ефективного впровадження його в особисте життя, педагогічного досвіду кращих вихователів, ціннісних орієнтацій та відповідних їм переконань. Разом із

потребово-мотиваційним пізнавальний компонент створює умови для реалізації практично-дійової готовності.

Практично-дійовий компонент готовності (уміння, навички, досвід, захопленість, прагнення, активність, ініціатива) спрямований на вдосконалення умінь, необхідних для здійснення процесу родинного виховання у професійній та життєвій практиці.

Як було зазначено вище, складовими цього компонента є вміння і навички:

- здійснювати аналіз етнопедагогічної, етнолінгвістичної літератури, творів української літератури та усної народної творчості з питань визначення педагогічної цінності родинного виховання;
- проводити етнографічні, фольклорні, діалектологічні, етнопедагогічні дослідження і робити на їх основі необхідні висновки;
- переосмислювати педагогічний досвід кращих учителів з використання матеріалів з питань родинного виховання;
- здійснювати творчу діяльність (вишивати, співати, танцювати, складати казки, виразно читати);
- розвивати у вихованців пізнавально-творчу активність шляхом проведення пошукової (етнопедагогічної, фольклорно-діалектологічної) роботи;
- керувати гуртками з народної творчості;
- співпрацювати з родинами учнів та громадськістю.

Таким чином, для успішного формування готовності необхідно чітко знати і моделювати особливості того виду діяльності, до якого здійснюється підготовка, зберігати й підтримувати настроєність на майбутню роботу в певній відповідності з характером і складністю її завдань.

Найголовнішими показниками готовності до виконання завдань є цілеспрямованість психічних процесів, властивостей, досвіду та їх концентрація на завданнях і способах його виконання.

Психологічну готовність зміцнюють впевненість, досвід, майстерність, приклад керівників, і навпаки її виникненню можуть перешкоджати несприятливі зовнішні умови, емоційно-вольова нестабільність, слабкі уміння та навички тощо. Тому стан готовності залежить від мотивів поведінки людини, її потреб, світогляду, ставлення до власних можливостей та висунутих вимог.

Виходячи з цих міркувань, ми визначаємо готовність студентів до родинного виховання як складне соціально-педагогічне утворення, яке містить у собі комплекс відповідних почуттів, потребово-мотиваційних якостей особистості, всебічне знання суті родинного виховання, професійно-педагогічні вміння та навички його застосування в майбутньому особистому, сімейному житті та у педагогічній діяльності.

Визначення ролі, місця та значення родинного виховання у професійній підготовці студентів-філологів дало змогу встановити основні якісні характеристики рівнів готовності студентів до родинного виховання.

Студенти з високим рівнем готовності глибоко розуміють значення і сутність родинного виховання, виявляють потребу у його вивченні, інтерес до урядових постанов щодо сім'ї, науково-методичної літератури в цій галузі, спроможні розробити уроки української мови та літератури з використанням складників родинного виховання, прагнуть постійно вдосконалювати свої знання і вміння, відчувають задоволення від виконуваної роботи.

Для середнього рівня готовності студентів характерне їхнє позитивне ставлення до родинного виховання, усвідомлення його соціально-педагогічного значення, потреба у вивченні для застосування у майбутній педагогічній діяльності та особистому житті, достатні знання родинного виховного досвіду, участь у етнопедагогічних дослідженнях.

Студенти з низьким рівнем готовності поверхово оцінюють значення родинної педагогіки; вияв їх педагогічних потреб зводиться лише до виконання освітніх вимог. Вони мають примітивні знання щодо суті родинного виховання, недостатньо володіють принципами етнопедагогічної діяльності, у абсолютно

малому обсязі оцінюють використання даного матеріалу на практиці, виявляють слабку потребу у взаємозв'язку з батьками учнів.

Студенти з критичним рівнем готовності мають приблизні знання щодо родинного виховання, не усвідомлюють його актуальності, вважаючи такі знання застарілими, проявом минувшини, не вміють здійснювати пошуково-дослідницьку діяльність.

Визначивши структуру готовності студентів до професійної діяльності на основі використання родинного виховного досвіду, необхідно логічно обґрунтувати процес її формування на різних етапах професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури та народознавства.

Зазначимо, що поняття "процес" ми розуміємо як закономірну, безперервну зміну моментів розвитку, що йдуть один за одним[1]. Джерелами будь-якого процесу виступають суперечності, що відображають внутрішнє співвідношення сторін процесу, які проникають одна в одну і одночасно заперечують одна одну.

Здіснення аналізу сучасного стану підготовки студентів у вищих педагогічних навчальних закладах, опрацювання програм вищої і середньої школи засвідчили, що існує проблема суперечності в задоволенні потреби щодо використання родинного виховання у педагогічній практиці і сучасними можливостями вищих педагогічних закладів сформувати відповідний досвід у студентів.

Основна суперечність процесу підготовки виявляється у невідповідності між існуючим у майбутніх вчителів досвідом і сучасними загальноосвітніми вимогами, між наявними у студентів знаннями, вміннями, навичками і тими знаннями й уміннями, якими повинні в ідеалі володіти майбутні вчителі для успішної реалізації родинного виховання в подальшій діяльності.

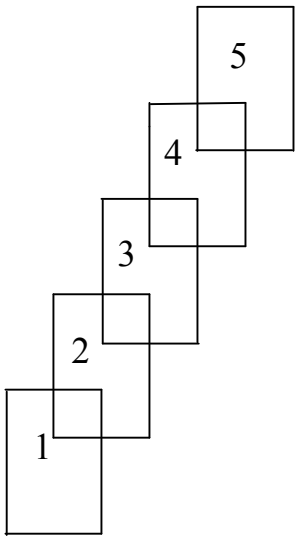
Процес професійної підготовки студентів філологічних факультетів досить складний і багатогранний. У науковій літературі знаходимо три загальні

[1] Педагогічний словник / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – С. 673.

періоди професійної підготовки: **довузівський**, **вузівський** та **післявузівський**[1]. Враховуючи особливості формування готовності до родинного виховання, у нашому дослідженні умовно виділимо такі етапи процесу професійної підготовки: актуалізаційний, навчально-інформаційний, пошуково-дослідницький, конструктивний та післявузівський. Дані етапи в практиці накладаються один на одного, так як не мають стійких чітко окреслених меж (схема 1).

Схема 1

Етапи процесу професійної підготовки

1 – актуалізаційний
2 – навчально-інформаційний
3 – пошуково-дослідницький
4 – конструктивний
5 – післявузівський

На різних етапах вищеназвана суперечність наповнюється специфічним змістом. Під час вивчення психолого-педагогічних, суспільних, спеціальних, методичних дисциплін наявні суперечності між потребами творчого характеру професійної діяльності та репродуктивним навчанням студентів, бажанням володіти знаннями про родинне виховання і недостатньою пропонованою

[1] Педагогічний словник / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – С. 44.

інформацією про них. У період педагогічної практики визначальною стає суперечність між рівнем знань родинновиховного досвіду та вмінням його застосовувати у різноманітних умовах жаттєдіяльності.

Охарактеризуємо структуру та методичне наповнення етапів процесу професійної підготовки, керуючись теоретико-методологічними основами впровадження народознавства та методики народознавства у виховний процес і особливостями формування особистості майбутнього вчителя засобами етнопедагогіки.

На етапі актуалізації наявного досвіду (І – ІІ курс) в плані формування потребово-мотиваційного компонента готовності і розуміння суті родинного виховання варто перевірити у студентів (шляхом опитування, тестування, виконання творчих робіт) знання родинної педагогічної культури (зокрема місцевої говірки, паремій, звичаїв та обрядів, ремесел, які поширені у місцевості проживання студентів), акцентуючи при цьому увагу на компоненті готовності до педагогічної діяльності та родинного виховання.

Викладачам народознавчих, суспільних, мовознавчих, методичних дисциплін доцільно наповнити зміст лекцій, практичних занять, індивідуальної роботи студентів інформацією про народну родинну педагогіку, родинознавство, етнолінгвістику, педагогіку народного календаря, науково обґрунтувавши при цьому педагогічну доцільність впровадження народної педагогіки та народознавства у навчально-виховний процес національної школи.

Ми вважаємо, що дані дисципліни вищого педагогічного навчального закладу мають синтезувати ті здобутки українського дитинознавства та родинної педагогіки, які слугують ефективними педагогічними засобами формування особистості, зокрема вчителя-словесника, його національних та загальнолюдських чеснот. Результатом роботи на цьому етапі має стати усвідомлення студентами важливості опанування родинною педагогікою для успішної реалізації родинного виховання у своїй сім'ї та в майбутній педагогічній діяльності, власного загального розвитку, а також залучення

студентів до творчого пошуку з проблем фольклору, етнографії, етнолінгвістики.

Навчально-інформаційний етап (ІІІ курс) характеризується формуванням і закріпленням у студентів нових професійно значущих знань про родинне виховання під час вивчення фахового блоку дисциплін: сучасної української літературної мови, української літератури, фольклору України, народознавства, діалектології, етнології, етномовознавства; психолого-педагогічного блоку: педагогіки, психології, етнопедагогіки, етнопсихології; блоку суспільних дисциплін: історії України, філософії, спецкурсу "Християнська етика" та ін. Ми переконані, що опанування родинним виховним досвідом повинне впливати на вироблення емоційно-оцінних суджень, відчуття гордості за приналежність до своєї нації, шанобливе ставлення й повагу до інших народів і на цій основі формувати національну свідомість. Тому на даному етапі є потреба у впровадженні спеціального курсу "Українські елітарні родини кінця XIX – початку XX ст.".

Пошуково-дослідницький етап професійної підготовки характеризується тим, що на ньому знаходяться не лише студенти IV курсу, а й усіх інших курсів.

Конструктивний етап (V курс) виступає якісною перевіркою знань родинного виховного досвіду і вмінь його використовувати при проходженні державної педагогічної практики.

Визначальними чинниками післяуніверситетського етапу виступають умови реальної педагогічної діяльності, вміння доцільно використовувати набутий потенціал у навчально-виховному процесі, продовжувати роботу над подальшим нагромадженням свого досвіду з родинно-громадсько-шкільного виховання, виходячи з досвіду власного життя.

Охарактеризувавши процес підготовки студентів до родинного виховання на основі аналізу суперечностей, визначення етапів та умов їх реалізації, необхідно одержати дані, які вказують на рівень мотивацій, теоретичних знань та практичних умінь нагромаджувати та використовувати здобутки родинного виховання.

Для успішної підготовки майбутніх учителів-філологів до родинного виховання необхідно знати не лише його суть, але й дійсний стан даної проблеми у навчально-виховних закладах, його особливості, уявляти, яку суму знань потрібно засвоїти студентам і які чесноти сформувати в них. З цією метою ми проаналізували фахову літературу, шкільні навчальні плани, програми, педагогічний досвід кращих учителів. Виявлено, що на сучасному етапі з'являється дедалі більше вчителів, які почали впроваджувати ідеї українського народного дитинознавства в педагогічну практику.

Національна доктрина розвитку освіти України наголошує на національному характері освіти: "Освіта виховує громадянина й патріота України, прищеплює любов до української мови і культури, повагу до народних традицій"[1].

Домінантою родинновиховного досвіду є рідна мова. У чинній програмі загальноосвітньої школи "Рідна мова" вказується на доцільність використання на уроках мови елементів народознавства, пов'язаних з історією, культурою, звичаями і побутом українського народу. Проте дана програма нехтує головним завданням сучасної школи – виховання мовної особистості засобом функціонально-комунікативного підходу до слова. Мало уваги приділяється опануванню школярами традиційними родинними етикетними мовленнєвими формулами вітання, прохання, пробачення, прощення тощо.

У навчально-виховній концепції вивчення української (державної) мови, запропонованій С.Єрмоленко та Л.Мацько, не наголошується на вихованні духовно-емоційної сфери учнів через органічний зв'язок української мови з народними говірками, антропонімією, регіональною топонімією, гідронімікою.

З метою введення родинознавчого матеріалу у навчально-виховний процес учитель-філолог може принагідно використовувати посібники "Мова моя калинова" О.Олійник, "Рідне слово" А.Матвієнка, праці Г.Булашева, С.Богдан, О.Воропая, Митрополита Іларіона, С.Килимника, В.Скуратівського та ін.

[1] Національна доктрина розвитку освіти України // Освіта України. – 2002. – 23 квітня. – С. 118 – 201.

Під час опанування учнями української мови в школі вони мають засвоїти ті основні поняття, які недостатньо відображені або й зовсім відсутні в програмах, підручниках і посібниках: використання народних прислів'їв, приказок, загадок у вправах і завданнях; розшифрування назв сіл, вулиць, річок, прізвищ, кревності; знання місцевих діалектів, говірок і їх походження; мовне виховання учнів тощо.

З метою виявлення особливостей родинного виховного досвіду на уроках мови і літератури та в позаурочний час і озброєння цими відомостями студентів-філологів ми проаналізували програми шкільного народознавства, які мають найбільші можливості щодо реалізації цієї мети, а особливо виховання у студентів національної самосвідомості, патріотичних та громадянських якостей на основі родинних стосунків.

З 1988/89 навчального року народознавство вивчалося факультативно, а з 1992/93 н.р. його виділено в окремий предмет і віднесено до шкільного компонента змісту освіти. Це означає, що народознавство було вибірково-обов'язковим для вивчення учнями після затвердження Радою школи. З 1997/1998 по 2003/2008 н.р., на жаль, у багатьох школах не викладається ця дисципліна. Але маємо зазначити, що вона, крім функцій навчального предмета, виконує ще й такі: а) функцію додаткового джерела знань про рідний народ, його культуру у процесі вивчення шкільних предметів; б) засобу формування патріота, громадянина, справжнього сім'янина в системі виховної роботи, яку здійснюють школа, сім'я та громадськість.

У тих школах, де народознавство вивчається, його викладання здійснюється у початкових, а також у 5 – 9-х класах. У старших класах елементи народознавства учителі використовують під час проведення позаурочних виховних заходів.

Розроблено велику кількість програм: офіційну, затверджену Міністерством освіти і науки України та регіональні, авторські. Перед учителями відкривається широкий вибір щодо їх використання: вони можуть користуватися як офіційною, так і регіональними програмами, вносити до них

зміни, що враховують народознавчі локальні особливості та інтереси учнів, або складати свої, авторські.

Цілісною з педагогічно-виховної точки зору є програма з народознавства для 1 – 11-х класів, підготовлена авторським колективом педагогів-ентузіастів: Г.Й.Горинь, С.С.Жовнір-Кострубою, Є.І.Сявавко та ін.. Вона передбачає поповнення, активізацію та систематизацію знань учнів про свій рід, сім'ю, родину, головні святині українського народу, дитячий фольклор тощо. Враховуючи вікові особливості учнів, автори подають відомості про деякі поняття етнопедагогіки (домашню школу, батьківські, дідівські настанови, прадідівські звичаї), поняття про національний морально-етичний ідеал, традиції та ритуали на пошанування літніх людей, батька, матері, природи, своєї Батьківщини.

Довершеною є програма з українського народознавства для 1 – 11-х класів, укладена О.Король, яка визначає стрункy систему знань з даної дисципліни, враховує вікові особливості дітей, передбачає світоглядний, народознавчий та особистісний підходи. З 3-го класу вводиться вивчення родоводу, ознайомлення дітей з професіями батьків. У програмі належне місце відводиться вивченню сімейної обрядовості. В 11-му класі подаються ґрунтовні знання з родинознавства.

Розроблено також оригінальні програми для поглибленого вивчення учнями окремих складових українського народознавства чи для факультативних занять, зокрема з народної педагогіки, яку склав і апробував у 10 – 11-х класах відомий педагог О. Дорошенко з Великохутірської школи Черкаської області.

Програма з українського народознавства для 1 – 8-х класів, розроблена творчим колективом Інституту народознавства (м.Львів, 2002 р.), висуває якісно вищі вимоги щодо викладання даної навчальної дисципліни в оновлюваній національній школі, оскільки вона враховує недоліки попередніх програм. Програма дає вчителеві можливість під час вивчення тем застосовувати комплексний підхід, суть якого полягає у поєднанні

фольклорних, етнографічних, мистецтвознавчих матеріалів, використовувати поезію, музику, хореографію, залучати обрядодійства, звертатись до різних видів наочності. Програма початкової школи передбачає вивчення золотих скарбів дитячого фольклору; засвоєння понять “рід”, “родина”, “рідня”, “родовід”, “хресні батьки”, шанування традицій свого роду; виготовлення іграшки, святкової атрибутики.

У четвертому класі учні дізнаються про традиції вибору імені в українців, вивчають походження сіл, міст, рік України, набувають перших навичок своєї приналежності до українського народу.

У п’ятому класі учні засвоюють поняття про елементи етнопедагогіки (домашня школа, батьківські, дідівські настанови, прадідівські звичаї). Формуються поняття про національний морально-етнічний ідеал, втілення його в особі козака, розкривається суть постійного ідеалу українського народу – господар.

У шостому класі учні оволодівають поняттями “звичаї”, “обряди”, “традиції”, “ритуали”, “громада”, “сімейний побут”. При цьому до програми включені теми, відсутні до цього часу: релігійний світогляд, церква у житті народу.

Важливо, що програма залучає учнів до практичної діяльності, збирання регіонального фольклору, предметів побуту, участі в обрядах і т. ін.

Другий напрям констатуючого експерименту (1998 – 2001 рр.) – аналіз чинних на час його проведення програм, підручників та посібників, за якими навчалися студенти філологічних факультетів. Нас цікавив наявний у них етнопедагогічний матеріал. Для такого аналізу було взято підручник із сучасної української літературної мови[1] [274] та збірник вправ із сучасної української мови[2] [275]. Вправи, вміщені у збірнику, та приклади до правил аналізувалися за такими напрямами:

[1] Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: “Вища школа”, 1997. – 493 с.
[2] Сучасна українська літературна мова: Зб. вправ: Навч. посібник / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284 с.

1) культ роду, сім'ї;

2) любов до батьків;

3) святість сімейних реліквій;

4) пошана до дідів, бабусь, людей похилого віку, жінок;

5) вірність у коханні;

6) зневага до зрадливості у сімейному житті та коханні;

7) любов до праці;

8) святий обов'язок виховання дітей;

9) наявність лексем на означення кревності;

10) чемна поведінка;

11) любов до рідної домівки, землі;

12) любов до рідного слова;

13) гостинність;

14) колективізм, гуртова праця;

15) любов до знань, книги.

Аналіз показав, що в підручнику та в збірнику вправ обмаль матеріалу родинновиховного змісту. Наприклад, у збірнику вміщено 581 вправу, серед них лише 12 родинознавчого характеру.

Зовсім немає прикладів, які б розтлумачували лексеми, що входять до семантичного гнізда понять "родина", "сім'я", виховували почуття святості родинного життя, гостинність, про людську гідність, колективізм, гуртову працю, віру в Бога. Щодо останнього критерію, то саме на духовній основі, як стверджував Г. Ващенко, ґрунтується ментальність українців. Споконвіку в основі національного ідеалу українців лежить віра в Бога, в свободу України, наслідування заповідей Божих у громадському та родинному житті. Це міцно вкорінилося в психіку українців і передавалось із роду в рід, із покоління в покоління. Але у вищеаналізованому підручнику на цьому не акцентується увага.

Щодо інших критеріїв, наявних у збірнику вправ, то найбільше приділено уваги приказкам та прислів'ям (чотири вправи). Серед них лише одне

відображає любов до знань, книги, одне – до рідної землі, а також два прислів'я, де йдеться про любов до праці. Решта ж є не найкращими зразками народної мудрості, які доцільно було б використати у навчальному процесі. Легенди та перекази представлені чотирма вправами, пісні – однією вправою, побажання – одним реченням, анекдоти – одним реченням. Зовсім не наводяться приклади з казок, народних каламбурів, загадок, дум. Любов до слова "виховують" чотири речення, пошану до батьків, дідів, інших людей – шість речень, до праці – два речення, зневагу до ледарів – одне речення, вірність у коханні возвеличують два речення, а також є одна вправа про культ хліба. Традиційний мовленнєвий етикет представлений двома вітаннями і однією формулою подяки.

Ідентичну картину знаходимо під час аналізу підручника з сучасної української літературної мови[1]. З усіх прикладів, які пояснюють мовні явища, лише 10 мають виховний зміст (всього ж прикладів 676). З них любов до слова "виховують" три прислів'я, до роду – одне; словесних формул етикету – три; є чотири приказки із збірки М. Номиса "Приказки, прислів'я і таке інше". Стосовно інших критеріїв, то у даному навчальному посібнику зафіксовано їх повну відсутність (як, наприклад, не знаходимо в ньому пояснень лексем на зразок: тесть, сваха, свояк, швагер, небіж, дівер, невістка, свекруха, дядина, братова та інших, що входять до семантичного гнізда понять "сім'я", "родина").

На основі проведеного аналізу навчальної літератури доходимо висновку, що підручник з української мови для студентів філологічного факультету повинен відповідати таким вимогам:

1) забезпечувати високий рівень знань;

2) формувати в студентів розуміння рідного слова як неоціненного виховного засобу, першооснови рідної культури, духовності;

3) вміщувати ілюстрований матеріал етнопедагогічного, народознавчого змісту;

[1] Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: "Вища школа", 1997. – 493 с.

4) на етнопедагогічній, фольклорній, народознавчій основі сприяти формуванню в студентів національної самосвідомості, національного ідеалу людини, кращих рис характеру українця.

На час проведення констатуючого експерименту студенти-філологи, які вивчали фольклор, користувалися підручником: "Українська народна словесність"[1]. Підручник містить розгорнуту систему знань сучасної фольклористики. У ньому представлена родинно-обрядова творчість, форми функціонування молодіжних громад. Значна увага приділяється родинно-побутовим пісням, у яких втілились давні погляди українців на сім'ю, шлюб, людські взаємини, матеріальні та духовні цінності. Широко відображені жанри казкової та історичної прози, пареміографії, дитячого фольклору та ін. Автори посібника використовують праці вітчизняних дослідників усної словесності В.Гнатюка, М.Грушевського, Ф.Колесси, М.Костомарова, О.Потебні, І.Франка та ін. і відомих зарубіжних учених (В.Проппа, Е.Тайлора, Дж.Фрезера та ін.). Класифікацію жанрів запропоновано з урахуванням історичних, етнопедагогічних, етнопсихологічних, міфологічних даних та понять. Кожне явище народної творчості розглядається крізь призму його зв'язку з художньою літературою.

Нещодавно з'явився підручник Н.Сивачук "Український дитячий фольклор", який найбільшою мірою відповідає запитам сучасної національної школи і вирізняється високою науковістю[2]. У ньому ґрунтовно проаналізовано різновиди дитячого фольклору (поезію пестування, позаігрові та віршовані жанри, дитячий ігровий фольклор, казки, загадки), досліджено художні особливості художніх творів, подано автентичні зразки колядок, щедрівок, посівальних та колискових пісень. Підкреслюється невід'ємність дитячого фольклору від практики народної педагогіки, нерозривна єдність з такими чинниками виховання, як рідна мова, моральні засади тощо.

---

[1] Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.

[2] Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.

Заслуговує на увагу новий навчальний посібник О.Семеног "Український фольклор". Крім основних питань фольклору, у ньому до кожної теми пропонується система різноманітних форм контролю набутих знань і умінь, контрольні, тестові, творчі, проблемні завдання. В основі викладу тем у навчальному посібнику враховується країнознавчий і виховний компоненти, вміщено також цікавий родинознавчий матеріал[1].

Прикро констатувати, але вищому педагогічному навчальному закладу бракує нових підручників, які б:

1) містили демонстраційний матеріал з глибоким виховним потенціалом морально-етичного змісту;

2) подавали дидактичний матеріал з урахуванням сучасних суспільно-національних вимог до формування у студентів національного українського менталітету та моральних ідеалів;

3) вміщували приклади народного виховання та зразки варіювання виховної тематики у фольклорних жанрах, літературних джерелах, науково-публіцистичних працях і т. ін.

Під час проведення формуючого експерименту (1998 – 2002 рр.) в роботі зі студентами експериментальних груп ми використовували чимало підручників і посібників з народознавства, до яких після детального аналізу вносилися відповідні зміни, оскільки майже всі вони не позбавлені певних недоліків.

Навчальний посібник "Українознавство"[2] містить матеріали з етнопедагогіки, зокрема статті М.Г. Стельмаховича "Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст." й "Українська етнопедагогіка", "Шлюбно-весільні звичаї" А.П. Пономарьова, в яких подано короткі відомості про родинне виховання та його особливості.

[1] Семеног О.М. Український фольклор: Навч. посібник. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 255 с.

[2] Українознавство: Посібник / Уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. – К.: Зодіак – ЕКО, 1994. – 399 с.

Навчальний посібник "Українське народознавство" за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва[1] – високонаукова колективна праця, що містить відомості про багатовіковий досвід і традиції матеріальної та духовної культури українського народу. Посібник засвідчує могутній морально-етичний потенціал української культури, багату енерготворчу субстанцію національних базових цінностей, неабиякі можливості для творення інституційних форм модернізації культури, механізмів реагування на духовні запити сучасної молоді. Автори врахували потреби сучасного навчально-виховного процесу, всебічно висвітлюють механізм появи і розвитку більшості явищ традиційної культурної спадщини українського народу. Належне місце посідають такі розділові дослідження, як "Педагогіка", "Мораль і етика", "Шлюб і шлюбні звичаї", "Історичні типи і форми української сім'ї", "Функції сім'ї", "Структура сім'ї", "Сімейні обряди та звичаї", "Морально-етичні стосунки в громаді", матеріали яких сприяють ефективному формуванню національного менталітету студентів, відчуття роду, родини, збагачують знання студентів родинознавчим та родинновиховним досвідом.

У підручнику П.Кононенка "Українознавство" приділено, на наш погляд, недостатньо уваги зв'язку українознавства з такими науками як фольклор, етнопедагогіка, література, етнографія. Зовсім не розглядається сімейна обрядовість, бракує інформації, що стосується інституту батьківства і материнства, охорони дитинства тощо[2].

Аналіз народознавчої літератури для вищих освітніх закладів, а також дані нашого дослідження свідчать про те, що для ефективної підготовки студентів-філологів до родинного виховання має бути створений спеціальний підручник, який би відповідав таким вимогам:

- збагачував студентів знаннями про родинне виховання;

[1] Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.

[2] Українознавство: Посібник / Уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. – К.: Зодіак – ЕКО, 1994. – 399 с.

- мав за основу дані українських етнічних досягнень, відкриттів і традицій щодо першовиховання дитини;
- подавав родинне виховання як першооснову формування національно свідомого громадянина – патріота своєї держави;
- демонстрував взаємозалежність родинного та інших типів виховання з пріоритетом першого.

Варто виділити в підручнику і практичну частину, яка б включала аналіз праць та статей до пропонованих тем. Наприклад, елементи досліджень відомих українців, що займалися вивченням етнографії дитинства, як то З.Болтарович, Н.Гаврилюк, С.Гвоздевич, Є.Грицака, Н.Заглади, З.Кузелі, О.Найдена, Л.Орел, Є.Покровського, Р.Свириди, М.Сумцова та ін., фрагменти праць значних народознавців та фольклористів, наприклад, О.Воропая, Г.Довженок, С.Килимника, М.Номиса, В.Скуратівського, наробки видатних педагогів Я.Коменського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, Є.Сявавко, К.Ушинського, статті психологів, мовознавців, духовних осіб (Б.Цимбалістого, митрополитів Іларіона, А.Шептицького, священика Є.Шестуна, Н.Бабич, Г.Ващенка, В.Морозова), філософські міркування А.Лосєва, І.Мойсеєва, Г.Сковороди, П.Юркевича тощо.

Вважаємо, що під час вивчення українського народознавства у вищому освітньому закладі слід виділяти більшу кількість годин для того, щоб у достатньому обсязі розглянути:

а) дитину як першоособистість впливу родинного виховання та місце її образу на Дереві роду;

б) значення матері в українській родині, варіювання теми в українському фольклорі, Біблії і т. ін.;

в) харизму імені дитини, значення найперших у житті немовляти родинних обрядів (хрещення, іменин та дня народження);

г) слово як фактор народного родинного виховання, кордоцентризм діалогу матері і дитини;

ґ) місце дитини у системі народного календаря, етнолінгвістичний зміст назв дитини у зв'язку з віком, походженням, заняттями, уміннями, здібностями;

д) етнолінгвістичний зміст назв хатнього начиння та народних меблів, що оточують дитину від часу народження (на прикладі хати, колиски);

е) православне виховання як складову родинного;

є) гру як фактор родинного виховання, значення української дитячої іграшки;

ж) дитячий фольклор та його вплив на формування особистості дитини та інші фактори й складові родинного виховання.

Курс історії української літератури посідає одне з важливих місць у системі аудиторної підготовки студентів-філологів до родинного виховання. Даний курс охоплює літературні явища і події від початку IX ст. й до сучасності. За навчальним планом на його вивчення відведено 380 годин, тобто 6% від усього навчального часу.

Даний курс охоплює три хронологічні відрізки – давню українську літературу, українську літературу кінця XVIII – XIX ст., українську літературу XX ст. Ґрунтовне вивчення та аналіз програм для загальноосвітньої школи було враховано при складанні "Робочої програми з української літератури" для студентів філологічного факультету УДПУ імені П.Тичини. Програму побудовано на основі принципу об'єктивного історизму, спрямовано на осмислення специфіки української літератури, яка свого часу компенсувала відсутність багатьох сфер національної культури, поєднуючи не лише художню, а й культурологічну, націотворчу, виховну роль.

Нас цікавить наповненість програми, а відтак і курсу української літератури, родинновиховним матеріалом. З цієї точки зору важливим для нашого дослідження, як і для студента-філолога загалом, є перший програмовий твір – "Біблія". Під час вивчення та аналізу цієї літературної пам'ятки звертається увага, насамперед, на виховання у дусі християнства. Моральне виховання молоді неможливе без розуміння правових начал, які закладені в Божих заповідях ("шануй батька й матір", "не вбий", "не вкради"...)

та головних християнських чеснот. Матеріал “Біблії” дає повну і цілковиту можливість для формування у студентів:

- потреби, вміння знаходитися і спілкуватися у родині, гурті, з Природою-Космосом через молитву до Бога-Творця за рідних, близьких, друзів як вияв пошани і любові;
- відчуття святості й величі Природи-Космосу через збереження чистоти думок, мови, храму, домівки, вулиць, повітря;
- усвідомленої активності у дотриманні та проведенні християнських та родинних свят як потреби душі і тіла;
- бажання вибрати свій християнський ідеал, прагнення до самовдосконалення.

Отже, ґрунтовне вивчення та глибокий аналіз “Біблії” допомогає у поверненні християнського духу у молодіжне середовище, українських відвічних моральних цінностей, що завжди сповідували наші батьки, діди, прадіди.

Чимало відомостей виховної спрямованості знаходимо під час аналізу апокрифічної літератури, літописів, послань та повчань (наприклад, “Повчання Володимира Мономаха”, яке має для нас неоціненне значення, адже йдеться в ньому саме про виховання дітей – патріотів і громадян своєї держави) і т.ін.

“Енеїда” І.Котляревського, яка започаткувала нову українську літературу, вміщує яскраві ілюстрації українського побуту, звичаїв, обрядів і покликана виховувати любов до рідного краю. Подальші зразки української літератури, серед яких байки П.Гулака-Артемовського, поезія Є.Гребінки, Т.Шевченка, твори П.Куліша, Я.Щоголіва, оповідання та повісті І.Нечуя-Левицького, п’єси М.Старицького, творчий доробок Б.Грінченка, М.Коцюбинського, В.Самійленка, Лесі Українки, І.Франка та ін., вміщує чимало матеріалу з історії виховання в українській родині. Проте найбільшу кількість такого матеріалу, на наш погляд, містить українська література ХХ ст. Використовуючи кращі художні здобутки попередників, вона оновилася ідейно та естетично (зокрема збагатилася етнографічним, народознавчим матеріалом, що торкався і

традиційного українського родинного виховання). Таке оновлення знаходимо в творчості Б.Антоненка-Давидовича, І.Багряного, В.Барки, І.Вільде, В.Винниченка, М.Вороного, О.Гончара, О.Довженка, П.Загребельного, Г.Косинки, О.Олеся, Т.Осьмачки, М.Рильського, У.Самчука, В.Сосюри, П.Тичини. Література останнього часу гостро ілюструє проблеми сучасних сімей в умовах глобалізації, порушуються питання економічного занепаду української родини, дитячої злочинності, неповних сімей, зрадливості у подружньому житті, падіння жіночої гідності тощо. Такі проблеми зустрічаємо у творчості В.Габора, В.Голобородька, О.Забужко, Є.Кононенко, Г.Логінової, В.Махна, В.Слапчука, Г.Тарасюк.

Маємо констатувати той факт, що наповненість курсу родинновиховним матеріалом, який має на меті формувати у студента-філолога прагнення до переймання позитивного досвіду виховання в сім'ї, аби реалізувати його у майбутній педагогічній діяльності та власному житті, є достатньою. Хоча, вважаємо, що на початку кожної лекції у розгляді життєвого та творчого шляху поета чи письменника варто подавати не стільки необ'ємний хронологічний вантаж (дати вступу, закінчення освітнього закладу, дати знайомства з відомими особистостями і т.д.), скільки цікаві відомості про життя митця в родині, особливості його виховання, про батьків і т.ін. Це не лише викликатиме більшу зацікавленість у студентів, а й сприятиме збагаченню їхніх знань про родинне виховання. У цьому зв'язку цікавими є родини Бажанів, Вороних, Грушевських, Косачів, Костенків, Леонтовичів, Павличків, Старицьких, Стельмахів та ін.

Курс "Педагогічна риторика", який було впроваджено в навчально-виховний процес у 2001 – 2002 н.р. (22 годин лекційних, 12 годин практичних та 10 годин лабораторних занять), вивчається студентами V курсу. Дана дисципліна передбачає вивчення тем: "Народна риторика як універсалія мовленнєвої поведінки вчителя", "Стандартні етикетні ситуації в процесі педагогічної комунікації", де подаються відомості про фольклорні правила для мовця і слухача, формули мовленнєвого етикету. Курс враховує фольклорні

правила ведення діалогу як джерело мовленнєвої діяльності вчителя і взаємин співбесідників у діалозі. На нашу думку, доцільним було б ввести у зміст дисципліни елементи родинного спілкування, деякі з яких мають відверту виховну спрямованість.

У 2000 – 2001 н.р. на філологічному факультеті Уманського педагогічного університету впроваджено викладання двох нових курсів – "Етнології" та "Націології". "Етнологія" (68 годин лекційних занять і 68 годин практичних на III курсі) розглядає родинне виховання лише у контексті визначення назви і предмета дослідження науки. Наприклад, етнологія в одному з визначень трактується як наука, що вивчає проблеми походження народів, їх місце серед інших етносів, історичні етапи формування, фізичні і расові типи людства, селища, двір, житло, господарство, одяг, суспільно-родинне життя, звичаї та обряди, народний світогляд, вірування, усну словесність, народне мистецтво. Родинне виховання як предмет дослідження етнологія виносить у перелік тем до експедиційної роботи (стаціонарних польових досліджень). Стосовно безпосередньо самого родинного виховання, то етнологія не подає ніяких теоретичних відомостей про нього, а лише періодично проводить порівняльну характеристику родинних взаємин у різних етносів[1].

Курс "Націологія" (26/52 на V курсі) наводить відомості про родинне виховання в розгляді питань формування національної свідомості та ідеології, вказуючи при цьому на першоспільноту виховання особистості – сім'ю.

Характеристику та особливості стосунків в українській родині зустрічаємо у схемі-розробці лекцій до розділів "Нація і суспільство", "Першоознаки нації" та ін.

Будь-яких відомостей щодо самого виховання в родині у курсі "Націології" не знаходимо, але варто зазначити, що вищеназвані дисципліни мають власну навчально-виховну концепцію, яка вміщує лише опосередковані відомості з теорії і практики родинного виховання. Мета курсів інша, вони мають лише

[1] Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1997. – 577 с.

доповнити отримані раніше знання (а саме з курсів "Історія народознавства в іменах", "Фольклор України", "Етнологія", "Етнографія", "Українське дитинознавство", "Методика викладання народознавства в сучасній загальноосвітній школі" та ін.) щодо першовиховання особистості у колі родини.

Курс "Виразне читання" на філологічному факультеті охоплює 2 години лекційних, 8 годин практичних та 12 годин лабораторних занять. Зміст занять включає матеріал про техніку мовлення, засоби логіко-емоційної виразності та ін. У процесі читання зразків народної пареміографії, загадок, дум маємо вказати на недостатню насиченість курсу народними мовленнєвими формулами та літературними зразками, які змальовують людські стосунки, зокрема родинні[1].

Під час навчання майбутні вчителі-словесники опановують курси "Історія педагогіки", "Педагогіка" та ін. Нами було проаналізовано підручники з вищезазначених дисциплін. Доробок М.Левківського включає у власний зміст розділове дослідження "Народна мудрість у вихованні дітей та молоді", де розглядаються традиції та обряди як основа української етнопедагогіки, засоби народного виховання дітей та молоді, шляхи народного виховного впливу, форми і методи народного виховання зростаючої особистості. У даному підручнику докладно проаналізовано традиційні засади виховання дітей у Київській Русі, систему виховання лицаря-козака, освітньо-педагогічні ідеї І.Франка, К.Ушинського, С.Русової, Г.Ващенка. Автор праці порушує проблеми сімейного виховання у наукових працях А.Макаренка, В.Сухомлинського та ін.[2]

У навчальному посібнику Н.Мойсенюк "Педагогіка", викладено загальні засади педагогіки з урахуванням досягнень сучасної науки та досвіду розбудови національної системи освіти. Посібник вміщує теми: "Сім'я як специфічна педагогічна система", "Сімейне виховання в різні періоди розвитку

[1] Виразне читання: основні термінологічні поняття. – Ч.І. – Умань, 2001. – 42 с.

[2] Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ, Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.

суспільства", "Правові основи сімейного виховання", "Взаємодія школи і сім'ї у вихованні дітей та молоді"[1].

Наступним напрямом констатуючого експерименту було здійснення аналізу педагогічної преси на предмет насиченості проблемами родинознавства, родинного виховання та визначення рівня обізнаності з ними студентів-філологів. У процесі аналізу фахової періодики за останні роки ми дійшли висновку, що питанням родинознавчого характеру приділяється дедалі більше уваги. Зокрема на сторінках газети "Освіта" вміщено значну кількість публікацій про сім'ю, шлюб, сімейне право, спорідненість, сімейні традиції, опіку, шлюбні контракти, піклування дітей про батьків і батьків про дітей. У даному виданні друкуються нормативні документи, шо стосуються нашого питання: Кодекс про шлюб та сім'ю, Закон України "Про допомогу сім'ям з дітьми" та ін., розміщено багаточисельні фото, що популяризують міцну та повноцінну сім'ю (наприклад, "На рушнику – щасливе подружжя" і т. ін.). У журналі "Позакласний час" за 2000р. публікувався методичний посібник "Педагогічна освіта батьків". На сторінках „Педагогічної газети" постійно порушуються проблеми сімейного виховання, висвітлюються питання, які зможуть допомогти батькам у розв'язанні непростих сімейних взаємин ("Сім'я і школа за здоровий спосіб життя", "Із щирим словом до батьків" та ін.).

З метою з'ясування рівня підготовки майбутніх учителів до родинного виховання здійснювалось анкетне опитування студентів I – V курсів, педагогічне спостереження за ходом навчально-виховного процесу, за роботою студентів під час проходження педагогічної практики (відвідування уроків, аналіз конспектів уроків, бесіди).

Аби з'ясувати стан підготовки студентів до родинного виховання, ми провели анкетне опитування студентів I – V курсів філологічного факультету.

Насамперед студентам V курсу були запропоновані завдання на виявлення їхньої потребово-мотиваційної, пізнавальної та практично-дійової готовності.

[1] Мойсенюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посібник. – К., 2001. – 608 с.

Проаналізувавши результати виконаних завдань, виявили, що 9% випускників філологічного факультету знаходились на критичному рівні готовності. Для них характерними були поверхові, перебіжні знання сутності родинного виховання. Вони не усвідомлювали значення вивчення родинного виховного досвіду у вищій школі, не виявляли зацікавленості до даного виду діяльності, не мали навичок організації навчально-виховної роботи в класі з використанням матеріалів родинновиховного спрямування.

Студенти з низьким рівнем готовності (32%) розуміли соціальну важливість роботи в цьому напрямку, виявляли позитивне ставлення до родинного виховного досвіду народу, мали знання родинних традицій, звичаїв, обрядів, але ці знання мали хаотичний, несистематизований характер. Респонденти не володіли краєзнавчим регіональним матеріалом та нечітко планували етапи етнопедагогічної роботи з учнями.

Студенти з середнім рівнем готовності (46%) виявляли повагу до родинного виховного досвіду, прагнули набути відповідних знань для реалізації їх у майбутній педагогічній діяльності, мали суб'єктивну потребу формування традиційного українського ідеалу, найкращих моральних якостей. Вони робили спроби застосування родинних виховних звичаїв, традицій, обрядів, свят у навчально-виховному процесі, але при цьому часто користувалися вже готовими зразками.

Студентів із високим рівнем готовності виявилося лише 13%. Вони мали міцні знання з етнопедагогіки, глибоко розуміли значення родинного виховання, його сутність; у них наявні суспільно значущі мотиви майбутньої роботи у цьому напрямку. Молодь цієї групи бере активну участь у різних видах позааудиторної роботи та сама вміло організовує й проводить виховні заходи; має стійкий інтерес до пошукової, науково-дослідницької роботи; активно готується до використання досвіду родинного виховання в школі (цікавиться новинками народознавчої методичної літератури, самостійно складає сценарії різних заходів, переплачує фахову періодику тощо).

Такі результати змусили більш детально проаналізувати особливості формування готовності студентів на кожному з етапів професійної підготовки.

Підсумовуючи відповіді студентів різних курсів на запитання анкети, ми відзначили, що до родинного виховання респонденти ставляться по-різному: одні розглядають його лише з етнографічної точки зору, інші – вказують на доречність перенесення родинних звичаїв, традицій, обрядів у сучасний побут. Тільки 24% студентів ґрунтовно доводили значущість родинної злагоди, турботи про старших, спільної праці у родині. 9% опитуваних вважали обов'язковим для вчителя знання сутності родинного виховання. І лише 32% виявили прагнення до передачі знань родинної культури своїм майбутнім вихованцям, мотивуючи це тим, що таким чином учні будуть ознайомлюватися з буттям власного народу, через призму культури родини сприймати культуру Батьківщини. 18% студентів у процесі вивчення родинного виховного досвіду отримували моральне, пізнавальне задоволення.

Анкета для студентів І курсу містила загальні питання з українського дитинознавства. Аналіз відповідей вказував на поверхові знання респондентів про суть родинного виховання. Студенти мають труднощі з визначенням категоріїв "народні звичаї", "народне виховання", окремих народно-педагогічних понять ("толока", "супряга", "родинні свята"). Вони виявилися неспроможними вказати на специфіку дитячого одягу, не назвали родинні трудові свята, форми ім'янаречення, які побутують у їхній місцевості. 10% респондентів не змогли назвати жодного із когорти вчених-етнографів, які досліджували чи лише описували родинні звичаї та обряди Східного Поділля.

При опитуванні студентів ІІІ курсу з'ясувалось, що більшість з них володіють певними загальними знаннями про родинну етнопедагогіку. Але недостатньо аргументовано респонденти розкривали проблеми впливу родинного оточення на формування характеру та мовної культури особистості.

Вихідними для формуючого експерименту стали результати опитування студентів І курсу, серед яких були визначені контрольні й експериментальні

групи, та п’ятикурсників. Вони стали відправною точкою, орієнтиром для майбутньої поетапної роботи з респондентами.

Випускникам також було запропоновано визначити за п’ятибальною шкалою вагомість навчальних дисциплін, які впливають на професійну підготовку студентів до родинного виховання.

Дані таблиці засвідчують, що родинному вихованню частково приділяється увага в основному при вивченні курсів історії народознавства в іменах, фольклору, українського дитинознавства, етнографії, етнопедагогіки та ін.

Такі результати змусили продумати програму насичення змісту багатьох інших дисциплін вищого педагогічного навчального закладу родинознавчим матеріалом.

З метою дослідження шляхів можливого посилення професійної спрямованості навчання студентів-філологів нами було проведене опитування викладачів спеціальних, психолого-педагогічних, суспільних, методичних дисциплін. Виявилось, що викладачі намагаються якомога ширше використовувати питання родинознавчого характеру при викладанні своєї дисципліни і переконані, що в цьому дійсно є потреба. Щоправда, найчастіше вони зупиняються на загальних проблемах родинознавства і не завжди наголошують на особливостях родинного виховання. Таке становище пояснюється тим, що родинновиховні питання не обговорюються на семінарах народознавчого спрямування, тому доречним, на нашу думку, є ініціатива та самовдосконалення викладачів у даному напрямку.

Таким чином, підготовка майбутнього вчителя-філолога до родинного виховання передбачає оволодіння ним певною сумою родинознавчих знань, умінь і навичок, необхідних для успішного здійснення родинновиховного процесу. Головним показником підготовки є готовність, котра розглядається як складна інтегративна властивість особистості, що включає в себе потреби, мотиви, ставлення, спрямованість, інтелектуальні, вольові та інші якості і мобілізує внутрішні сили на ефективне виконання батьківської ролі.

Мета такої діяльності полягає у формуванні у майбутніх учителів та батьків національної свідомості, морально-етичних, патріотичних, громадянських та інших чеснот. Саме з цих засад виходили прогресивні педагоги, науковці, освітні діячі, порушуючи проблеми сімейного виховання.

Аналіз основних підручників і посібників для студентів філологічних факультетів вищих педагогічних навчальних закладів показав, що більшість з них не забезпечують студентів належним рівнем родинознавчих знань, не сприяють формуванню в них найкращих батьківських чеснот, підготовці фахівців нової генерації, як того вимагає реформування і модернізація освіти в Україні.

Враховуючи сучасний незадовільний стан підготовки студентів до родинного виховання, ми розробили програму ефективного використання родинновиховного досвіду у процесі викладання програмових дисциплін вищого освітнього закладу та у проведенні пошуково-дослідницької народознавчої та краєзнавчої роботи, яку здійснювали в експериментальних групах.

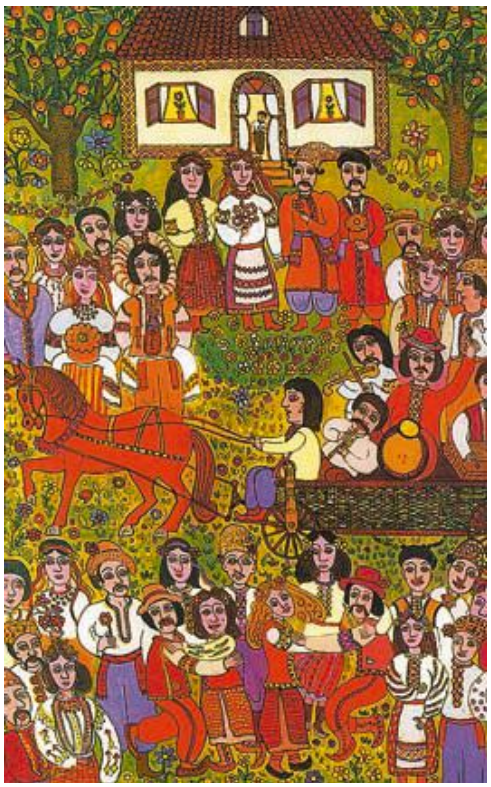
ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТ “Перун”, 2000. – 1440 с.
3. Виразне читання: основні термінологічні поняття. – Ч.І. – Умань, 2001. – 42 с.
4. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1995. – 237 с.
5. Дорошенко О.А. Народна педагогіка: Програма для середньої школи // Освіта, 1992.
6. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово. – 1994. – №7. – С.28 – 34.
7. Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посібник. – К., 1994. – 320 с.

8. Король О.В. Методика викладання українського народознавства в школі: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 368 с.
9. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.
10. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ, Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
11. Мойсенюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посібник. – К., 2001. – 608 с.
12. Національна доктрина розвитку освіти України // Освіта України. – 2002. – 23 квітня.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка // Под ред. чл.-кор. АН СССР Н.Ю.Шведовой. – М.: Русский язык, 1990. – 922 с.
14. Педагогічний словник / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
15. Програма з народознавства для 1 – 11 класів / Укл. Г.Й.Горинь, Є.І.Сявавко, С.С.Жовнір-Коструба та ін. – К.: Перун. – 1998. – 30 с.
16. Рідна мова. 5-11 класи: Програма для середньої загальноосвітньої школи / І.П.Ющук. – К.: Перун. – 1999. – 45 с.
17. Семеног О.М. Український фольклор: Навч. посібник. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 255 с.
18. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.
19. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: “Вища школа”, 1997. – 493 с.
20. Сучасна українська літературна мова: Зб. вправ: Навч. посібник / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284 с.
21. Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1997. – 577 с.
22. Українознавство: Посібник / Уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. – К.: Зодіак – ЕКО, 1994. – 399 с.

23. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.

Стан та особливості виховного процесу в сучасній українській родині

Весілля
Автор: І. Сколоздра.

Проблему родинного виховання треба вважати найголовнішою не лише в системі освіти, а в усьому ідейно-моральному, культурному житті суспільства. У Сімейному кодексі України зазначено, що "Держава створює людині умови для материнства і батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини"[1]. Обставини склалися так, що на сучасному етапі українська сім'я знаходиться у дуже занедбаному стані.

Розбудова системи виховання вимагає відновити в правах родинну етнопедагогіку та її величезні виховні можливості. "Родинне виховання – перша природна і постійно діюча ланка національного виховання. Без докорінного поліпшення родинного виховання не можна домогтися значних змін у подальшому громадському вихованні підростаючих поколінь. У сім'ї закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчування і світорозуміння"[2].

[1] Сімейний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 6 березня 2002 р. – № 44.
[2] Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. – Умань, 1993. – С. 47.

Відмова від хибних цінностей системи соціалізму на рівні матеріалізованих символів не веде автоматично до раптового відходу від них на рівні духовному. Тому проблема переоцінки, заміни морально-етичних цінностей, виховних задач, мотиваційної основи взаємодії між суб'єктами соціального середовища, де виховується дитина, не буде розв'язана сама по собі, оскільки в даному випадку потрібне цілеспрямоване дослідження сучасного стану цього середовища і цієї проблеми.

Народно-традиційний виховний досвід таких соціальних інститутів, як сім'я, церква, громада, має стати основою для моделювання сучасного соціального довкілля, яке б сприяло вихованню гармонійної особистості. Відродження в нинішніх умовах традиційного виховного досвіду вважаємо необхідною умовою успішного вирішення педагогічних та суспільних завдань.

Будь-яке виховання має бути спрямоване на те, щоб навчити людину насолоджуватися сімейним щастям. Ще Песталоцці наголошував, що сімейні взаємини людей є природними. Тому професійне, станове виховання людини має бути підпорядковане тому, аби навчити людину цінити родинну злагоду і затишок. Педагог закликав: "... ти, отчий доме, являєшся основою всякого істинного природного виховання людини. Отчий доме, ти школа моралі і держави! Людино! Спочатку ти буваєш дитиною, а потім вивчаєш свою професію"[1]. На думку вченого, у вихованні треба дотримуватись традицій і звичаїв. Якщо від цього відступити, то настане "розвал і нещастя в домах всюди".

На сучасному етапі роль родини, сім'ї та її виховні функції знецінено. Негативно впливають на родину як на виховний інститут наслідки модерного розвитку суспільства загалом, і це проблема світового масштабу.

Негативним є те, що наші сучасники переоцінюють значення та важливість західних виховних систем. По-перше, ми маємо чималий власний досвід родинного виховання, перевірений віками, по-друге, ми не готові до повного сприйняття чужих моделей, а по-третє не все на Заході таке "добре", особливо у вихованні. Наприклад, проголошена колись на Заході "сексуальна революція" (до

[1] Песталоцци И.Г. Вечерний час отшельника // Избр. пед. соч.: В 3-х т. – Т. 1. – М., 1961. – С. 201.

речі, така тенденція спостерігається нині і в Україні, якщо брати до уваги, хоча б ту навалу інформації з сексуальних питань, якою так перенасичені наші періодичні видання, а також нашестя порнографії) на практиці обернулася мільйонами розтоптаних життів, передусім жіночих і дитячих, а "вільне кохання" – розтлінням духовності, деморалізацією. Важливо те, що незважаючи на поширення "сексуальної революції", порнографії, проституції, наркоманії, зростання кількості розлучень, більшість людей продовжують міцно триматися за традицією сім'ї за будь-яких обставин.

М.Стельмахович розглядає цей факт як яскравий аргументований доказ великої життєвої сили сім'ї і народного родинознавства в сучасному бурхливому, складному та суперечливому світі[1].

Сучасний український педагог-дослідник І.Музичка серед негативних чинників впливу на родину виділяє:

– зміщення пріоритетів у вихованні в напрямі наукового виховання, інтелектуальної формації, вивчення ремесла;

– нехтування вихованням чеснот, характеру, загальнолюдських цінностей;

– панування у молоді так званого "духу свободи", що на практиці більше означає відхід молоді від будь-якого впливу та керівництва з боку родини та виправдання бездіяльності родичів у вихованні;

– занепад релігійності як загалом, так і в родині зокрема;

– зникнення традиційних родинних засобів, які пов'язували родину з народним середовищем [2].

Негативно вплинули на сучасну родину наслідки тоталітарної соціально-економічної системи. Серед них маємо виділити:

– заперечення Таїнства шлюбу та Святості створення сім'ї, що випливає із комуністичної матеріалістичної концепції людини;

– позбавлення власності людини на засоби виробництва;

– ідеологізація родинного виховання;

---

[1] Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С. 10.

[2] Музичка І. Родина – перша школа. – Брюсель; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто: Вид-во Цент. управи СУМ. – С. 18 – 19.

– вплив модернізованого соціального довкілля, який заперечує розвиток власних трудових умінь та навичок;

– психологічні стреси як закономірний наслідок науково-технічного розвитку;

– знецінення національного як необхідної умови виховання дітей.

На трьох останніх негативних чинниках варто, на нашу думку, зупинитися докладніше. В сім'ї закладаються і розвиваються трудові навички людини (шити, вишивати, пришивати гудзики, готувати їжу, прати, обходити себе і власну домівку та ін.). Сучасне суспільство, його модернізація (автоматизація, комп'ютеризація, математизація та інші наслідки науково-технічної революції) призвели до відсутності в людини вмінь та навичок індивідуальної творчої праці. Недаремно в останні десятиліття на Заході з'явився такий термін, як "комп'ютерна смерть". Це не смерть фізична, скоріше – духовна. Проте вона має вплив і на сферу фізичного життя людини: діти, просиджуючи годинами за телевізором чи за комп'ютером, виконують мінімальну кількість фізичних рухів, що призводить до аномалій у їхньому розвитку. Технологізація щоденного побуту (перенасичення його автоматизованим приладдям: пральними машинами, кухонними комбайнами, багатофункціональними пилосмоками тощо) справді економить час, але сама по собі заперечує навіть виникнення думки про механічну працю. Особливо поширена на Заході, така технологізація створює передумови для появи наступного нездорового покоління: це або діти-товстуни, які вже з дворічного віку вимагають надмірної уваги й зусиль дорослих з причини власної хворобливості, недостатньої рухливості, або діти з атрофованими м'язами – надміру слабкі, кволі, які потребують не лише фізичної допомоги батьків, а й медичного піклування. Як наслідок, маємо пропагувати механічну працю, аби уникнути поступового "вимирання" нації, яке, насамперед, передбачає наявність трудовиховної дисфункції сім'ї.

Щодо необхідної наявності у процесі виховання національного фактора, то зазначимо, що вищеописана технологізація суспільства послаблює зв'язок між батьками та дітьми. За сучасних умов розвитку критично налаштована молодь

вважає застарілою значну частину національних здобутків. Крім цього, нівелюється таке поняття, як „пошановування старших". У сучасній малій сім'ї відсутня рангова система, за якої "старий" заслуговує на повагу. Виховання за принципом "non frustratin" призводить до того, що дитина нездатна пригнітити у власному єстві інстинктивне прагнення до високого рангу, а тому часто перетворюється в сімейного тирана, що керує своїми батьками.

Наслідком науково-технічного розвитку є психологічний стрес людини, що знаходить вияв у особистих драмах: почутті невизначеності, страху за майбутнє, порушенні внутрішньої життєздатності та ін. Одну з визначальних ролей відіграє урбанізація сучасного суспільства. Не кожна людина здатна пристосуватися до шаленого ритму життя у великому місті, звідси – невдоволеність собою, "загнаність", щоденна втома тощо. Постійний шум і гамір міста також ніяк не сприяють налагодженості внутрішньої рівноваги, а це, в свою чергу, зумовлює агресивне ставлення до оточуючих, безпричинну злість, і як результат – самотність. Загалом, сучасне місто, за твердженням соціологів та психологів – це "рай для самотніх". В умовах міста, комунікабельних, проте занадто офіційних, людині нелегко знайти спільну мову з іншими; втома від самотності часто лікується алкоголем чи сигаретами, що призводить до ще більшого ускладнення психологічного стану.

Професор І.Музичка, досліджуючи виховні проблеми сучасного світу, пише: "Коли зважити сьогоднішній занепад моральних засад, коли суспільства при помочі своїх зорганізованих чинників занедбали формацію молодого покоління, родина – ... є чи не єдиним рятунком. Скріплення цієї важливої першої, основної школи було б рятунком для народу, що котить в добробуті до розкладу..."[1].

Не сприяє розвитку сімейних стосунків і якісному родинному вихованню і кількісне співвідношення на сьогодні шлюбів та розлучень. За статистичними даними частка розлучень від числа шлюбів в Україні у 1993 р. становила 51%, у 1994 р. – 52%, і надалі вона зростає у геометричній прогресії.

[1] Музичка І. Родина – перша школа. – Брюсель; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто: Вид-во Цент. управи СУМ. – С. 38.

За таких статистичних даних, проблема виховання дітей у сім'ї загострюється тим, що більшість сімей мають неповний склад, а відтак є або малозабезпеченими, або неблагополучними.

З метою виявлення таких сімей нами було проведено опитування студентів філологічного факультету УДПУ імені Павла Тичини І – ІІІ курсів (опитано 346 осіб). Результати опитування подані в таблиці

№ пп	Загальна кількість студентів / Відсоток від загального (у %)	З багато-дітних сімей	З непов-них сімей	Дітей-сиріт	З мало-забез-печених сімей	Дітей-напів-сиріт	З „неблаго-получ-них" сімей	З Чорно-биль-ської зони
1	432	58	48	6	67	12	2	24
2	100	13,4	11,1	1,3	15,5	2,8	0,5	5,6

Таким чином, результати засвідчують актуальність поставленої проблеми, адже лише 48% опитаних студентів задоволені сім'єю, в якій народились і проживають; велика їх кількість (з неповних сімей, з багатодітних та ін.) вважають своє виховання у родинному середовищі не достатнім.

Отже, система виховання, яка склалась у сучасних українських сім'ях, потребує оновлених підходів до здійснення виховного впливу на особистість, що формується. Обов'язковим, на нашу думку, є звернення до загальнолюдських культурних цінностей та законів християнської моралі.

Насамперед варто розглянути основи таких християнських засад. Сім'я, а точніше подружжя, має стати союзом душ, який ґрунтується на любові. Його укладання є одним із Святих Таїнств, тобто це союз, що благословляється Господом і спрямовується ним на добро. Вінчання, тобто саме укладення союзу, – чи не найважливіший етап у житті дорослої людини. Воно є початком спілкування, взаємодії, взаємовпливу на вищому духовному рівні. Свого роду такий союз є початком зв'язку людської душі, а відтак – і особистості, з Богом. У благословенному Богом союзі немає місця негативним емоціям, адже, окрім ласки Божої, подружжя отримує і певні обов'язки. Серед останніх чи не найголовнішим є народження і виховання дітей.

Український народ завжди розцінював дітей як великий дар Божий, бо подружжя служить передаванню життя: “Будьте плідні й множитеся і наповняйте землю...”[1].

О.Духнович неодноразово вказував на найвищий обов’язок батьків – виховувати своїх дітей: “Родичі, родичі! Сам Бог дав чада, на свій образ сотворені; Він від руки ваших приймати буде долю їх. Отже родичі! За чада ваші, які дані вам, як найбільший скарб і талант, відповідь маєте перед Богом, перед Батьківщиною, перед суспільством...”[2].

І.Бартошевський вказував на те, що “батьки наділені від Творця почуттям прив’язності до дітей і жертовності для них; любов батьківська є сильнішою від будь-якої іншої любові, ту любов прищепив в серце батьків, а особливо матері, Творець людської природи як образ своєї власної батьківської любові”[3].

Система ціннісних орієнтацій українського народу включала думку про заборону і грішність переривання вагітності, яка культивувалась Церквою. Народна мораль українців розглядала намагання запобігти вагітності як тяжкий гріх, а безплідність – як нещастя. У сучасному суспільстві ця проблема постає особливо гостро. Спостерігаємо збільшення кількості абортів, почастішали випадки народження дітей із фізичними і розумовими вадами, а також жіночі хвороби, як результат попередніх переривань вагітності. Як свідчать медичні дослідження, аборт здебільшого призводить до порушення ендокринних і статевих функцій, наслідком чого є безплідність, гіпотрофія внутрішніх органів. Дослідженнями останніх років установлено, що у жінок, які мали в своєму житті аборт, майже в два рази бувають передчасні роди, в чотири – п’ять разів частіше – кровотеча в післяпологовому періоді, у вісім разів частіше – неправильне розташування дитячого місця. Усі ці ускладнення потребують оперативного втручання під час пологів і зумовлюють високий відсоток внутрічеревної загибелі плода або смерті новонародженого. Переривання вагітності негативно впливає і на функцію центральної нервової системи,

[1] Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – М., 1990. – 296 с.
[2] Духнович А. Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских. –Львов, 1857. – С.4.
[3] Бартошевський І. Педагогія Руска або наука о воспітаню. – Л., 1891. – С.13.

зовнішнім проявом чого є різні форми неврозів, ожиріння, підвищення кров'яного тиску і ряд інших розладів, які несприятливо позначаються не тільки на здоров'ї і самопочутті жінки, а й на її психіці. Ці фактори, поряд з низьким матеріальним забезпеченням середньостатистичної сім'ї, з безробіттям, житловими проблемами тощо, аж ніяк не підвищують рівень життя української родини, а призводять до її диструкції або ж повного краху.

Аби повернутись до традиційно-пріорітетного у вихованні українського народу духовного аспекту, батьки повинні створити у родині атмосферу теплоти і чуйності. Немаловажливим є особистий приклад батьків, котрі мають розуміти власну родину як мікросоціальну клітину цілого етносу. Саме родина повинна забезпечувати виховання в особистості дитини відчуття причетності до роду, співучасті у його житті та житті всього народу.

У ході нашого дослідження ми зупинилися на цих проблемах детальніше і проаналізували їх актуальність на сьогодні.

Перед студентами філологічного факультету було поставлено низку запитань на зразок: "Чи вірять Ваші батьки в Бога?", "Чи дотримуються у Вашій сім'ї народних традицій, звичаїв та обрядів? Якщо так, то яких?", "Святкування яких православних свят у Вашій сім'ї запам'яталось Вам найбільше?", "Чи супроводжуються ці святкування приготуванням обрядових страв та ритуальним мовленням?" тощо. Студентам також було запропоновано оцінити вищеназване з точки зору виховного потенціалу.

Проаналізувавши відповіді, ми, передусім, констатували той факт, що студенти – вихідці із сільської місцевості майже на всі запитання дали ствердні і глибокі відповіді. Так, студентка ІІІ курсу Наталя Д. зазначила, що стосунки в її сім'ї завжди були позначені релігійністю батьків, вона сама віруюча і регулярно ходить до Церкви. Даючи відповіді на наступні запитання, Наталя Д. описала ті свята, що відзначає її сім'я, вказала на важливий для нас факт святкування їх повною родиною (включаючи бабусь, дідусів, братів, сестер, хрещених та інших родичів). Це, на її думку, сприяє формуванню таких людських чеснот, як шанобливе ставлення до старших, відчуття єдиного роду і т.ін. Інна Х., яка

народилася і проживає в одному із сіл Уманського району, у своїх відповідях зазначила, що батьки виховували її на народній мудрості та християнських заповідях. Зокрема, аналізуючи власне виховання у сім'ї, вона часто згадує матір, яка майже кожне своє слово супроводжувала приказкою чи прислів'ям. Найчастіше вживаним був вислів: "Якщо в тебе кинули каменем, віддай хлібом". Таким чином, на думку Інни Х., в ній формували і виховували любов до рідного слова, рідної мови, немстивість, милосердя, доброту, толерантність, стримуваність тощо; у такий спосіб передавались і народні знання.

Маємо зазначити, що у студентів, які народилися в місті і вчилися у міській школі, спостерігалася менша кількість ствердних відповідей на поставлені запитання. Наприклад, студентка Ганна М. зазначила навіть, що батьки боялися її похрестити, бо стояли у черзі на державну квартиру, а за звернення до релігії їх могли позбавити цієї можливості.

Аналіз результатів досліджень дає підстави стверджувати, що родинне виховання, яке ґрунтується на морально-християнських засадах, має місце здебільшого у сільських сім'ях. Міські сім'ї майже повністю втратили здатність до такого виховання, зокрема і з причини необізнаності з його змістом і метою. Таким чином, ми ще раз пересвідчилися в актуальності поставленої проблеми на сучасному етапі.

Вихованням дітей у сучасній сім'ї займаються переважно батьки. З одного боку, це ускладнює ситуацію, бо діти обмежені у можливості отримувати етнокультурну спадщину від бабусь і дідусів; з іншого боку, позитивні моменти такого стану полягають у тіснішому зв'язку батьків і дітей, більшій консолідації сім'ї.

Одне з наших опитувань мало на меті з'ясувати, хто з батьків є лідером у сучасній сім'ї. Опитування проводилось не лише серед студентів філологічного факультету, а й серед їхніх батьків. 37% дорослих та 42% студентів відповіли, що главою сім'ї є батько. 45% дорослих і 47% студентів назвали главою сім'ю матір. 18% дорослих відповіли, що і батько, і матір мають рівні права та обов'язки. 11%

студентів вказали на те, що не вважають когось із батьків лідером, а їх авторитет змінюється залежно від ситуації.

Цікавими для нашого дослідження були відповіді студентів стосовно ролі батьків у родинному вихованні. 38% студентів вважають, що батько сприяє створенню доброї атмосфери у їхній сім'ї, зокрема у нього не спостерігається грубого ставлення до матері, до самої дитини, він допомагає розв'язувати її проблеми, знайомий з друзями дитини, обізнаний з основними її захопленнями. 46% студентів вказують на те, що батько є головною причиною негативної атмосфери у сім'ї: деякі вважають це наслідком його роботи, дехто зі студентів незадоволені батьком через пристрасть до алкоголю, певна кількість причину цього вбачає у слабкості характеру, невпевненості у собі, низькому заробітку або безробітті. Стосовно матері, то більшість студентів (майже 78%) вказують на її провідну роль у здійсненні сімейного виховання, ілюструючи це власними прикладами.

Ми вважаємо, що мати і повинна відігравати у вихованні вагомішу роль, ніж батько. Вона для дитини є першою вчителькою моральності, любові до ближнього і Бога, носієм рідної мови. Наслідуючи материнське світобачення та світосприйняття, дитина входить у навколишній світ.

Якщо почуття матері до дитини є явищем природним, незалежним від її волі, то в подальшому вихованні мати має керуватися певними правилами, що виходять із досвіду виховання. Насамперед, материнська любов до дитини має бути поміркованою, вимогливою – мати перша навчає дитину мови, спілкуванню, ділиться з нею своїми думками, формує уявлення про навколишній світ. На цьому етапі відбувається прищеплення дитині материнського світобачення стану речей. Саме тут і здійснюється безперервне збереження та передача морально-етичних цінностей з покоління в покоління, бо мати передає дитині те, що передано їй, співає над колискою ті колискові, які співали над її колискою, формує у дитини ті чесноти, уявлення, які сформовані у неї. Крім того, дуже важливим є те, що мати повинна народити і виростити фізично здорову дитину.

Як показало анкетування, більшість студентів незадоволені роллю батька у власній сім'ї. Вважаємо цю проблему однією із найболючіших, бо споконвіку главою української сім'ї був саме батько. Маємо пропагувати і відстоювати думку про необхідність утвердження як глави родини саме чоловіка, батька. І це не лише проблема родинного виховання і української сім'ї сьогодні, а й усього суспільства загалом. Саме воно створило такі умови, в яких жінці легше і отримати кращу роботу і зробити кар'єру, а відтак – отримувати більшу заробітну плату. А серед сучасної молоді побутує думка, що головним у сім'ї є той, хто забезпечує її матеріально. Ще на початку XX ст. жінку і в правах, і в обов'язках було прирівняно до чоловіка. Сьогодні роль жінки в суспільстві і сім'ї на порядок вища, ніж роль чоловіка. Б. Цимбалістий, досліджуючи структуру родинного життя українців, апелює до банальних спостережень: "Українська жінка відіграє в нашому громадянському житті значно активнішу роль, як, наприклад, у західноєвропейських народів... Навіть в умовах еміграції наші жіночі організації активніші, рухливіші, як, наприклад, жіночі організації іспанців чи німців. Про їх існуванні взагалі не чується. В нашій літературі жіночі представниці перевищують не раз чоловіків своїх бойовим духом і мужеським тоном (Леся Українка, О. Теліга, О. Лутеринська)"[1].

У ситуації, що склалася, маємо "поновити" і права, і обов'язки батька як глави сім'ї. Його найперший обов'язок – відповідальність за весь лад у родині, створення в ній такої атмосфери, в якій би мирно співіснували народний досвід виховання і сучасні педагогічні концепції. Батько для дитини повинен бути беззаперечним авторитетом, прикладом, його дитина має поважати. Саме батько мусить дбати про освіту своїх нащадків, формування їхнього характеру, його вагомість має схиляти волю дитини до пошани та послуху як у молодшому, так і в дорослому віці.

Важливе значення у родинному вихованні має досвід бабусь, дідусів та інших старших родичів. Саме вони з висоти прожитих літ дають дитині живу моральну опору, викристалізувані вже життєві цінності, вони є важливою ланкою зв'язку

[1] Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – С. 84 – 85.

поколінь, яка зв'язує сучасну молодь з народновіковою мудрістю. Спілкування зі студентами показало, що сьогодні вони рідко відвідують старших членів своєї родини, це вмотивовано зайнятістю студентів в університеті, їхніми особистими справами, інколи взагалі нехтуванням родинних зв'язків.

Наші опитування включали запитання, які стосувалися і взаємовпливу старших та молодших членів родини. На думку студентів, часте і регулярне спілкування з бабусями і дідусями сприяє формуванню у них (студентів) таких якостей, як: пошанне ставлення до старших – 64%, відчуття роду – 72%, релігійність – 19%, готовність допомогти іншій людині – 27%, відповідальність – 44%, милосердя – 52% та ін.

Важливе значення для виховання молоді має інститут кумівства. Хрещені батьки підтримують своєрідний духовний зв'язок із дитиною, який освячується церквою. Вони зобов'язані допомагати батькам у вихованні дитини, зокрема, на них покладається обов'язок втручатися у виховання дитини, коли це погано роблять батьки, або замінити їх в разі захворювання чи смерті. Традиційно-побутова система взаємин між українцями ставила на вищий щабель роль та авторитет хрещених батьків.

М. Стельмахович зазначає: "... кумівство належить до чудових знахідок народного дитинознавства. Його педагогічне значення важко переоцінити. Завдяки кумівству дитина, крім рідних батька і матері, має ще, так би мовити, батьків-дублерів, громадянських уповноважених, які добровільно здійснюють педагогічне шефство над дитиною від її народження аж до зрілості"[1].

Сьогодні структура інституту кумівства дещо спростилася. Якщо раніше діти добре знали своїх хрещених батьків, провідували їх, особливо напередодні та під час релігійних свят (колядувати, засівати, щедрувати починали неодмінно від них), то сьогодні вони, хоча і знають своїх хрещених, зустрічаються з ними рідко і не сприймають їх як батьків духовних. Зберігся звичай відводити хрещеним батькам почесну роль у весіллях, коли їхні вихованці ставали дорослими і одружувались. Раніше це було своєрідним підсумком тривалої плідної духовної

[1] Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – С. 24.

праці родини та хрещених батьків з виховання дітей, а сучасний стан речей дозволяє відзначити певну формальність цього явища. Хрещені батьки уже не несуть такої відповідальності за дитину, як це було раніше. У випадку смерті рідних батьків дитина має більше шансів потрапити до притулку, аніж у сім'ю хрещених, та й самі похресники, в свою чергу, не мають певних моральних зобов'язань перед хрещеними аж до їхньої смерті, що передбачала колишня традиційно-побутова система взаємин. Повертаючись до опитування, зазначимо, що лише 39% студентів знають своїх хрещених батьків і регулярно спілкуються з ними, 52% знають хрещених і зустрічалися з ними під час святкування Різдва, Великодня тощо, 10% бачили своїх хрещених двічі чи тричі в житті, 5% взагалі не спілкуються з хрещеними батьками. Такий підрахунок ми зробили, виходячи з кількості похрещених серед опитуваних студентів (із 432 опитаних 9 взагалі нехрещені).

Стан родинного виховання у сучасній українській сім'ї, яке має на меті формування гармонійної особистості, залежить не лише від рівня збереженості національних традицій, звичаїв, світогляду, стосунків і т.ін., хоча вони є пріоритетними, а й від загального стану розвитку суспільства, тобто від соціуму – всього того, що оточує дитину з часу її народження. Соціальні чинники мають безпосередній вплив на виховання дитини у родині, адже поза суспільством повноцінно "не жила, не живе, і не житиме жодна людина".

Таким чином, спостерігаючи сучасний (на нашу думку, незадовільний) стан виховання дитини у сім'ї, маємо зазначити, що виховання в родині є одним із найважливіших етапів у складному цілеспрямованому, суспільно-важливому процесі педагогічного впливу батьків на дітей, укладу життя родини, при якому створюються сприятливі умови для формування позитивних особистісних якостей дітей, їх світоглядних позицій, переконань, ідеалів, ставлення до життя. Серед негативних чинників дії на родину маємо виділити вплив модернізованого соціального довкілля, психологічні стреси як закономірний наслідок науково-технічного розвитку та знецінення національного як необхідної умови виховання дітей. Не сприяє розвитку внутрішньосімейних стосунків та ефективному

родинному вихованню і зростання на сьогодні кількості розлучень в Україні. Досліджуючи і далі цю проблему, маємо відстоювати думку, що відчуття приналежності до своєї родини, зв'язок поколінь, освоєння і збереження основ народної моралі та духовності, а також формування суспільної і родинної моралі, забезпечується передусім, родинними традиціями (особистими, комунікативними, творчими, культурними, громадськими, релігійними, національними, народними, мовними, суто індивідуальними), що складають основу родинного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартошевський І. Педагогія Руска або наука о воспітаню. – Л., 1891. – 392 с.

2. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – М., 1990. – 296 с.

3. Духнович А. Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских. – Львов, 1857. – 92 с.

4. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. – Умань, 1993. – 109 с.

5. Музичка І. Родина – перша школа. – Брюсель; Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто: Вид-во Цент. управи СУМ. – 40 с.

6. Песталоцци И.Г. Вечерний час отшельника // Избр.пед. соч.: В 3-х т. – Т.1. – М., 1961. – С.193 – 212.

7. Права дитини: Сучасний досвід та інновації. – К.: Либідь, 2005. – 253 с.

8. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.

9. Сімейний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 6 березня 2002 р. – № 44.

10. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

11. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – С. 66 – 96.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

1. Розробити плани пошукової народознавчої роботи з питань українського родинознавства за зразком.

Мета Завдання	Напрями діяльності											
	Дитячий фольклор					Етнографія дитинства						
	Поезія пестування	Дитячий ігровий фольклор	Календарно-обрядова поезія	Дитячі казки	Паремії	Дитячі заняття	Дитячий одяг	Дитяча іграшка	Дитяче харчування	Дитяча міфологія	Дитячі хвороби	Світолядні уявлення про дітей, дитяча міфологіяг

2. Підготувати матеріал для використання ТЗН з теми: “Образ дитини на Дереві роду”.
3. Законспектувати статтю *Гурашевої Н.* Традиційний український дитячий одяг // НТЕ. – 1995. – № 1. – С. 77–82.
4. Визначити і записати традиції ім’янаречення у своїй місцевості.
5. Проаналізувати статтю Болтарович З. Традиції сімейного виховання // НТЕ. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
6. Розробити питальники для дослідження локально-регіональних особливостей пологової обрядовості українців.
7. Законспектувати працю Боришевського М. Праця в становленні громадянина // Початкова школа. – 1997. – № 2. – С. 12–15.
8. Підготувати матеріал для використання ТЗН з теми: “Рідна мати моя!”.
9. Законспектувати статтю Панчук О. Нащо й ліпший клад, якщо в сім’ї лад (сімейні морально-етичні принципи в українському фольклорі) // Берегиня. – 2002. – № 2. – С. 21 –27.

10. Виписати 10 прислів'їв та 10 приказок про першовихователів української дитини.
11. Проаналізувати статтю Морозова В. Язык, понятный всем на земле // Наука и жизнь. – 1980. – № 10. – С. 55–58.
12. Розробити сценарій родинного свята для учнів і батьків "Українська шляхетність від роду".
13. Проаналізувати статтю *Матвієнко Н.* Колискова – пісня матері // Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 5–7.
14. Написати твір-роздум на тему: "Роль народної іграшки у сучасному навчально-виховному процесі сім'ї і школи".
15. Законспектувати статтю *Семенюк М.* Ой ти, котику-рябку (Колискові та забавлянки як творчість матері) // Берегиня. – 1998. – № 3–4. – С. 53–57.
16. Виготовити ляльку вузловим чи зшитим способом.
17. Влаштувати виставку народних іграшок.
18. Записати колядки у старших представників свого роду і порівняти їх з сучасними колядкими чи щедрівками.
19. Законспектувати статтю *Джигурди-Литвинець Е. М., Дмитренко М. К.* Лексика нашого родоводу (хто кому ким доводиться) // Рідні джерела. – 2001. – № 1. – С. 10–13.
20. Написати твір "Як мене виховували в дитинстві" за орієнтовним планом: 1. Особливості виховання в моїй сім'ї. 2. Мої головні вихователі. 3. Прояви народної педагогіки в моєму вихованні. 4. Позитивне й негативне в моєму вихованні. 5. Що з дитинства я перейму і чого не буду застосовувати у вихованні своїх дітей.
21. Законспектувати статтю *Грицака Є.* Дитина в українських народних повір'ях та в народному лічництві // Неопалима купина. – № 4. – 1994. – С. 75–100.

Тематика рефератів

1. Українська родина у поглядах П.Житецького і В.Сухомлинського.
2. Ідеал жінки-матері в українців (за матеріалами праці Б.Цимбалістого “Родина і душа народу”).
3. Українські письменники про міжпоколінний зв’язок.
4. Особливості виховного процесу в козацькій родині.
5. Виховний ідеал українців кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами праці Г.Ващенка “Виховний ідеал”).
6. Деформація родинних відносин у 20 – 30-х роках XX ст.
7. Дитина у світогляді українського народу.
8. Вибір імені: традиції і сучасність.
9. Образ батька в класичній літературі.
10. Родинні святощі у творчій спадщині Т.Шевченка.
11. Твори М.Стельмаха – енциклопедія родинних взаємин.
12. Українська родина – берегиня рідної мови.
13. Побутування колискової пісні у сучасних українських родинах.
14. Спогади українських письменників про старших представників роду.
15. Родовідне Дерево на рушниках історичної Уманщини.
16. Дослідження етнографії дитинства у перші десятиліття XX століття.
17. Сучасне побутування архаїчних пологових звичаїв та обрядів на Східному Поділлі.
18. Дитина в українському фольклорі.
19. Образ жінки-матері в класичній літературі.
20. Особливості глиняної іграшки Східного Поділля.
21. Специфіка шитої ляльки Уманського регіону.
22. Залишки язичницьких вірувань у весняних іграх.
23. Вибір імені: традиції, значення, вплив на подальше життя (за О. Лосєвим).

24. Особливості дитячого мовленнєвого етикету.
25. Формули ритуального мовлення у пологовій обрядовості українців.
26. Колискова – творчість матері.
27. Національне виховання в елітарних родинах Уманського краю.
28. Українські новорічні обряди “Коза” і “Меланка”.
29. Роль казки у сучасному родинному вихованні українців.
30. Біблія про роль жінки-матері у вихованні.
31. “Спочатку було Слово...”: слово як фактор виховання.

Тематика повідомлень

1. Ритуально-міфологічна суть зимової обрядовості українців.
2. Ритуально-міфологічна суть зооморфних образів колискових пісень.
3. Материнський мелос як об’єкт дослідження.
4. Колискова пісня Уманського краю.
5. Етапи трудової підготовки дітей в українській родині.
6. Мовні традиції української сім’ї.
7. Батьківство і материнство як Божий дар.
8. Виховний ідеал українця сучасної доби.
9. Ритуальні ляльки рідного краю.
10. Становище жінки в Україні за найдавніших часів.
11. Трагедія української родини під час голодомору у поезії П.Г. Тичини.
12. Ілюстрація життя та побуту української сім’ї у драматичних творах 70-х років XX ст.
13. Урядові документи про роль, права і обов’язки членів родини.
14. Зміст і значення православного виховання у дослідженні Є. Шестуна “Православна сім’я”.
15. Трудові свята та обряди українців.

РОЗДІЛ ІІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В РОДИНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Спадщина славетних українців у національному родинному вихованні

Становлення Української держави не можливе без відродження та розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян, формування елітарної освіченої, творчої особистості, становлення її морального складу, відтворення та трансформації національної культури і духовності. Серед основних пріоритетів Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті названо принцип органічного зв'язку освіти з національною історією, культурою, народними традиціями[1].

Сьогодні важливо не втратити той багатовіковий досвід представників української еліти, що втілений у їхніх педагогічних поглядах які опиралися на здобутки народної педагогіки.

В українській педагогіці проблеми національного та родинного виховання розглядали М. Володкевич, М. Галущинський, Б. Грінченко, О. Духнович, М. Євшан, П. Житецький, О. Іванчук, А. Макаренка, І. Огієнко, О. Потебня, С. Русова, М. Сумцов, В. Сухомлинський, С. Томашівський, К. Ушинський, І. Франко, Я. Чепіга, М. Шашкевич, М. Яворський, та ін.

Видатний український філософ-гуманіст, просвітитель, народний учитель Г. Сковорода, ґрунтуючись на народних поглядах щодо виховання, з великою повагою ставився до дітей, розвивав у них природні нахили, не пригнічував їхньої волі, виховував любов до Вітчизни, до народу, працелюбність, чесність, вдячність батькам. У своїй роботі з дітьми він використовував народні пісні, казки, прислів'я, байки, ігри, розуміючи їхнє важливе виховне значення. Педагогічні погляди Г. Сковороди знайшли яскраве втілення у творах "Благодатний Ередій, "Убогий жаворонок" тощо.

[1] Національна доктрина розвитку освіти україни у XXI столітті: Проект // Освіта України. – 2001. – 11 – 18 липня.

Питання сімейного виховання хвилювали закарпатського педагога О. Духновича “Початкове виховання належить батькам... Батьки є першими вихователями своїх дітей”[1]. Він вважав, що головною метою виховання є формування громадянина і патріота, який став би високоморальною особистістю. Просвітитель сформулював завдання перед батьками: дати дітям здоровий глузд, добру вдачу, науку, добре серце і здібності до праці шляхом народних традицій. Особливу увагу батьки повинні звертати на фізичний та моральний розвиток дітей; на важливість особистого прикладу.

Великим знавцем народної творчості та етнопедагогіки був Т. Шевченко. Його “Буквар южноруський”, що виданий у 1860 р. для недільних шкіл, відзначається застосуванням у вихованні дітей елементів народної педагогіки, вагоме місце в ньому відведено фольклору. Для його творчості характерні детальні відображення традиційних родинних виховних традицій, родинно-побутової обрядовості, сімейних стосунків. Абсолютною цінністю для митця були обожнювання жінки-матері, інститут кумівства, щасливий сімейний побут, традиції звичаєвого права. Про велику місію матері йдеться у творах “Наймичка”, “Княжна”, “Відьма”, “Сова”, “Гайдамаки” тощо. Досить широке відображення в творчості Кобзаря знайшла проблема сирітства (“Причинна”, “Катерина”, “Кобзар”). У власних творах Т. Шевченко возвеличує подружню вірність (“Плач Ярославни”) а також змальовує ритуали шанування старших в родині, гостей, подорожніх. Важко знайти поета, який би так побивався за нездійсненним родинним щастям (“Якби з ким сісти хліба з’їсти”, “Росли укупочці, зросли”). Творча спадщина Т. Шевченка містить багатий національний фольклорно-етнографічний матеріал, де за допомогою художнього контексту відбувається піднесення звичаїв та обрядів до рівня позачасових цінностей чи святощів.

Дослідженню родинновиховних функцій, відносин важливого значення надавали М. Квітка-Основ’яненко, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, М. Максимович, В. Милорадович, Т. Рильський та ін.

[1] Духнович О. Народна педагогия в пользу училищ и учителей сельских. – Львов, 1957. – Ч.1. – С. 9.

Об'єктом дослідження переважно були взаємовідносини чоловіка і дружини, виховання дітей у сім'ї. У своїх працях вони високо цінували демократичні традиції рівності, поваги й духовної єдності подружжя. Їх погляди на виховання в сім'ї базувалися на основах християнської моралі та давніх, ще дохристиянських, віруваннях, традиціях і обрядах. Так, за І. Нечуй-Левицьким, сім'я – прямий осередок формування і розвитку дітей і молоді. У ній повинні домінувати українська мова і культура, звичаї, участь батьків у національно-політичному житті, прихильність до української літератури. Велике значення у вихованні дитини має формування її національної свідомості, самосвідомості і характеру, виховання поваги і любові до батьків, рідної землі та історії свого народу. Ці проблеми розкриваються у творах "Напутіння й навчіння для українських селян", "Дві московки", "Причепа", "Скривджені й нескривджені", "Хмари", "Кайдашева сім'я"[1].

Вітчизняний педагог К. Ушинський перший висунув і обґрунтував важливе положення педагогічної теорії – вимогу народності виховання, ввів у науковий обіг термін "народна педагогіка". Він доводив, що виховання не може бути ізольованим від історичного життя свого народу, а користування педагогічним досвідом іншого народу не завдасть шкоди тільки за умови, якщо в дитині міцно закладені національні основи, якщо вона перейнялася духом рідної нації. У своїй праці "Теоретичні проблеми виховання і освіти" він зазначав, що "почуття народності таке сильне у кожного, що в час загальної загибелі усього святого і благородного воно гине останнім"[2]. К. Ушинський писав про те, як організувати працю й дозвілля дитини в сім'ї, про виховання в дітей силами родини інтересу до пізнання, про розвиток їх пам'яті, уваги, працездатності.

Перша світова війна та визвольні змагання українців переконливо довели потребу активізації виховання української молоді на основі української ідеї.

[1] Побірченко Н. Проблеми національного виховання в творчості Івана Нечуя-Левицького: Семінарій. – К.: Наук світ, 2000. – С. 74 – 76.

[2] Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад.школа, 1983. – Т.1: Теоретичні проблеми педагогіки. – С. 100.

“Українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров...”[1].

Розробка української національної ідеї носила багатоаспектний характер, вивчалася у різних напрямках: філософському, історичному, лінгвістичному, етнографічному, культурологічному тощо.

Історіософське обґрунтування національної ідеї дав М. Грушевський своєю концепцією у праці “Хто такі українці і чого вони хочуть”. М. Грушевський є автором концепції про походження та розвиток української сім’ї, що знайшла своє відображення в “Історії України-Руси” та у спеціальній монографії “Початки громадянства (генетична соціологія)”, де академік доводить самобутність, автохтонність історичного розвитку української нації.

Глибоку філософську рефлексію поняттям нація, націотворення, національний ідеал, внесок у розробку української національної ідеї здійснив І. Франко. Йому належить обґрунтування покласти в основу суспільно-політичного й культурного життя національний чинник – “...здорові органічні парості можуть у кожнім краю виростати тільки з виразного національного ґрунту”[2]. І. Франко вважав, що головною метою українознавства є не тільки глибоке вивчення, аналіз, систематизація знань про українців, як етнос, а й піднесення національної гідності, свідомості, духовності на рівень найрозвинутіших народів світу. Митця цікавили і проблеми народної педагогіки (“До студії суспільно-економічних поглядів”). У своїй творчості він широко використовує педагогічний потенціал української казки (“Лис Микита”, “Коли ще звірі говорили”, “Казка про казку”). В оповіданнях “Малий Мирон”, “Грицева шкільна наука”, “Олівець” І. Франко змальовує внутрішній світ української дитини, стосунки з однолітками, пропонує розмаїття фольклорного та етнографічного матеріалу.

Інтерес до злободенних питань родинного виховання цікавить Лесю Українку. Вимоги поважати особистість дитини, не ламати її волі, виховувати в

[1] Євшан М. Національне виховання // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч.2. – С.39.
[2] Франко про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897 – 1907. Нью-Йорк, 1966. – С. 25.

неї самостійність суджень і вчинків, будувати родинне виховання на основі визнання прав дитини – ось основні питання, що турбували поетесу. З проникливістю великого знавця людської душі поетеса розкриває основні пружини родинного виховання. Формування громадянина вона висуває як кінцеву мету виховних заходів, повагу до особистості дитини як неодмінну передумову успіху, виховання в труді – як основний метод. Так у повістях "Над морем", "Жаль", в оповіданні "Дружба" вона пише про дітей із неосвічених і бідних селянських родин, які брали участь у праці, і як правило, ставали духовно багатими, чесними і працелюбними дітьми. Поетеса була переконана, що у вихованні підростаючого покоління провідну роль відіграє – Мати.

Важливий внесок у справу родинного виховання вніс Я. Чепіга, надрукувавши у 1913 році книгу "Проблеми виховання і навчання дітей у світлі науки і практики". У ній автор наголошує, що справжню людину виховує сім'я, вона готує ґрунт для морального виховання, розвиває почуття доброти і огиди. Тому особистий приклад батьків робить дітей або "чистих і добрих", або "хистких та морально вбогих". Під національним Я. Чепіга розуміє виховання рідною мовою, що основане на традиціях, звичаях, віруваннях, історії, культурі, національній творчості народу, а не шовіністичне, не забарвлене "дутим" патріотизмом виховання. Він наголошує, що "в національному вихованні – сила й здоров'я нації, її матеріальний добробут, її поступова культура, її духовна міць..., національне виховання виникає з інстинкту самоохорони, який в широкім розумінні дбає про фізичне, моральне і матеріальне здоров'я нації"[1].

Концептуальні засади національної системи освіти і виховання лягли в основу численних публікацій І.Огієнка на сторінках часописів "Рідна мова", "Наша культура", у працях "Українська культура", "Мої проповіді", "Дохристиянські вірування українського народу", "Наука про рідномовні обов'язки" та ін. Враховуючи педагогічні надбання минулого українського народу: практику родинного виховання, філософські ідеї народного календаря,

[1] Чепіга Я.Ф. Проблеми навчання і виховання в світлі науки і практики: Збірник психопедагогічних статей. Кн..1. – К., 1913. – С. 26.

фольклор, І. Огієнко розробив теоретичні засади національного виховання, що знайшли своє вираження у виховній діяльності школи-родини-церкви. Визначальними серед них є рідна мова, український фольклор, народна філософія, ідеали національного виховання. І. Огієнко, спираючись на власні спостереження, практичний досвід педагогічної діяльності, вважав родинне виховання важливим чинником становлення і розвитку інтелектуально-духовного світу дитини, формування рис її характеру, національної свідомості. До об'єктивних умов, що постійно впливають на характер виховання він відносив ставлення дорослих до дітей, взаємини між батьками, їхні зацікавлення, дотримання батьківських і материнських обов'язків.

У складних умовах переслідування всього національного, коли державну політику було спрямовано на денаціоналізацію української спільноти, українські педагоги 20-30-х років свою увагу сконцентрували на розробленні теоретичних основ національного виховання, пошуку шляхів та засобів його здійснення. Цій проблемі присвятили свої праці П. Біланюк, І. Велигорський, С. Сірополко, Г. Терлецький, І. Ющишин та інші.

Головним завданням національного виховання М.Євшан вважав "пробудження і витворення історичної свідомости – освідомлення та показання історичної ролі нації". На його думку, "нам потрібна історія, яка зв'язала би наше покоління з десятками поколінь перед нами і зазначила головні лінії діяльности будучих поколінь"[1].

Провідною ідеєю організації виховання підростаючих поколінь у педагогічних роздумах залишається думка про виховання на засадах національної ідеї, вірності національним ідеалам. На думку С. Сірополка, "спільна історія, героїчне минуле, великі люди – це головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея"[2].

[1] Євшан М. Національне виховання // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч.2. – С. 40.
[2] Сірополко с. Національне виховання й позашкільна освіта // Діло. – 1925. – ч.26. – С.28.

Питання національної освіти і виховання порушувала С. Русова в статтях "Моральні завдання сучасної школи" і "Суспільні питання виховання"[1]. Вона зазначала: "Жодна правильна, розумово поставлена школа не може бути і не буде не національною. Її учні мають виховуватися, вчитися на елементах національної творчості, повинні ознайомитись з світоглядом нації, як він виявився в її народній творчості, звичаєвому праві, в давніх громадських звичаях та установах. Учні повинні добре знати природу рідного краю, історію та літературу рідного краю"[2].

Видатний педагог В.Сухомлинський виклав систему поглядів на проблему родинного виховання на засадах народної педагогіки. У праці "Батьківська педагогіка" він вказував на важливість етнічних цінностей (мови, мистецтва, фольклору, звичаїв та традицій тощо) у родинному вихованні. Стаття "Як виховати справжню людину" містить поради майбутнім батькам щодо виховання власних дітей (вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до близьких, оскільки, святими, на його думку, є слова: мати, батько, син, народ). У роки тоталітаризму він перший почав відроджувати і розбудовувати національну систему виховання, аргументував концепцію виховання особистості на основі культурно-історичних традицій рідного народу. При цьому, на думку педагога, у вихованців зароджуються почуття безмежної любові до роду, рідної мови, фольклору, культури та історії рідного краю.

Доля української родини завжди тісно переплiталася з історичною долею України. В радянську добу, в тоталітарній державі пріоритетним вважався антихристиянський ідеологічний підхід який спрямовувався на деформацію основних функцій родини. Але, національно свідома еліта кінця XIX – початку XX ст. берегла народні виховні традиції, національну ідею, духовні цінності етносу. Саме в цей період родинне виховання, що опиралося на засади етнопедагогіки, відігравало провідну роль у формуванні у підростаючого

[1] Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. – 1938. – Ч.7. – С.110 – 112, 161-163.
[2] Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. – 1938. – Ч.7. – С. 162.

покоління рис українського ідеалу та в утверджені національно свідомої елітарної особистості.

Глибоко усвідомлюючи суспільну роль і значення батьків у формуванні підростаючого покоління, тогочасна українська еліта відзначала, що "основою", "фундатором" у нелегкій справі виховання є сім'я, де "вперше утворюються в розумі дитини ті чи інші поняття і смаки, засвоюються відомі звички і нахили, складаються ті первісні риси характеру, які згодом приймуть певну форму"[1]. Жодна родина не могла стояти осторонь громадського руху, прогресивних педагогічних ідей, ідей боротьби за народну школу, адже суспільні інтереси батьків вели в коло сім'ї, де виростали діти, яким потрібно було дати освіту в дусі передових ідеалів. У цих родинах не лише у сприятливих для українства умовах, а й на всіх найскрутніших етапах історії України, у час витіснення рідної школи, мови, масової неписьменності, асиміляторської політики пильно берегли національну ментальність, гуманність і демократизм, своєрідність українського духу, честь і гідність нашого народу. Найяскравіше були представлені типові благородні риси народної національної фамільності у знаменитих українських родинах Терещенків, Косачів, Франків, Старицьких, Лисенків, Галаганів, Грушевських, Левицьких, Заклинських, Шухевичів, Коцюбинських, Домбровських, Лепких, Антоновичів, Винниченків, Дорошенків, Драгоманових, Міхновських, Шульгіних та багатьох ін., які зазнали репресій за самодержавного і тоталітарного режимів та з боку панівної більшовицької ідеології[2].

В інтересах елітарних родин переважали питання освіти і виховання, тому у багатьох сім'ях належну освіту, за мірками того часу, було вирішено надавати в хатніх умовах. Так Олену Пчілку не влаштовувала система навчання і виховання дітей у тодішній Росії, бо потрапивши до школи, дитина "переставала бути живою дитиною, а робилася знаряддям суворої дисципліни і виправки". Тому національно свідома мати вирішила сама вигранити хист і

[1] Молотов А. Сім'я, как основа воспитания // Весник воспитания. – 1894. – № 4. – С. 1.

[2] Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: Навчально-методичний посібник для студ.педпгогіч.навч.закладів, державних універс. – К.: ІСДО, 1996. – С. 12.

здібності своїх дітей, допомогти їм вчасно визначитися у власних можливостях. Взагалі, Олена Пчілка створила власну материнську школу родинного виховання, яка була унікальним осередком духовності і культури. Система виховання в цій школі ґрунтувалася на засадах народної педагогіки, і зокрема на таких її принципах, як гуманізм, природовідповідність, народність, єдність виховання і життя, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця, поєднання поваги до дитини з вимогливістю до неї[1].

Індивідуальне навчання дітей вважалося справою дуже відповідальною, і допускалися до неї тільки високоосвічені люди з ґрунтовною фаховою підготовкою з усіх навчальних дисциплін. До них відносилися домашні наставники, які мали право і виховувати, і навчати дітей у родинах (широка спеціалізація) та домашніх учителів, яким дозволялося навчати дітей тільки декільком предметам (вузька спеціалізація). Домашніми наставниками могли працювати особи, які завершили повний курс навчання і одержали атестат на звання "Дійсний студент" чи диплом про вчений ступінь в одному з університетів Російської імперії або здобули вчений ступінь у духовній академії, або ними ставали дівчата, які пройшли повний курс загальноосвітньої й професійної підготовки в навчальних закладах I розряду відомства імператриці Марії або закінчили 8-й педагогічний клас Маріїнських жіночих гімназій чи гімназій Міністерства народної освіти і мали золоту або срібну медаль. Для домашнього студіювання старанно підбиралися учителі, хоча батьки і самі брали активну участь у здійснені навчальних і виховних функцій. Основна ідея цього навчання зводилася до того, щоб діти чудово оволоділи рідною літературною мовою, досконало знали європейські мови. Вихованці знайомилися з фактами історії, географії, природничих наук згідно програм, які використовувалися у діючих навчальних закладах. Також наставникам, крім

[1] Новаківська Л.В. Берегиня роду й нації (Олена Пчілка). – Київ.: Вид-во "Науковий світ". – 2002.

загальноосвітніх предметів, дозволялося за бажанням батьків навчати дітей мистецтву[1].

Багато важило для визначення ідейної спрямованості виховання молодого покоління знайомство з класичною літературою, українською та російською. Уміло дібране, тактовно коментоване читання будило у дітей прагнення до кращого, закладало основи розуміння своїх обов'язків перед суспільством, прищеплювало зневагу до неуцтва, до всього, що заважало народному самоусвідомленню.

Відзначимо, що з кінця XIX століття на сторінках педагогічної преси обговорювалася проблема дитячого читання. Дослідники підкреслюють значення і роль дитячої книги в розумовому і моральному вихованні дітей. Визначаючи високі вимоги до книги для дітей різного віку зазначають, що "на книгу для дітей необхідно встановити не тільки педагогічну, але і художню точку зору"[2]. За переконанням більшості педагогів, письменників дитина повинна виховуватися на високоякісній продукції. Нарівні з вимогами до змісту книги ставилися вимоги до форми викладання, до ілюстрацій, до оформлення в цілому.

Великого значення у елітарних родинах надавалося вивченню дітьми іноземних мов. Батьки розуміли, що досконале знання мов інших народів дасть широкі можливості для збагачення знань, творчості, інтелектуального росту, ерудиції. Познайомить дітей з іншими культурами, виведе їх на європейський простір.

Як зазначає дослідниця Н. Сивачук, фольклорному вихованню надавалося великого значення в елітарних українських родинах кінця XIX – початку XX століття, зокрема в родинах Лисенків, Рильських, Старицьких, Драгоманових, Грушевських, Косачів. Так, Олена Пчілка, відкрила дітям красу рідного народу, прилучила їх до народної пісні. Сама збирала фольклор, залучала до цього дітей. Разом з матір'ю вони були учасниками народних свят, обрядових дійств,

[1] Сарапулова Є.Г. Історичний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – №3 (28). – 2000. – С. 131 – 132.

[2] Сироп'ятов Ю. Про дитяче читання // Женское образование. – 1890. – № 10. – С. 128.

відвідували ярмарки, слухали кобзарів та лірників[1]. Олена Пчілка у своїй доповіді "Праця виховальна" проголошеній на засіданні гадяцької "Просвіти" у червні 1917 р. зазначала, що при товаристві потрібно організувати гурток чи комісію, яка повинна дбати про національне виховання дітей. "...Сей гурток просвітянський повинен влаштовувати зібрання дитячі, щоб діти промовляли на тих ранках, чи вечірках вірші кращих наших письмовців, співали гарних пісень народних; можна знаходити забави відповідні для дітей – на половину забуті грища народні, усякі весняні й інші танки з співами тощо, та й просто іграшки дитячі, з усяким промовлянням, як то бува, наприклад, при "піжмурках" та інших забавах з найменшого віку дитячого[2].

Елітарна родина значною мірою впливала на інтелектуальний розвиток дитини. Батьки брали участь у розвитку пізнавальних інтересів, здібностей, нахилів і талантів дітей; формували у них свідоме ставлення до знань і постійного їх оновлення.

Також на формування національної свідомості дітей впливали домашні зібрання (вечірки), які були традиційними для родин Старицьких, Рильських, Грінченків, Левицьких, Барвінських та ін.. Це були зустрічі великих людей, де обговорювалися література і мистецтво, новини суспільно-громадського життя, українські проблеми. У розмовах постійно піднімалися питання, як зберегти основи національної культури та мову нашого народу. Провідні діячі української культури добре розуміли, що колонізаторським задумам потрібно чинити опір, бо коли зникне рідна мова, культура то не буде потреби дбати про збереження самобутності української нації.

Взагалі, в елітарних родинах цього періоду існував культ української мови, її плекали як у приватному, так і в публічному житті. Рідне слово (яскраве, образне, педагогічно доцільне, висококультурне) було головним знаряддям виховання людяності, засобом ціннісного бачення світу, що формувало їх національну психологію, характер, світогляд.

---

[1] Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміург, 2003. – С. 7.

[2] Пчілка Олена. Праця виховальна. Доповідь, виголошена на засіданні гадяцької "Просвіти". – ІЛ. – Ф.28. – ОД.зб.191. – 5 арк.

У родинному середовищі української еліти неабиякого значення надавалося фізичному розвитку дітей. Адже здоров'я – це запорука не тільки матеріального благополуччя, а й джерело життєрадісного настрою, краси людини. Зокрема, в журналі "Педагогическая Мысль" за 1904 р. вказується, що для дитини необхідно створювати всі умови, які потребує гігієна і педагогіка. Перш за все – це загартування і фізична праця, які корисні і доцільні для розвитку мускулатури і зміцнення всього організму[1]. Прикладом фізичної досконалості людини для дітей служило запорозьке козацтво. Батьки часто використовували національний досвід виховання лицарського духу й козацької мужності, самовідданості, загартованості тіла і волі.

Важливе місце також надавалося вихованню загальнолюдських моральних цінностей: правди, любові, справедливості, патріотизму, працелюбності та інших чеснот. При цьому велике значення мала не тільки просвітницька діяльність батьків, а й вчинки, переконання, передача стійких моральних знань вихованцям. Головною метою у моральному вихованні було набуття молодим поколінням морального досвіду, успадкування духовних надбань родини і українського народу в цілому, досягнення високої культури міжлюдських взаємин.

Художньо-естетичне виховання в елітарних родинах Алчевських, Лисенків, Левицьких, Заклинських та ін. закладало основи естетичної культури дітей. Тут відбувалося перше естетичне сприйняття прекрасного у навколишній дійсності; формувалися естетичні смаки і почуття; створювалися умови для оволодіння надбаннями національного мистецтва, музики, танцю, театру, побуту, ремесел тощо; виховувалася потреба створювати навколо себе прекрасне; розвивалися таланти і обдарування дітей. Так, не позбавлений артистизму батько, який у молодості навіть писав вірші, обдарована мати-педагог і нарешті вся музична атмосфера (домашнє музикування, організація ансамблів балалаєчників), що панувала у родині Алчевських, сприяла формуванню музикальної особистості дітей. Усі п'ятеро дітей володіли грою на

[1] Педагогическая мысль. – Вып. 2. – 1904. – С.100.

музичних інструментах. Пізніше брати Григорій та Іван Алчевські присвятили своє життя українському музичному мистецтву[1].

Отже, національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, багатовіковій виховній мудрості, духовності і є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Формування і розвиток національно свідомої особистості починається від моменту її народження. Тому роль родини, яка є першим вихователем дитини, середовищем передачі їй духовного багатства, культурних традицій, практичних умінь і навичок, має велике значення.

У родинах української еліти кінця XIX – поч. XX ст. виховання базувалося на народній педагогіці, українознавстві, сприяло піднесенню національної самосвідомості дитини, формувало уявлення про власну націю, її самобутність, історичний шлях, місце серед інших націй. У таких родинах плекалися гуманістичні основи особистості, її моральні чесноти. Тут зберігалися і шанувалися рідна мова, знання роду та збереження його честі, родинно-побутова культура, гостинність, демократизм стосунків тощо. Виростаючи в атмосфері яка панувала в середині родини, діти розвивалися інтелектуально, фізично, естетично, творчо.

Таким чином, розглянуті напрями виховання в родинах української еліти кінця XIX поч. XX ст. мають суттєве теоретико-методологічне значення для визначення та обґрунтування цілей, ідеалів, змісту і методики виховання. І хоча, тотальне винищення представників української елітарної родини призвело майже до повної відсутності в українському суспільстві справжньої мистецькотворчої, генетично вкоріненої в минувшину еліти, наш час потребує ґрунтовного й детального вивчення їхнього досвіду родинного національного виховання, щоб мати на майбутнє приклад для наслідування.

[1] Алчевська-Щербакова В. Співак любові, співак печалі // Алчевський І.С. – К.: Муз.Україна. – 1980.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айхенвальд Ю.О. О воспитании Д.С.Миля // Весник воспитания. – 1902. – №2. – С.119 – 130.

2. Алчевська-Щербакова В. Співак любові, співак печалі // Алчевський І.С. – К.: Муз.Україна. – 1980. – С.59 – 67.

3. Духнович О. Народна педагогия в пользу училищ и учителей сельских. – Львов, 1957. – Ч.1. – 69 с.

4. Євшан М. Національне виховання // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч.2. – С. 39 – 46.

5. Каптерев П. Обучение детей дошкольного возраста // Народная школа. – 1874. – № 6 – 7. – С. 83 – 84.

6. Національна доктрина розвитку освіти україни у XXI столітті: Проект // Освіта України. – 2001. – 11 – 18 липня.

7. Молотов А. Сім'я, как основа воспитания // Весник воспитания. – 1894. – № 4. – С. 1 – 26.

8. Новаківська Л.В. Берегиня роду й нації (Олена Пчілка). – Київ.: Вид-во "Науковий світ". – 2002. – 53 с.

9. Педагогическая мысль. – Вып. 2. – 1904. – С. 99 – 103.

10. Побірченко Н. Проблеми національного виховання в творчості Івана Нечуя-Левицького: Семінарій. – К.: Наук світ, 2000. – 103 с.

11. Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа. – 1938. – Ч. 7. – С. 110 – 112.

12. Сарапулова Є.Г. Історичний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – №3 (28). – 2000. – С. 140 – 148.

13. Сарапулова Є.Г. Організація системи домашнього навчання й виховання на державному рівні // Педагогіка і психологія. – № 2 (27). – 2000. – С. 131 – 132.

14.Сивачук Наталія. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміург, 2003. – 288с.

15.Сироп'ятов Ю. Про дитяче читання // Женскоє образование. – 1890. – № 10. – С. 128 – 134.

16.Сірополко с. Національне виховання й позашкільна освіта // Діло. – 1925. – Ч. 26. – С. 26 – 34.

17.Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: Навчально-методичний посібник для студ.педпгогіч.навч.закладів, державних універс. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

18.Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад.школа, 1983. – Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. – 488 с.

19.Франко про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897 – 1907. Нью-Йорк, 1966. – 216 с.

20.Чепіга Я.Ф. Проблеми навчання і виховання в світлі науки і практики: Збірник психопедагогічних статей. Кн. 1. – К., 1913. – 157 с.

Сімейні виховні цінності у родині Старицьких – Лисенків

Рід Старицьких за родинними переказами походив від Рюриковичів. У XVII столітті князь Старицький пристав до запорізьких козаків на Полтавщині, і з цього часу понеслася слава про козаків шляхетного роду. Лука Семенович Старицький (1665 – 1671) відомий як духовний пастор козацтва, його син Захарій ходив у сотниках Полтавського полку, син Захарія Василь був хорунжим і обозним, а з 1778 року – прем'єр-майором царської армії. Цим же шляхом пішли й онуки.

Майже одночасно зі Старицькими на Полтавщині проживав давній рід Лисенків. Федір Іванович Лисенко, син Переяславського полковника Івана, за вірність і відданість був нагороджений Петром І землями сіл Кліщинці та Галицьке. Старицькі і Лисенки поріднилися наприкінці 30-х років XIX століття,

коли Петро Іванович Старицький одружився з Настасією Захарівною Лисенко. 3(14) грудня у них народився первісток – Михайло, майбутній письменник, театральний і громадський діяч. Петро Іванович був офіцером, та через хворобу серця у чині ротмістра вийшов у відставку і помер, коли хлопчику виповнилося п'ять років. Настася Захарівна теж померла молодою, тому Михайло Петрович виховувався в родині Лисенків: діда – Захарія Йосиповича, дядька – Олександра Захаровича і опікуна – Віталія Романовича, батька українського композитора Миколи Лисенка. Так, побратавшись ще у дитинстві, Михайло Петрович Старицький і Микола Віталійович Лисенко майже все життя пройшли поруч. Разом вчилися у Київському університеті св. Володимира, збирали по селах і записували народні пісні, доповнювали один одного у творчості, разом виховували власних дітей. "В моїй уяві вони завжди були поруч, такі на диво подібні характерами. Їх відзначала особлива душевна м'якість, чулість, гуманність, любов до батьківщини, до народу не на словах, а на ділі, благородний артистизм і водночас скромність, простота. Для них було характерне захоплення життям в усіх його проявах, життєствердний настрій у найчорніші часи (а їх було немало), віра в майбутнє"[1].

Умови, в яких провели дитячі і юнацькі роки М. Старицький і М. Лисенко, мали великий вплив на формування світогляду й смаків майбутніх діячів мистецтва. Оскільки родина Лисенків була заможною, у домі були гувернантки, вчителі музики, тут любили і шанували українську мову, народні пісні та звичаї, не цуралися простого люду і гуманно ставилися до селян. У бібліотеці Лисенків зберігалися давні книги, історичні українські хроніки й документи, журнали "Современник", "Отечественные записки". Великою любов'ю у родині користувались твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Котляревського та ін.

Мати Миколи Лисенка, Ольга Єреміївна, уроджена Луценко, була жінкою неабиякого розуму, добре вихованою і освіченою. Вона виховувалася в

[1] Лисенко О. М.В.Лисенко (спогади сина) / Держ. Вид-во образотвор. м-ва і муз. Літ. УРСР. – К., 1959. – С. 31.

Смольному інституті і навіть проживши весь свій вік на Полтавщині не говорила українською, проте часто висловлювалася по-французьки; тому діти мали добру французьку вимову і поряд із українськими часто вживали французькі слова. Батько, Віталій Романович, зі спогадів Олени Пчілки " був теж лагідної вдачі, нездатний ні до якогось деспотизму, ні до суворості в сім'ї (навіть і особливої військової виправки в ньому не було знати); до виховання дітей не втручався, цілком здаючись на волю своєї дружини"[1].

Світогляд М.Старицького і М. Лисенка формувався також під впливом дядька Олександра, який розмовляв виключно українською мовою, добре грав на бандурі, майстерно виконував народні думи й історичні пісні, досконало знав історію України часів козаччини. Саме у дядька хлопці вперше побачили "Кобзар" Т.Шевченка, прочитали поему І.Котляревського "Енеїда", від нього зробив свої перші записи українських народних пісень Микола Віталійович.

У родині панувала тепла сімейна атмосфера і до Михайла ставилися, як до власної дитини. "Михайло Петрович любив повторювати, що в родині Лисенків він знайшов усе, що могла бажати собі людина: рідних, які замінили йому померлих батьків, вірну дружбу-побратимство й ніжну, віддану сестру-дружину"[2].

Вдруге роди Лисенків і Старицьких породнилися, коли Михайло Петрович узяв дружиною Софію Віталіївну Лисенко, рідну сестру Миколи Віталійовича. Незважаючи на невдоволення сім'ї (наречена була 14-річною дівчиною), Віталію Романовичу довелося їхати до архиєрея за дозволом на шлюб, бо Софія і Михайло не хотіли й чути про довге чекання. Ранній шлюб виявився міцним і щасливим. Софія Віталіївна була поміркованого характеру, дбайливою господинею і вірним другом Михайлу Петровичу.

У 1865 р. родина Старицьких оселяється у Києві, де в них народжуються доньки Марія (1865), Людмила (1868), Оксана (1875) та син Юрко. В цей же

[1] Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т.1. – С. 67.

[2] Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т.1. – С. 7.

час до Києва переїжджають і Лисенки. Микола Віталійович мешкає неподалік на кошти, зароблені уроками музики. Його батьки, Віталій Романович і Ольга Єреміївна, жили спочатку окремо у флігельочку на Великій Підвальній, а потім у невеличкому будиночку на Мало-Володимирській вулиці. Усі помешкання знаходилися поруч, і діти Старицьких бігали від одного будинку до іншого. Щоденне перебування разом не викликало між членами родини Старицьких – Лисенків ніяких непорозумінь, усі жили в мирі і злагоді.

Характерною рисою родинних стосунків було те, що всі дорослі ставилися до дітей, як до рівноправних членів однієї сім'ї. Батьки та родичі були відвертими і щирими з дітьми, ділилися з ними своїми думками і намірами. Вони виховували дітей так, щоб ті у майбутньому стали їхніми однодумцями і вірними друзями. Проте з боку батьків не було ніякого примусу. Діти мали волю і право діяти так, як їм здавалося кращим. Як пригадує С.Тобілевич, "...та воля не псувала дітей, навпаки, діти високо ставили авторитет своїх батьків. З пошани та любові до них ніхто з дітей не відважився б нічим засмутити їх. Вони досконало знали, що батькам подобається, а що ні"[1].

Вагомий вплив на формування моральних уявлень і переконань дітей мали старші члени родини – дідусь та бабуся. Саме вони, наділені природним розумом, добротою, людяністю, чесністю, працьовитістю, життєвим досвідом, були носіями родинної виховної мудрості. В їхній оселі було затишно й цікаво. Людмила Старицька-Черняхівська у спогадах про М.В.Лисенка пише: "Це була надзвичайна пара: мій дід, Віталій Романович Лисенко...жвавий, дотепний, чудовий оповідач – залишився людиною української культури. Бабуня ж, Ольга Єреміївна Луценко, ... людина надзвичайного розуму, серйозна, освічена на свій час, вона читала, писала, балакала переважно французькою мовою, але дуже любила і добре знала російську поезію"[2].

Марія та Людмила з задоволенням відвідували бабусю й дідуся, а ті раділи їхньому приходу. Бабуся з гумором розповідала про минуле, про інститут,

[1] М.В.Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 398 – 399.

[2] Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – т.1. – С. 234.

дідусь – про військовий побут. Віталій Романович багато читав, цікавився подіями світового масштабу, любив цитувати вірші Рилєєва, дотепні вислови царів і царедворців. Дідусь вчив дівчаток поважному тону (Люда писала під його диктовку прохання до директорів і міністрів за осіб, якими він опікувався) і щоразу радив їм читати ”Останні листи доктора Пирогова ”, а на їхні легковажні вчинки зауважував: “Мелко плаваете...”[1]. Їхня сімейна злагода грунтувалася на добрих подружніх стосунках, заснованих на коханні і взаємодопомозі (як пригадує В.О’Конор-Вілінська:“ Між собою дідуньо і бабуня були дуже ніжні. Вона називала його Віталій, а він її – Олінька, і не раз з милуванням згадували той бал, де вперше побачив він її з чайною трояндою в зачісці”; на любові батьків до дітей та пошані й піклуванні дітей про батьків (“... віддано любив Микола Віталійович і своїх батьків, він їх відвідував майже щодня, піклувався кожною дрібницею їхнього життя”[2]; вона забезпечувалася доброзичливістю, тактовністю спілкування, стриманістю, витривалістю, чуйністю й великодушністю всіх членів великої родини.

У першому шлюбі з відомою українською піаністкою Ольгою О’Конор Микола Віталійович Лисенко не мав дітей, тому він приділяв багато уваги дітям сестри та побратима. Дядько мав багато своїх справ (музичне товариство, хор, уроки в школі), але завжди знаходив час для виховання дітей. Як пригадує О. Сташенко, “він здавався нам, дітям, суворим, бо завжди вимагав слухняності, поваги до старших і, головним чином, акуратності, і точного виконання своїх обов’язків”[3].

Люда і Маня Старицькі початкову національну освіту здобули у дитячому садку сестер Ліндфорс, у якому діти почувалися добре, весело, вільно, маючи національно свідомих вихователів. Софія Русова, яка однією з перших відстоювала виховання дітей в українському дусі, справедливо вважала, що

[1] Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – т.1. – С. 269.
[2] Сташенко О. М.В.Лисенко // Рад. література. – 1940. – № 5. – С. 136.
[3] Там само. – С. 129.

тільки таке виховання забезпечить кожній нації найширшу демократизацію освіти, дасть нові, оригінальні самобутні скарби задля вселюдського поступу.

Пізніше дівчата навчалися в гімназії В.М. Ващенко-Захарченко, де Микола Віталійович викладав музику. Сестри навчалися гарно, а Людмила вважалася однією з найкращих учениць. Офіційна мораль і державний шовінізм того часу вплинули навіть й на цей приватний заклад. Так, на уроках історії не викладалася правдива історія України. Тому в сьомому класі Людмила вступила до історичного товариства (ідея створення якого належала І. Житецькому). Членом цього товариства була і Марія. Його метою було опрацювати історію України і скласти систематичний підручник. Кожен працював над своєю добою і писав реферат. Марія писала про Володимира Святого, Людмила – про Данила Галицького. ”Ми збиралися, читали свої реферати, обмірковували їх, марили про нашу спільну працю, про книжку історії України. Які ж то були веселі мрії... Радість і захват”[1]. Люда одного разу отримала одиницю з літератури за те, що впевнено і красномовно розвинула перед проф. Малініним, який ненавидів Україну, тему про приналежність ”Слова о полку Ігоревім ” до української літератури. Але у цьому питанні вона знайшла підтримку членів своєї родини: і Старицькі, і Лисенки були патріотами, вони любили життя, свою родину, свій народ, любили згадувати своє минуле й історію свого народу, любили свій край і дбали про його щастя.

У родині Старицьких – Лисенків створювалися умови, які сприяли повноцінному духовному розвитку особистості, формуванню різнобічних художніх, естетичних смаків та інтересів, правильному розумінню прекрасного, вихованню бажання бути не просто споживачем, а людиною активної творчої позиції. Естетичне виховання дітей базувалося на цілеспрямованій системі розвитку позитивних емоцій, почуттів, здатності сприймати та оцінювати прекрасне в житті, людині, природі, праці, мистецтві, творити прекрасне, жити і працювати за законами краси. Діти успадкували від батьків багато талантів, а

[1] Куриленко Й.М. М.П.Старицький (життя і творчість). – К.: Вид-во КДУ, 1960. – С. 134.

ті, в свою чергу, зуміли вчасно їх помітити, розвивали і створювали атмосферу для їх проявів.

Марію і Людмилу Старицьких музики навчав Микола Віталійович Лисенко. Композитор "...вимагав гри ритмічної, вірної, нюансованої. Це було добре: грати в нього абияк було не можливо, кожен учень це розумів одразу, і брався якнайкраще до справи...Обтяжений щоденною працею, одривав свої вільні хвилини на те, щоб перекладати на українську мову теорію музики і викладати її моїй старшій сестрі"[1]. Остап Лисенко почав навчатися грі на фортепіано, коли йому виповнилося шість років: "Щоразу, коли і тепер мої пальці торкаються клавішів і виникають перші звуки, мене на якусь мить охоплює почуття подиву і щастя, яке я відчув багато років тому, вперше сівши за батьків рояль"[2]. Можливо, малий Остап відчував особливу енергетику від інструменту, адже за цим роялем його батьком створювалися твори світового значення (опери "Різдвяна Ніч", "Тарас Бульба", "Енеїда", безліч романсів, рапсодій і сюїт тощо), на ньому грали М.Коцюбинський, І.Франко, М.Римський-Корсаков, П.Чайковський.

Діти любили родинні концерти, на яких презентував свої твори М.Лисенко. "Вечорами завжди грав нам свої нові твори. Ми, звичайно, слухали з захопленням, але все ж іноді, "дерзали" робити свої зауваження, Микола Віталійович ніколи не сердився, навпаки, коли наші зауваження були слушні, погоджувався"[3]. Брат композитора, Андрій Віталійович Лисенко, добре грав на скрипці, тому часто виступав дуетом з Миколою Віталійовичем. Вони виконували твори Шумана, Бетховена.

У родині Старицьких – Лисенків шанували театр. Батьки і діти не пропускали жодної прем'єри. У пору реакції М.Старицький свідомо обрав театр ареною своєї громадсько-культурної діяльності. Очоливши трупу, він

[1]Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 232.

[2]Лисенко О. Спогади про батька / Літ. Виклад Б.Хандорса; Передм. М.Т. Рильського. – 5-те вид. – К.: Муз.Україна, 1991. – 368 с.

[3] Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – т.1. – С. 320 – 321.

зміцнив її організаційно, створив новий хор і оркестр, обновив декорації, костюми та реквізит, а також подбав про розширення репертуару. Крім творів І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, С.Гулака-Артемовського та інших, було поставлено і власні п'єси – "Чорноморці", "Як ковбаса та чарка, то минеться сварка", "За двома зайцями", "Не судилося", "Утоплена". Трупа Старицького – це самобутня держава, в якій підтримувався національний дух, звучала українська мова, панував український патріотизм, а акторська діяльність перетворилася на громадську роботу. Мало не щодня діти бачили корифеїв українського театру, захоплювалися їх творчістю, переймалися їхніми радощами і болями, успіхами і невдачами.

Навколишня театральна атмосфера, що панувала у домі Старицьких відіграла неабияке значення у вихованні дітей і вирішила їх подальшу долю. Старша донька Марія Михайлівна (1865-1930) змалку виявляла талант драматичної актриси. Згодом С. Русова про неї розповідала: "Маня любила збирати коло себе дітей і оповідати їм про українські казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але розказуючи вона захоплювалася, і страшні примари мимоволі виростали у її творчій фантазії"[1]. Поява в Києві театральної трупи М. Кропивницького, М. Садовського і М. Заньковецької, їхні вистави в театрі Бергоньє, продаж М. Старицьким маєтку на Поділлі і вкладання капіталу в оснащення трупи корифеїв, гастролі Марії і Людмили разом з трупою батька в 80-х роках XIX століття – усе це справило враження на юну Марію. У 20-х роках XX століття Марія виступала на сцені Першого українського державного драмтеатру і водночас продовжувала викладати у Вищому музично-драматичному інституті ім. Лисенка. Їй було присвоєно звання заслуженого професора і заслуженої артистки України.

Значну увагу батьки приділяли формуванню у дітей здатності до творчого самовиявлення, яка забезпечувала розвиток і вдосконалення їхніх мистецьких

[1] Русова С. Мої спомини. – К.: Україна – Віта, 1996. – С. 26.

здібностей практичною участю у створенні прекрасного. Найефективнішим засобом реалізації цих завдань були домашні вистави.

Одним із ефективних педагогічних прийомів, що сприяє кращому опануванню навиками володіння словом, забезпечує поглиблення знань, батьки вважали залучення дітей до літературної творчості. В оселі Старицьких завжди панувала атмосфера літературної діяльності. У 70-х XIX століття роках Михайло Петрович уже визначився як драматург, перекладач, письменник. Першими слухачами його творів, за спогадами доньки Оксани, була дружина і, звичайно, діти:

Тобі, незрадлива дружина,

Моя кохана і єдина,

Британця пісню голосну

Я переклав на рідну мову, щоб неокриленому слові

Добути силу чарівну[1].

З особливою цікавістю діти слухали не тільки твори батька, а й казки Г.-Х.Андерсена, твори О. Пушкіна, М. Лермонтова та інших. Сам М. Старицький чудово декламував і любив читати вголос для своєї родини.

Батько надзвичайно уважно ставився до літературної праці дітей. Він допомагав дітям у їх творчих спробах, був справедливим критиком і порадником. Перші п'єски в дитинстві дочка Людмила писала саме під впливом батька. Героями цих п'єсок були казкові королі і королева, злі чаклуни і добрі духи. Ці п'єси виставляли на домашній сцені, де Марія грала найдраматичніші ролі. "У вечері мали виставляти Лорину і Людину п'єсу. До того поставилися уважно. Покликали відповідного віку дітей..; купили бенгальських вогнів; поставили на середині зали стільців, а поза ними стіл з закусками і солодощами, що мав уявляти собою фоє… П'єсу визнали сценічною, постановку – розкішною, виконання – мистецьким. Перша спроба мала успіх"[2]. За напучуванням батька і сестри Оксана Старицька, аби

[1] Стешенко О. Тканина життя / Літерат.журнал. – 1940. – № 11 – 12. – С. 182.
[2] Стешенко О. М. В. Лисенко // Рад. література. – 1940. – № 5. – С. 140 – 142.

вступити до Літературно-артистичного товариства, членами якого могли стати лише літератори чи артисти, написала дитяче оповідання під назвою ”Три чаїнки”. Їй було надано титул “дєтская писательница” і зараховано до членів клубу. Так, завдяки старанням батька, в літературу увійшли дві його доньки – Людмила Черняхівська-Старицька та Оксана Стешенко. Навіть під час хвороби Михайло Петрович думав про літературу, хотів працювати. Як пригадує дочка Людмила,“...під час серцевих нападів лежав на широкому тапчані і все бідкався, що справа стоїть поки він “вилежується”...”. Він розкривав перед донькою свої творчі наміри, складав плани майбутніх історичних романів, які вони писатимуть удвох, і все гладив могутньою долонею її тендітну пухленьку руку та приказував: “Людо, Людянчику пузянчику, Людям мила Людмило, моя мила, радосте і надіє”[1].

Найулюбленішими розвагами для дітей були домашні вистави. “...Микола Віталійович розумів чи відчував ту просту, але глибоку педагогічну істину, що все те, що сприймається дітьми з подихом радості, міцно опановує їх душу”[2]. До вистав старанно готувалися: роздавалися ролі, вивчалися тексти, проводилися репетиції, власними руками виготовлялися декорації тощо. Крім власних дітей, у них брали участь й діти з інших відомих українських родин (В.Доманицький, Леся Українка). На Новий 1884 рік, який за родинною традицією зустрічали у господі Лисенків, ставили містерію Людмили Старицької , написану віршем:

... “Ой ви, гроші, гроші, гроші,
Ой які ж бо ви хороші!
Бо вже ніде правди діти
Що всі люди, навіть діти,
Навіть молоді дівчата

[1] Хорунжий Ю. Людям мила: Оповіді пр Людмилу Старицьку-Черняхівську, письменницю, патріотку, страдницю та щойно знайдена ще не друкована її поема “Великий похорон”. – Б.М.: Додаток до часопису Всеукр.товариства політв’язнів і реприсованих “Зона”, 1993. – С. 18

[2] М.В.Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 235.

Дуже люблять грошенята”...[1].

Твір був визнаний батьками змістовним і гарним. М.Лисенко написав до нього музику, що складалася з п’яти номерів – увертюри, трьох хорів і мелодекламації. Ролі виконували: Люда – Щастя; Лора (сестра першої дружини М.Лисенка Ольги О’Конор) – Вічність; Лорин брат Ерест – Старий Рік; Оксана Старицька – Кохання; маленька Оля Старицька – гроші. Наприкінці вистави Вічність виносила до глядачів однорічну Галю Лисенко. На виставі були присутні М.Кропивницький і М.Садовський. Прем’єру було визнано успішною.

Завданням батьків було не перетворення дітей в акторів, а використання засобів театрально-виконавського мистецтва для формування розвинутої, гармонійної, творчої особистості.

Відомі дитячі опери М.Лисенка “Коза-Дереза”, “Пан Коцький” та “Зима і Весна”, написані на слова Дніпрової Чайки, вперше були виставлені аматорськими силами також на домашній сцені. На думку О.Пчілки, хоча п’єси й були казкового змісту, однак вони виховували дітей українцями[2]. Зазначимо, що тут важливим чинником була спільна робота дорослих та учасників театральної самодіяльності. Микола Віталійович, не шкодуючи власного часу, з особливою любов’ю ставився до постановки цих опер. Він брав участь у репетиціях і, як завжди на таких концертах, виконував роль диригента і акомпаніатора. До кожної вистави діти готувалися майже місяць. В організаційній справі багато допомагала Леся Українка, яка завжди приятелювала з родинами. Вона виконувала роль режисера. Остапу Лисенкові виповнилося на той момент всього п’ять років, а спогад про постановку “Кози-Дерези” зберігся в його пам’яті в усій рельєфності: “Леся разом з моєю матір’ю розучувала з нами наші ролі, допомагала шити звірячі убрання, а на самих спектаклях була і режисером і балетмейстером. Клопітна то була справа, де всі дійові особи були ми, діти”[3]. Особливим даром Лесі Українки було вміння

[1] М.В.Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 279.
[2] Лисенко О. М.В.Лисенко (спогади сина) / Держ. Вид-во образотвор. м-ва і муз. Літ. УРСР. – К., 1959. – С. 108.
[3] М.В.Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 303.

входити в інтереси дитячого колективу, згуртовувати їх та спрямовувати діяльність на досягнення поставленої мети. За спогадами Галини Лисенко, “щодня ж Леся приходила муштрувати нас, приміряти костюми, повторювати по десять раз найтрудніші сцени, що нам дуже не хотілося. Особливо ж нам набридало повторювати рухи, а саме за цим Леся дуже слідкувала. Бувало, що нам уривався терпець, і ми втікали, куди попало. Та невблаганний режисер ловив нас, виволікав з-під канапи або з-під якоїсь шафи і становив кожного на своє місце”[1]. Вистави мали успіх і їх почали виставляти деякі просвітні організації (особливо “Козу-Дерезу”).

Таким чином, одним із найефективніших педагогічних засобів формування ціннісних орієнтацій дітей у родині Старицьких – Лисенків був домашній театр, що мав силу емоційно-почуттєвого та ідейно-художнього впливу. Це створення умовної реальності, в якій діти вчилися визначати і реалізовувати свої потреби, інтереси, формували ідеал, розвивали емоції та почуття тощо.

За ініціативою Ольги Антонівни Лисенко та підтримки Михайла Петровича Старицького у родині усталилася звичка читати гуртом яку-небудь цікаву книжку. Хтось із присутніх читав уголос, а всі інші слухали, виконуючи якусь ручну роботу: шитво, вишивання, замальовування тощо. Після того, як твір був прочитаний, між присутніми починалася дискусія. Обговорювалися найцікавіші моменти книжки, характери героїв і навіть мова автора книги. Таким чином, уміло підібране, тактовно коментоване колективне читання будило у дітей прагнення до кращого, плекало любов до рідного слова, закладало основи розуміння своїх обов’язків перед суспільством.

У будинку Лисенків влаштовувалися дитячі шевченківські вечори, головним організатором яких був Микола Віталійович. Він розучував сольні й хорові номери, навчав дітей декламувати вірші Шевченка, клопотався доповіддю про життя і творчість поета. Ці вечори захоплювали дітей,

[1] Г.Лисенко. З давнини // Спогади про Лесю Українку. – К. : Дніпро, 1971. – С.202.

виховуючи у них ідеал людини, любов до української літератури, до народу. Пізніше такі вечори будуть влаштовуватися в Українському клубі, створеному українським громадянством восени 1908 року, до справ якого М.Лисенко ставився надзвичайно серйозно і вкладав у них свій час, серце й душу. "Микола Віталійович писав спеціяльні музичні п'єски для молодих виконавців, репетирував з ними. І як же сяяло його обличчя, коли малі виконавці ставали лавами по обидва боки рояля і співали дзвінко та гармонічно: "Як умру, то поховайте"..."[1]. На дитячі зібрання клубу Микола Віталійович завжди привозив малого Тарасика Лисенка, разом з яким милувався дітворою в українському вбранні, сам охоче грав їм козачка і слухав цікаві оповідання Людмили Старицької, що, як казку, розказувала їм географію.

Формуванню естетичних смаків дітей сприяло й те, що батьки розвивали дитячу чутливість до краси навколишнього світу. Щоліта велика родина Старицьких – Лисенків виїжджала у село. Вечорами всі гуртом ходили гуляти до лісу, щоразу в іншому напрямку. Діти милувалися красою квітів, дерев, полів, слухали пташиний спів. Побачені картини створювали в них піднесений настрій, розвивали фантазію, художньо-образне мислення, спонукали до творчості, значною мірою впливали на формування гуманного ставлення до природи, виховання патріотичних почуттів, національної гордості за красу України.

Таким чином, дослідження сімейних зв'язків елітарної родини Старицьких – Лисенків показало, що вони міцно зберігали національні традиції, дбали про красу і вишуканість рідної мови, творили на славу української культури. Ефективними засобами естетичного виховання у родині Старицьких – Лисенків були домашні читання і театр, навчання грі на музичних інструментах, зустрічі з відомими діячами українського мистецтва та ін. Музика, література, театр виховували у дітей гарну поведінку, доброзичливе ставлення до людей, формували у них кодекс народної етики і естетики,

[1]Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – С. 243.

сприяли вихованню гармонійної та багатогранної особистості. Набуваючи мистецьких умінь, смаків у практичній діяльності, діти продовжували творчі традиції батьків.

Весь виховний комплекс елітарної родини Старицьких - Лисенків був спрямований на засвоєння дітьми ще з раннього віку національних естетичних, трудових, громадянських, моральних цінностей та переконань, головними засадами якого були принципи національного виховання: народність, природовідповідність, гуманність, демократизм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куриленко Й.М. М.П.Старицький (життя і творчість). – К.: Вид-во КДУ, 1960. – 64 с.

2. Старицька-Черняхівська Л. В.І.Самійленко (пам'яті товариша) // Вітчизна. – 1992. – № 7 – 8. – С. 132 – 136.

3. Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. / Ред.кол. А.П.Лащенко (голова) та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1. – 344с.

4. М.В.Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – 821с.

5. Лисенко О. М.В.Лисенко (спогади сина) / Держ. Вид-во образотвор. м-ва і муз. Літ. УРСР. – К., 1959. – 266 с.

6. Стешенко О. М.В.Лисенко // Рад. література. – 1940. – № 5. – С. 128 – 142.

7. Стешенко О. Тканина життя / Літерат.журнал. – 1940. – № 11 – 12. – С. 171 – 192.

8. Сокирко Л.Г. М.П.Старицький. Критико-біографічний нарис. – К.: Держ. Вид-во художньої літер., 1960. – 171 с.

9. Цибаньова О. Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К.: Укр. Державний центр культурних ініціатив, 1996. – 186 с.

Домінантні риси виховання в родині Коцюбинських

Видатний письменник і педагог М.М. Коцюбинський першим порушив питання про свій рід у автобіографічних листах до академіка С. Єфремова. Він писав: "Рід мій ведеться од давніх українських бояр"[1]. Матвій Коцюбинський, дід письменника, все своє життя прослужив на одній парафії (47 років), отримав сан протоієрея, і по смерті залишив про себе добру пам'ять. Він мав синів – Антона, Миколу, Андрія, Олександра та Михайла. У статті "Рід та дитячий вік М. Коцюбинського" С. Козуб зазначає: "...Матвій Коцюбинський, бачучи, що діти не йдуть далеко освітою, подбав про те, щоб добути прилучення синам до дворянства"[2]. Про акт, виданий Сенатом у 1832 році на підставі постанови подільських дворянських депутатських зборів, згадує Хома Коцюбинський – рідний брат письменника: "Рід наш записаний в шосту частину родословних книжок, в якій лічаться шляхетські роди, що доказали своє шляхетське походження за триста років до складання шляхетських грамот..."[3].

5 (17) вересня 1864 року у сім'ї Коцюбинських народився первісток – син Михайло (Муся, так пестливо називали його в родині). Потім у родині з'являються ще четверо дітей – Ліда, Хома, Льоня та Ольга. Дитячі роки письменника проходили в сприятливих умовах, в атмосфері теплих, сердечних стосунків. Ази освіти діти осягали удома. За няньку у дітей була служниця Хима, від якої вони навчилися української мови. З 1875 року Михайло навчався у Барській початковій школі, а наступні п'ять років – у Шаргородському духовному училищі, у якому майбутній письменник не обмежується вивченням обов'язкової програми. З особливим захопленням він знайомиться з творчістю М.Вовчка, Г.Гейне, М.Гоголя, О.Пушкіна, Т.Шевченка.

---

[1] Єфремов С. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. – К.: Слово, 1922. – С. 116.

[2] Спогади Хоми Михайловича Коцюбинського //НАНУ ЦНБ ім..В.І.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.XV, Од.зб. 17573 – 17574. – Арк. 4.

[3] Там само. – Арк. 2.

У родині шанували народні звичаї і обряди. На Святий вечір сідали вечеряти, коли на небі сходила перша зірка. Стіл у їдальні встеляли запашним сіном, накривали чистою скатертиною, посередині клали паляницю. Їли традиційні страви: юшку з солоної риби, кутю з пшениці та узвар. На Різдво співали колядки. В новорічне свято посівали в хаті пшеницею, щоб хліб родив, щоб багато жилося, а на мисниці робили колодки з подарунками[1].

З 1883 року сім'я проживала у власному будинку у Вінниці і перебувала в складному матеріальному становищі. Родина Коцюбинських на той час складалася з матері (яка уже майже осліпла) і п'ятьох дітей (батько покинув родину). Керувала господарством мати, діти завжди її слухали. Всі господарські роботи виконувала Людмила, а Михайло, як найстарший у сім'ї, заробляв приватними уроками, займався репетиторством з дітьми заможних родин Вінниці та навколишніх сіл. Суворе життя дуже рано порозкидало дітей по світу: сестра Ольга влаштувалася ученицею в кравецькій майстерні Недільскої у Вінниці; наймолодший син Леонід після навчання в Кам'янець-Подільській школі переїхав до Києва і крамарював; з матір'ю залишилися жити Михайло і Людмила[2].

Свою дружину, Віру Устимівну Дейшу, М. Коцюбинський зустрів улітку 1895 року в Чернігові, коли гостював у свого товариша В. Андрієвського. Як зазначає у своїх спогадах дочка Ірина Коцюбинська: "...обоє з перших щирих слів, з першої хвилини знайомства зрозуміли, що вони одне одному рідні, близькі. Їх єднала спільна мета, спільні інтереси, прагнення, смаки. Вони відчули одне в одному друга, товариша. Ту близьку істоту, яку шукали все своє життя"[3]. Молоді люди почали симпатизувати одне одному, листуватися, а 24 січня 1896 року побралися у Вінниці.

Віра Устимівна Дейша народилася 22 вересня 1863 року в місті Ржеві Калінінської області в родині збіднілих дворян. Батько, Устим Дейша, мав чин надвірного радника і працював у поштовому відомстві. Мати, Юлія Степанівна

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 6 – 7.
[2] Там само. – С. 10 – 37.
[3] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 81.

Дейша, була освіченою людиною, багато читала, знала іноземні мови, добре грала на роялі, працювала начальницею єпархіального училища. У 1886 році батько помирає і мати переїжджає до Ченігова, де у неї були численні родичі. Віра Дейша закінчила Чернігівську жіночу гімназію і спочатку працювала у жіночому духовному училищі, де викладала в молодших класах французьку мову, арифметику та каліграфію. Пізніше вона вступила до Бестужевських вищих жіночих курсів у Петербурзі на природознавчий факультет. ЇЇ вчителями були такі знаменитості, як Сєченов, Менделєєв, Боткін. Віра Дейша знаходилася в центрі всіх революційних подій. Зустрічаючись із студентами-революціонерами О. Ульяновим, О. Говорухіним, П. Шевирьовим, живучи разом з ними спільними інтересами, вона з головою поринула в революційну й громадську роботу. Революційною і громадською діяльністю вона продовжує займатися і повернувшись на Україну. Працюючи завідуючою у Чернігівській громадській бібліотеці і читальні, вона поширювала агітаційні листівки, нелегальні твори К. Маркса, Ф. Енгельса[1].

Протягом усього життя між подружжям були міцні почуття, що в своїй основі мали велику любов, щирість, повагу, вдячність. Про це свідчать листи написані чоловіком до дружини протягом 1986 – 1913 років. Він ніжно називає її дорога, кохана Вірунечко, “дорога дитино”, “моя ясочко”, “голубонько”, “серденько”. Ці листи сповнені коханням, довірою, турботою, духовною спільністю. “Сонечко ти моє! Ти мені світиш і грієш. Твої листи для мене половина життя... Дуже радий, що ти здорова... Вірунечко моя! Дитино єдина! От зараз так схотілось пригорнутися до тебе, взяти твою руку і вицілувати усі пальчики... Цілую тебе, серце кохане, міцно і міцно. Твій Муся”[2].

У 1896 році сім’я Коцюбинських, разом з матір’ю Михайла Михайловича і сестрою Лідою, переїжджає на постійне проживання до Чернігова. По вулиці Сіверянській, №3 був придбаний будиночок. Михайло Михайлович поступає на службу в земство. У сім’ї народжується четверо дітей: Юрко (1896), Оксана

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 71.
[2] Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.5 – К., 1961. – С. 116 – 119.

(1898), Ірина (1899), Роман (1901). Кожна дитина була бажаною. Любов, особливе ставлення батьків до дитини відчувалося навіть ще до її народження. Так, у листі до нареченої від 31.12.1895р., Михайло Михайлович пише: "...побажаю я нам долі тихої, погожої та роботящої, обопільного розуміння, поважання та пошанування, єдиної стежки й мети та ще... Юрка! Голубонько, такого маленького, маленького Юрка, щоб він простягав до нас рученьки та лепетав: "тато!, мамо!"[1]; чи коли подружжя чекало народження дочки Оксани: "Голубочко моя! Не гнівайся на мене, що я зараз попрохаю тебе не забувати моєї просьби – берегтись, не робити ніяких небезпечних рухів, не бігати прудко, не застужуватися і взагалі дбати про себе й про того милого мені вже гостя, якого ми сподіваємося"[2]. Михайло Михайлович протягом 11 років працював учителем на Вінничині. Займаючись педагогічною діяльністю він ретельно вивчав педагогічну літературу, вів систематичні спостереження за учнями, враховував їх індивідуальні особливості, не допускав механічного заучування навчального матеріалу. На заняттях використовував наочність, проводив різноманітні екскурсії. Великого значення надавав трудовому вихованню дітей, вважав за необхідне привчати їх до трудової діяльності на користь суспільства. Всі свої педагогічні погляди він втілював також, у своїх дітях.

В арсеналі родинної педагогіки Коцюбинських використовувалися найрізноманітніші шляхи розвитку емоційно-естетичної сфери індивіда, які формували в юного покоління відповідні уявлення та установки. Естетика повсякденного сімейного життя виступала одним із важливих засобів виховання. Вона включала такі поняття, як естетика зовнішнього вигляду, естетика взаємин між членами сім'ї, естетика поведінки тощо. Не тільки в суспільстві, а й дома, серед членів своєї родини, М.Коцюбинський не допускав будь-якої неакуратності в одязі. На його думку, культурна людина завжди повинна бути пристойно і охайно одягненою, а тим більше, коли вона

[1] Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.5 – К., 1961. – С. 78.
[2] Там само. – С. 190.

перебуває в суспільстві. Цього вимагає пошана до членів суспільства, а сім'я це також маленьке суспільство, особливо коли члени родини збираються разом[1]. Тому, батьки привчали дітей до порядку: щоб діти були завжди охайними, щоб у їхніх кімнатах було прибрано, щоб у зазначений час вся родина збиралася у їдальні тощо.

Емоційна насиченість спілкування між членами родини Коцюбинських, переживання позитивних чи негативних емоцій істотно віддзеркалювалося на світосприйманні дітей та усвідомлення ними образів близьких дорослих. Саме з емоційних контактів, настроїв членів родини, проявів любові і поваги один до одного і, формувався духовно-психологічний клімат сім'ї. Чесність і щирість у почуттях і вчинках батьків утверджували у дитячих душах перші ідеали людяності. Бабуся, Глакерія Максимівна, в родині мала великий авторитет. Всі діти любили її за привітну вдачу, намагалися не засмучувати, догождати і виконувати всі бажання.

Батьки турбувалися, щоб діти добре вчилися, здобували знання та мали хороші успіхи в навчанні. Початкову освіту діти отримували вдома. З ними займалися як самі батьки, так і наймані учителі. Пізніше усі навчалися у Чернігівській гімназії. У сім'ї надавалося багато уваги вивченню іноземних мов – російської, німецької, а особливо французької. Її навчала сама Віра Устимівна, або до дому запрошувалася француженка, яка давала приватні лекції. Вивчений нами епістолярій М. Коцюбинського свідчить, що незважаючи на часту відсутність, батько пильно слідкував за навчанням дітей. Так у листах додому він пише: "...Чи Ірочка добре скінчила екзамени?", – запитує Михайло Михайлович дружину у листі зі Львова в 1909 році; "Нехай Юрко та Роман пам'ятають про екзамени, дуже їх прошу", – лист з Києва у 1910 році; "Досадно мені, що я не встиг поздоровити Юрка в день його родин. Цілую його міцно, цього 15 – літнього мужчину, і тішить мене дуже, що він розуміє, нарешті, як треба відноситись до своїх обов'язків, та старається серйозно працювати, добре

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 87.

учитись... коли вже тепер він так працює над собою, так добре учиться, то це дає надію, що з нього вийде розумна і працьовита людина", – лист з Капрі у 1911 році, чи у цьому ж листі, – "Оксаночку поздоровляю з успіхами по географії. Так я зрадів наче сам дістав 5. А Рома який молодець! Пише без помилок диктовки..."[1]. В цих листах проявляється стільки турботи, піклування та сподівань про дітей. Батько мріє, щоб його діти стали освіченими, розумними, працьовитими, чесними, зі світлою душею.

Книги у родині були у великій пошані. У довгі зимові вечори мати читала дітям твори класиків світової літератури: Гончарова, Гюго, Золя, Діккенса, Достоєвського, Толстого, Тургенєва. Батько любив читати дітям власні твори, які були сповнені глибокого соціального змісту і мали велике виховне значення. Тематика їх різноманітна. Так, в оповіданні "Ялинка" письменник із реалістичною конкретикою відтворив життя бідної селянської родини, яка через злидні змушена продати єдину радість для дітей – різдвяну ялинку. Письменник акцентує на тому, що головний герой уміє жертвувати своєю радістю заради поліпшення добробуту родини, керується у своїх діях почуттями синівської любові і обов'язку. Невтішні наслідки не правильного сімейного виховання розкриваються в оповіданні "Подарунок на іменини", велика сила і значення розумної поведінки людей у творах "Дві кізочки" та "Івасик і Тарасик", любов дітей до праці – "Десять робітників", негативний вплив на дітей поганого оточення – "Маленький грішник". Діти уважно, залюбки слухали батькові твори: "Це ж тато для нас, дітей, написав ці казки. І від того вони нам ще миліші, ще цікавіші"[2].

Коли діти підростали, Михайло Михайлович читав твори інших авторів: І. Нечуя-Левицького "Баба Параска та баба Палажка", І. Котляревського "Енеїду", що була улюбленою книжкою дітей. Більш зрозумілі за своєю тематикою вірші Т. Шевченка ("Сон", "І мертвим і живим…") вивчались на пам'ять. З російської літератури віддавали перевагу М. Некрасову. Твори

[1] Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.6. – К., 1962. – С. 97 – 311.
[2] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 102.

“Мороз – Красний нос”, “Убогая и нарядная” залюбки декламував і тато, і бабуня і тітка Ліда.

Крім літературного смаку, батько розвивав у дітей любов, дбайливе ставлення до книжки, повагу до праці людей, що її виготовляють. За спогадами І. Коцюбинської, кожен з дітей мав свою книжкову поличку на етажерці, що стояла в їдальні. Батько стежив, щоб книжки у нас були чисті, загорнені в папір, не зіпсовані. Разом з батьком діти відвідали друкарню. Там вони побачили, як набирають та друкують книги. Робітники друкарні, з великої пошани до Михайла Михайловича і на спогад цих відвідин, надрукували в подарунок дітям чотири однакових віньєтки: лебеді в комишевих заростях з білими водяними лілеями[1].

Батько бажав збудити в дітях творчу думку, розпалити фантазію, вчити образно мислити. Одного разу він спитав у дітей: “Розкажіть, дітки, звідки ви до нас прийшли?”. Юрасик почав фантазувати першим. Він прийшов з жита, яке було таке запашне, таке високе, що він ховався в ньому з головою та не бачив нічого, крім зеленого колосся, синіх волошок та рожевого куколю... Так ішов, доки жито не скінчилося і він побачив на горбку наш будиночок… Так він і прийшов до свого тата і мами. Оксана фантазувала, що вона була на городі, спала на листочку капусти. Там її і знайшли. “Ще довго потім тато сміявся, що у нього син з жита, а дочка з капусти”[2].

Згодом, коли діти стали письменні, Михайло Михайлович почав заохочувати їх до літературної діяльності. Перший твір Юрка – “Солодка смерть”, в якому він змальовував смерть мухи, що загинула в слоїку з конфітурою, відчувалися думки, погляди розсудливої дитини. Оксана любила писати вірші про природу, де оспівувала її красу, але з якоюсь дитячою тугою і сумом за рідним краєм[3].

Батьки виховували у дітей любов до музики, до української пісні. Мати кожного вівторка водила їх на концерти, вони співали у дитячій опері “Коза

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 17.
[2] Там само. – С. 104 – 105.
[3] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 18.

Дереза” М.Лисенка, показ якої у “Просвіті” організувала Віра Устимівна. До родини часто запрошувалися бандуристи і лірники. За спогадами І.Коцюбинської; “...для бабуні на ґаночок виносили крісло, а ми, дітвора, вмощувалися на сходинках і сиділи, мов гороб’ята, ворухливі і щебетливі. Та тільки лунав вступний акорд, всі завмирали, вслухаючись у пісню”[1].

М.М.Коцюбинський з дітьми та учасниками літературних “понеділків” у садку. 1900 рік

В родині часто влаштовувалися літературно-вокальні дитячі вечори, на яких діти декламували, співали, грали. “Ось він, – це про батька, – на роялі підбирає одним пальцем мотив жартівливої пісні “Задумала вража баба та й забагатіти”. Ми (діти) підхоплюємо пісню. Дитячі голоси як дзвіночки. Бабуся просить заспівати її улюблену “Ой у лузі”. Мама сідає за рояль і всі гуртом співають”[2]. Вся родина часто відвідувала театр. Діти бачили вистави “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського та “Вій” М. Гоголя. Батько водив дітей на містерії (“Вертеп”), що ставився в залі дворянського зібрання.

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 13 – 14.
[2] Там само. – С. 104 – 105.

Михайло Михайлович був людиною світлої душі, висококультурною, він безмежно любив свій народ, шанував національні звичаї і обряди. У родині традиційні свята – Різдво, Великдень та ін. улаштовувалися по старому звичаю: кутя стояла на сіні, на Великдень обов'язково були крашанки тощо. Ще з дитинства М. Коцюбинського приваблював український ярмарок. Його цікавили колорит селянського побуту, вироби народних умільців. Відвідувати такі ярмарки було сталою традицією у родині. За спогадами дочки Ірини: "Татові дуже подобався галасливий ярмарковий натовп, і він завжди тягнув нас у саму гущу – туди, де грала троїста музика, гупали у танцю важкими чобітьми, торгували кіньми й гончарними виробами. Ми дуже любили ці ярмарки і вдома за допомогою тьоті Ліді ставили свій ярмарок на веранді. Продавали бублики, сластьони, які тут же пекли на глиняній пічечці"[1].

Завдяки родинно-трудовій традиції, що зберігалася у сім'ї Коцюбинських, з раннього віку у дітей розвивалися риси старанності, наполегливості, самодисципліни, відповідальності, формувалося почуття господаря. Їх залучали до хатніх і господарських робіт, спільної праці, вони мали певні обов'язки, сумлінно їх виконували і відповідали за свою працю перед іншими членами родини.

Батьки власним прикладом розкривали дітям красу і значення праці, звеличували її, виховували таким чином зацікавленість до своїх справ. Біля будинку був чудовий садок, до якого дбайливі татові і мамині руки приклали багато праці: батько клопотався про завезення родючої землі, мати саджала квіти, разом їздили до садівництва відбирати кращі сорти фруктово-ягідних рослин. Тут поряд з плодовими деревами і кущами росли каштани, берези, ясенки, клени. Клумби перед верандою прикрашали тюльпани, троянди, лілеї, фіалки, конвалії, поряд рослини привезені Михайлом Михайловичем з Італії каприфоліум і "Мойсеїв кущ". В саду працювали всією родиною. Кожен з дітей мав свою грядку, яку сам власноруч скопував, засаджував квітами, доглядав. "Найкраща грядка у Юрка, – пригадує Ірина Коцюбинська – Чого

[1] Там само. – С. 106.

тільки у нього не росте! Хоч прості, а все ж таки троянди, рясний і пишний хрещатий барвінок, лісова папороть та заяча капуста, конвалії, лісові фіалки. А найголовніше – він сам вирощує троє дерев каштана”[1].

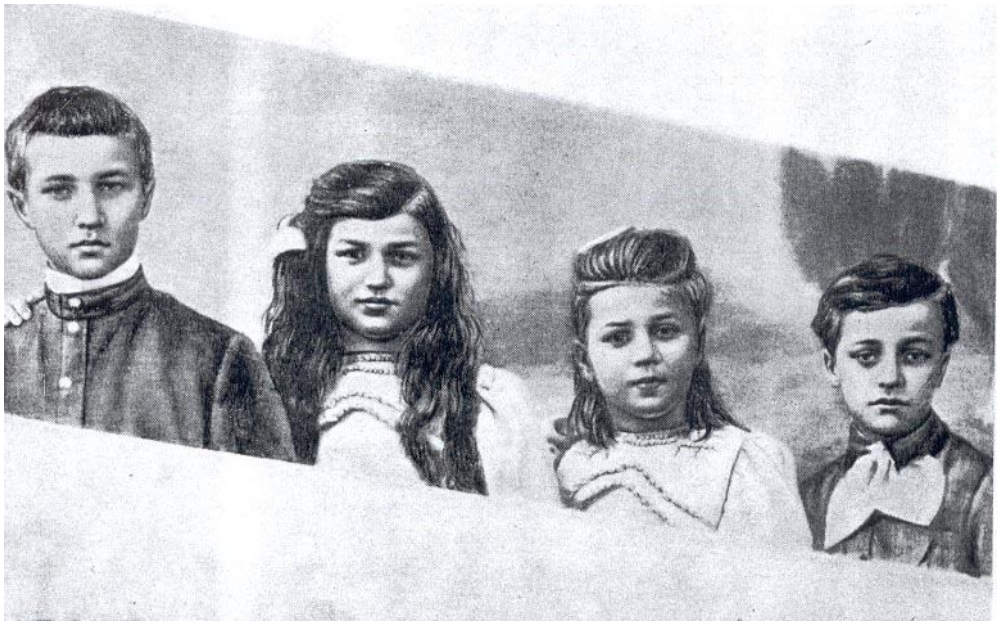
Щоб активізувати пізнавальну діяльність дітей, батьки часто організовували екскурсії під час яких діти здобували наочні знання, спостерігали за певними процесами, явищами.

В 1907 р. діти разом з батьком їздили до Славути і відвідали сукняну фабрику графа Сангушко. Тут вони побачили як тчуть сукно, як його миють, фарбують, сушать, начісують ворсу, згортають у сувої. Були на екскурсії у броварні Вондрака у Чернігові. Діти побачили як варять пиво, у яких важких умовах працюють люди. “Тато і мама ходили з нами до історичного музею ім. В.В.Тарновського, де ми дуже захоплювались пам’ятками історії і культури українського народу”[2]. В 1911 році родина Коцюбинських відпочивала в Криму. Не дивлячись на турботи , яких зазнав Михайло Михайлович працюючи у 1894–1896 роках на виноградниках, письменник дуже любив цей край. Його приваблювали чудова природа, своєрідне національне життя і побут, які пізніше лягли в основу оповідань “Під мінаретами”, “В путах шайтана”, “На камені”, “У грішний світ”, тут він пережив приємні хвилини щастя зі своєю дружиною. Тому, цікаві розповіді, сувеніри (татарський одяг, посуд, дари моря) привезені батьками з попередніх подорожей, вводили дітей у казковий світ Криму. Як пригадує Ірина Коцюбинська: “Збори в дорогу були довгі. Дітям шили одяг. Вечорами обговорювалися всі подробиці подорожі. Тато придбав нам російсько-татарський словник, і ми наввипередки вивчали окремі татарські слова”[3]. По дорозі батько звертав увагу дітей на мальовничі місця, на досягнення культури і техніки великих міст; родина відвідала Аскольдову могилу, Історичний музей, панораму на Володимирській гірці у Києві; в Севастополі були на екскурсії в катакомбах, акваріумі, в якому батько розповідає про життя риб, яких він ловив з О. Горьким, коли відпочивав на

[1] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 25.
[2] Там само. – С. 29.
[3] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С.– С. 41.

острові Капрі; в Алупці відвідали Палац Воронцова, де діти дізналися про життя і побут дворян, татарську школу, мечеть, де батько особливу увагу дітей звиртає на художній орнамент оздоблення, як чудовий витвір народного мистецтва[1]. Джерелом отримання знань про навколишній світ у родині Коцюбинських були спостереження в природі завдяки яким діти ознайомлювалися з місцевою рослинністю, зацікавлювалися пошуком корисних рослин для гербарію, брали активну участь у догляді за тваринами.

Михайло Михайлович володів досить великими ботанічними знаннями, тому будь-які спостереження завжди супроводжувалися емоційно насиченими розповідями батька про даний об'єкт. "Обережно держачи у руці квітку і милуючись нею, батько говорив, – пригадує Ірина Коцюбинська, – Зверніть увагу, діти, яка вона гарна, які ніжні у неї пелюстки, яка бездоганна форма, як переливається свіжими фарбами ця рослина. Треба, щоб людина теж була така гарна, мов квітка, чепурна, чиста, красива. Щоб з очей її світився розум, людяність, а лінії тіла в простому, але гарному одязі приваблювали б зір"[2].

Діти М.М. Коцюбинського – (зліва направо) Юрій, Оксана, Ірина, Роман

[1] Там само. – С. 39 – 50.
[2] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 46.

Діти старанно збирали гербарій, колекції комах (жуків, метеликів), які часто поповнювались Михайлом Михайловичем різноманітними видами закордонної флори і фауни. Цілу зиму у Коцюбинських, у теплі і затишку, проживали пернаті друзі родини – синички, снігурі, клести. Урочисто, в день Благовіщення, пташок випускали на волю. “Дивіться, діти, – говорив Михайло Михайлович, – як вони почули волю, які стали веселі та жваві. Хай летять, співають, звивають собі гніздечка. А взимку ми їх знову будемо зігрівати й годувати”[1].

Михайло Михайлович часто бував за кордоном. Подарунки, що привозив батько дітям, були не тільки гарними оздобами, забавками, а й мали виховне та пізнавальне значення, бо давали уявлення про народну творчість тієї чи іншої країни. З Італії він привіз кастаньєти, з якими італійці танцюють тарантелу, у колекції дітей були веніціанське намисто, капрійські коралі, чорнильниці, що мали форму гандол, мозаїчні брошки та камеї, а також морські зірки, морські коники, уламки коралій, мозаїки зі смальти з підлоги помпейських храмів та палаців тощо. Ці речі розширювали знання дітей, давали їм яскраве уявлення про життя, природу, мистецтво, культуру тієї чи іншої країни.

Михайло Михайлович був тією людиною, яка скупчувала навкруги себе передову інтелігенцію міста Чернігова. У домі Коцюбинських бували численні гості (художники, поети, музиканти, молодь демократичних поглядів) на так званих “понеділках”. Тут бували М. Вороний, Б. Грінченко, М. Лисенко, В. Самійленко, П. Тичина та інші. На “понеділках” обговорювалися різні події, знайомилися з творами українських письменників, темами для обговорення ставали рідна мова, національна гідність і свідомість, патріотизм. Як пригадують учні М. Коцюбинського: “Зустрічі з письменником Михайлом Михайловичем Коцюбинським робили на нас великий вплив: будили в нас людську гідність, формували національну і революційну гідність”[2].

[1] Там само. – С. 108.
[2] Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – С. 132.

Батьки виховували у дітей любов і шану до культурно-громадських діячів того часу: В. Гнатюка, М. Горького, Лесі Українки, О. Олеся, І. Франка, Г. Хоткевича. Особливе ставлення було у родині до І. Франка: тут з повагою згадувалося його ім'я, батько листувався з ним, усі турбувалися його здоров'ям. Перша особиста зустріч письменників відбулася в 1890 році. З того часу Михайло Михайлович читає усі його твори, що друкуються в "Літературно-науковому віснику", зустрічається неодноразово з ним у Львові, на відпочинку у селі Криворівні на Гуцульщині. М. Коцюбинськогоріднила з І. Франком спільність думок і прагнень: їх турбував стан тогочасної літератури, вони мріяли про возз'єднання українського народу в єдиній національній державі. Діти Коцюбинських були знайомі з багатьма дитячими творами І. Франка. "Ми не могли дочекатися тієї хвилі, коли татко почитає нам уголос "Лиса Микиту". Деякі образи з казки міцно увійшли в наш побут і лексику. Коли хтось із дітей необґрунтовано скаржився на інших, – зразу ж чувся глузливий голос: "Гектор, цуцик, неборака, став на лапки та й балака"[1]. Цікаві оповідання "Малий Мирон", "Олівець", "Грицева шкільна наука", "У кузні" та ін., виховували у дітей повагу до батьків, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, почуття справедливості і людської гідності, відповідальності за свої вчинки, благородство. Восени 1907 року вся родина Коцюбинських брала участь у вечорі присвяченому І. Франку, який проводився в "Просвіті". Михайло Михайлович готував реферат про письменника, підбирав художнє читання з його творів. Діти, під маминим керівництвом, вивчали вірші. Юрко читав "Ішов кобзар до Києва та сів спочивати", Оксана – "Садок вишневий коло хати" Т. Шевченка, Ірина читала байку Глібова "Мавпочка та окуляри".

Таким чином, в родині Коцюбинських шляхом систематичного виховного впливу відбувалося формування елітарної особистості дітей, де розвивалися їхні здібності і нахили, вироблялися моральне ставлення до праці, потреба і вміння бути громадянином і господарем, збагачувався інтелектуальний, естетичний розвиток. В майбутньому всі діти стали активними учасниками і

[1] Там само. – С. 60.

лідерами громадського життя, свою діяльність спрямовували на розвиток української культури і мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. – К.: Слово, 1922. – 173 с.

2. Коцюбинська І.М. Спогади і розповіді про м.М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – 200с.

3. Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.5 – К., 1961. – 463 с; Т.6. – К., 1962. – 491 с.

4. Спогади Хоми Михайловича Коцюбинського //НАНУ ЦНБ ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. XV, Од.зб. 17573 – 17574. – 8 арк.

5. Чернявський М. Червона Лілея. Спогади про М.Коцюбинського. – Херсон, 1920. – 34 с.

Національне виховання у родині Грушевських

Одним із яскравих представників української еліти Галиччини кінця XXI – початку XX ст., був Михайло Сергійович Грушевський. Високістю духу, благородством помислів він заклав найглибші ідейні підвалини національного відродження, очолив перший у XX столітті прорив українського народу до самостійності. Михайло Грушевський – вчений світового рівня, творча спадщина якого вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю, фундаментальністю. Його перу належать близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, фольклору. Та найбільший його скарб – єдина дочка Катерина, яка була надійний помічник у науково-організаційній роботі батька, сама стала відомим діячем науки у сфері етносоціології, фольклористики, етнографії, культурології.

Окремі відомості про родину Грушевських знаходимо в ґрунтовних наукових працях Л. Винара, В. Гориня, Р. Пирогова, Л. Соханя,

В. Ульяновського та ін. Особливої уваги заслуговують публікації І. Матяш яка дослідила життєвий і творчий шлях Катерини Грушевської, склала повну бібліографію її наукових праць, а також опрацювала і опублікувала архівні фонди родини Грушевських. Історик Я. Малик провів перші розвідки про етапи життєвого шляху Катерини Грушевської, висвітлив обставини її арешту, процесу слідства, етапів заслання ті ін.

Батько, Михайла Сергійовича Грушевського – Сергій Федорович Грушевський (1833 – 1901 рр.), закінчив семінарію і академію, був професором духовної семінарії в Переяславі і Києві. Не зважаючи на часи заборони усього українського, він любив і цікавився народним українським життям, займався українською етнографією й друкував статті в цій області, підтримував зв'язки з визначними українськими діячами, займався громадською роботою. З 1869 року в зв'язку з хворобою горла змушений був виїхати на Кавказ. Тут він знайшов своє покликання як педагог – організовував народні школи, написав підручник церковно-слов'янської мови, який пізніше приніс матеріальний достаток усій родині. Як зазначає сам М. Грушевський "Ділу сьому посвятився він всею душею і оддавав йому весь свій час...він назвичайно любив село, селян, сільську дітвору, народню школу й народнє учительство, і се діло було для нього не службовим обовязком, а й утіхою й світом його життя..."[1].

Мати, Глафіра Опокова, походила з давньої родини священників Опоцкевичів, широко розгалуженої в південно-західній Київщині. Михайло Сергійович був першою дитиною у родині Грушевських (народився 17 вересня 1866р.). Дитячі роки проходили на Кавказі. Батько, як досвідчений педагог дав сину хорошу початкову освіту, тому до школи хлопчик пішов пізно (батьки боялися, щоб у Михайла не було труднощів у науці, бо школа була російською).

[1] Панова М.А., Пантюхова О.Б. "Ваш люблячий… М.С.Грушевський" (Маловідомі документи з родинного архіву) // Архіви україни. – 1996. – № 1 – 3. – С. 29.

Всі діти Грушевських (сини Михайло, Сергій та дочка Ганна) хоч і не бачили рідної землі, але вже з дитинства батьки виховували у них любов і пошану до неї. Батько залюбки розповідав про Україну, про звичаї і обряди українців, навчав дітей народних пісень, розповідав їм народні казки. На відпочинок обов'язково їздили всією родиною до родичів на Батьківщину. Ці подорожі поглиблювали знання дітей з рідної мови, мистецтва, вони знайомилися з природою, побутом і традиціями свого народу.

Діти поважали батьків, намагалися не розчаровувати їх своїми вчинками і діяльністю. Листи написані Михайлом Грушевським протягом 1892 – 1893 рр. характеризують його як дбайливого і шанобливого сина: "... Дорогй папа! На днях собираюсь исповедоваться и приобщаться и потому еще раз, у Вас в частности, прошу за причиняемые Вам вольные огорчения – прощения. Любовь и почтение к Вам никогда не исчезала из моего сердца, но если приходилось или случалось огорчать Вас, то это мне самому было чрезвычайно больно и огорчительно..."[1].

Родинне середовище, про яке з теплотою згадує Михайло Сергійович у своїй автобіографії, звичайно, відкривало великі перспективи: можливість займатися науковою роботою, привчало до наполегливої, клопіткої праці.

У 1880-1886 роках Михайло Сергійович навчався у Тифліській гімназії. Він гарно вчився, належав до найкращих учнів. У гімназії була велика бібліотека і Михайло Сергійович з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України. Свої знання про рідний край він збагачував творами М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Метлинського, О. Пипіна та ін. У гімназії М. Грушевський починає займатися письменницькою діяльністю. Він пише оповідання українською мовою "Страшний свідок", "Остання кутя", "Унтерофіцер Трохим Скавучак", "Бех-аль-Джугур". Закінчивши гімназію, Михайло Сергійович вступив до університету св.Володимира в Києві на історико – філософський факультет.

[1] Панова М.А., Пантюхова О.Б. "Ваш люблячий… М.С.Грушевський" (Маловідомі документи з родинного архіву) // Архіви україни. – 1996. – № 1 – 3. – С. 20.

Уже на третьому курсі він пише наукову роботу “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIVвека”, яку було удостоєно золотої медалі. У 1890 – 1894 рр. М. Грушевського залишають працювати при Київському університеті як професорського стипендіата. Так, за кілька років із молодого, освіченого студента Михайло Сергійович зробився визначним ученим – істориком. Крім наукової діяльності він починає займатися громадською роботою. М. Грушевський вступає до київської “Громади” і стає одним із її лідерів[1].

За рекомендацією свого вчителя В. Антоновича у вересні 1984 року Михайло Сергійович переїжджає до Львова, щоб зайняти посаду професора на новоствореній кафедрі української історії в університеті. Тут він знайомиться з львівською інтелігенцією, буває у сім’ях Барвінських, Левицьких, у художника І. Труша, тут він зустрів вчительку Марію Сильвестрівну Вояківську, яка згодом стає його дружиною. Вона була однодумцем чоловіка, його надійним помічником, займалася культурно-просвітницькою діяльністю. У її перекладах на українську мову виходили твори французьких письменників А. Доде, Фр. Коппе, Гі-де-Мопассана, Е. Золя, німецьких – В. Гете, А. Шніцпера, норвезького письменника Г. Ібсена, була автором праць із мистецтвознавства.

У молодої пари 21 червня 1900 року народжується єдина дочка Катерина, яку в родині з великою ніжністю називали Колюня. Охрестили Катерину у місті Скалі на Тернопільщині за греко-католицьким обрядом у церкві св. Апостолів Петра і Павла, де чотири роки перед тим зареєстрували свій шлюб батьки[2]. Росла, виховувалася і формувалася Катерина в родині свідомих українців та в широкому елітарному оточенні, а тому національну свідомість, патріотичні почуття дівчинка увібрала з раннього дитинства.

Катерина отримала найкращі умови для різностороннього і гармонійного розвитку. Вона була цікавою, допитливою до всього натурою, але тяжка легенева хвороба не дозволяла дівчинці навчатися в офіційній школі. Тому

[1] Шаров І. 100 видатних імен України. – К.: Видавничий дім “Альтернатива” 1996. – С. 116 – 119.
[2] Малик Я.Й. Катерина Грушевська. – Львів: ЛВУ, 1991. – С. 3.

батьки вирішили надавати знання дівчинці самостійно (на той час родина переїжджає до Києва у власний будинок по вулиці Паньківській, 9). Її домашня освіта не поступалася будь-якій елітарній. Завдяки педагогічному таланту, широкому колу зацікавлень, а також енциклопедичним знанням матері дочка з дитинства оволоділа багатьма мовами (польською, французькою, німецькою, англійською, російською), з великим задоволенням вивчала українську мову та літературу, історію, фольклор та етнографію, прекрасно малювала. Відвідуючи театри, музеї, елітарні родини Черняхівських, Красицьких, Лисенків, Стешенків, Черняхівських, мати привчала дівчинку до української культури. Але навколишнє середовище, а саме спілкування Катрусі з однолітками – киянами, мало і негативний вплив на дівчинку. У побуті вона починає вживати російську мову. Зауваження матері, що це буде неприємно таткові, настільки вплинуло на дочку, що вона твердо пообіцяла говорити тільки по-українськи, і свого слова дотримувала[1].

Батькові доводилося часто виїжджати у своїх наукових справах за кордон. І де б він не бував, майже кожного дня на свою домашню адресу він присилав листи дружині, і ніколи не забував про свою Колюню, малюючи для неї у куточку смішні мордочки зайчика чи киці. А маленька Катруся з нетерпінням чекала повернення батька, знаючи, що одержить в подарунок цікаві іграшки. Михайло Сергійович для дівчинки був прикладом невсипущої працездатності. Згодом, саме він скерував процес освіти дочки в бажане русло, що дозволило найповніше реалізувати її здібності та знання. Він відкрив їй дорогу у велику науку, вивів на шлях формування власних моделей досліджень[2].

Листи періоду 1909-1926 років, показують теплоту і щирість стосунків М. Грушевського з донькою, основою яких були віра й відданість один одному: “Мій дорогий Котюсю! Муся тебе дуже любить і вона така маленька

[1] Матяш І.Б. “Зірка першої величини”. Життєпис К.М.Грушевської / НАН України. Інт.укр. архівозн. та документозн. Ім..М.С.Грушевського. – К, 2002. – С. 231.

[2] Сергійчук В. Нове про родину Грушевських // Український історик. – 1996. – № 1 – 4 (128 – 131). – С. 380.

Муся і пещена і біленька Киця і вона тільки тебе любить а більше нічого не хоче тільки аби ти був все здоровенький! Па!”[1].

Між членами родини Грушевських завжди панувала повага і довіра, взаєморозуміння і щирість. Катерина росла в опіці та у великій любові. Вдячність і повагу до батька і матері донька пронесла протягом усього життя. У Грушевських був присутній культ родинних традицій. Справжнім святом завжди ставало день народження донечки, а також день її ангела – 7 грудня: у домі збиралися родичі, звідусіль надходили листівки з поздоровленнями від тих, хто пам’ятав про цю традицію. “Найдорожча наша Колюнечка, моя солодка потішечка, – пише батько, – Сьогодні день твоїх уродин...Я поставив на честь твою букет з білих піоній...Слухаю дзвони на дзвіницях, тішусь пташкам і сонцю, і кажу їм, що сьогодні уродини Колюнці...”[2]**.** Поздоровляли не лише Катерину, а й батьків, бажали їм у майбутньому, крім здоров’я і всього найкращого, слави та популярності. Ольга Мочульська, двоюрідна сестра Катерини, так згадувала одне із цих свят: “Велика ясна кімната, Ти весела, жартівлива...Дуже хотілося би нам й сього року бути 7 грудня з Тобою і Вами усіма, але се можливе лише в уяві...”[3].

На літній відпочинок Грушевські від’їжджали у мальовниче село Криворівню на Гуцульщині, де у них був невеличкий дачний будинок. Там, серед карпатської природи, народної творчості (Колюня захоплювалася чарівними легендами і піснями), народних звичаїв і обрядів, й починалася етнолог і фольклорист Катерина Грушевська. Батьки привчали дитину бути спостережливою, допитливою.

У листопаді 1914 року, на очах чотирнадцятирічної дочки його арештовано. Обшук, конфіскація особистих речей глибоко впливають на Катерину. У лютому 1915 року М. Грушевський був засланий в Симбірськ. Разом з матір’ю приїжджає до нього Катерина. Про те хвороба Марії

[1] Панова М.А., Пантюхова О.Б. “Ваш люблячий… М.С.Грушевський” (Маловідомі документи з родинного архіву) // Архіви україни. – 1996. – №1 – 3. – С.24.
[2] Там само. – С.28.
[3] Там само. – С.27.

Сильвестрівни змусила їх повернутися до Києва. Батькове заслання продовжилося в Казані та в Москві. Лише у березні 1917 року вони знову зустрілися. Після повалення царизму М. Грушевський очолює Центральну Раду, а потім стає першим президентом Української Народної Республіки. Катерина розпочинає навчання на відділенні державного права Київського університету. Саме у цей період вона цікавиться науковою роботою, публікується в періодичних виданнях зі своїми першими науковими доробками[1].

Однак навчання в університеті було коротким. У січні 1918 року обстрілюється будинок Грушевських, знищуються колекції стародруків, книги. Катерина разом з матір'ю та бабусею, Глафірою Захарівною, переховувалися у підвалі сусіднього будинку. Перебуваючи на нелегальному становищі родина переживає період австро-німецької окупації. Лише з відновленням у кінці 1918р. УНР і влади Директорії сім'я Грушевських виїхала в Кам'янець-Подільський. Михайло Грушевський практично був усунутий від політичної діяльності, і навесні 1919 року сім'я виїжджає за кордон. Починається новий період життя Грушевських. Для Катерини закінчилася юність.

Основним місцем проживання родини стає Женева. Знаючи європейські мови, Катерина продовжує навчання у Женевському університеті і одночасно бере активну участь у Семінарі примітивної культури, який працює під керівництвом батька в організованому ним "Українському соціологічному інституті". Результатом наукової роботи молодої дослідниці став вихід у 1923 році "Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки". Енергія, з якою Катерина Грушевська поринає у наукову діяльність не може не захоплювати.

З поверненням у 1924 році сім'ї Грушевських на Україну, виходить друга ґрунтовна праця дочки "З примітивної культури", куди ввійшли її основні наукові розвідки і доповіді. У 1927 році Катерину обрано дійсним членом

[1] Горинь І. Народознавча діяльність К. Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – № 2. – С. 156.

Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові. Батьки раділи успіхам дочки на науковій ниві. “Одну потіху маю – в своїй доньці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати”, – писав М. Грушевський в листі до Є. Фариняка у США в 1927 році “Найдорожщенька, я часто думав... як тобі улегшити твою наукову путь і забезпечити можливе становище, і як ти зробила зайвими і непотрібними всі мої клопоти і замисли, так прегарно себе заявивши в сих двох роках і по лінії дослідчій і організаційній... а ти і направду починаєш науку двигати...під твоєю рукою – дай Боже – виросте справжня нова українська дісципліна!” (лист від 21.6.1926).

Навесні 1931 року почалися арешти в Історичній секції ВУАН. М. Грушевський був відправлений на заслання у Москву. На той час Михайло Сергійович практично втратив зір, тому його супроводжує дочка. У Москві Катерина допомагає батькові у науковій роботі. Вона постійно відвідує архіви і бібліотеки, шукаючи для батька необхідні матеріали, а в дома допомагає їх упорядковувати. При її безпосередній допомозі батько закінчив сьомий, восьмий і частину дев’ятого тому “Історії української літератури”, готував першу і другу частини “Історії України-Руси”. Уся ця робота відбувалася у надзвичайно важких умовах та під наглядом НКВС [1].

25 листопада 1934 року, в період відпочинку родини у Кисловодську, академік Грушевський помер, будучи ще повних сил, великих наукових планів і задумів. Причини цієї смерті і досі загадкові. Мати і дочка з останками батька повертаються до Києва. 29 листопада його похоронили на Байковому кладовищі. Сім’я залишається проживати у Києві. Постановою Раднаркому УРСР за нею було закріплено їхній власний будинок, а також призначено персональну пенсію 500 карбованців на місяць. Президія ВУАН в свою чергу звернулася до Наркомосвіти з проханням утворити разом з ВУАН комісію для

[1] Горинь І. Народознавча діяльність К.Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – №2. – С. 157.

вивчення наукової спадщини академіка Грушевського. Для роботи в цій комісії була запрошена науковий співробітник Катерина Грушевська[1]. Одержавши таке надзвичайно відповідальне доручення – упорядкувати і підготувати до друку рукописи батька, Катерина з головою поринула в роботу. Нею було упорядковано і видано першу частину десятого тому "Історії Укріїни-Руси"(1936), шостий том "Історії української літератури" (1937). Працювала вона, – писала потім мати, – можна сказати, безперервно, не виїжджаючи на літній відпочинок: і це тому, що хотіла якнайкраще виконати заповіт батька. Тому ж і відклала обробку своїх наукових праць..."[2].

На жаль, для наукової, творчої роботи Катерині Грушевській залишилося зовсім мало часу. Масове, планомірне знищення української інтелігенції розгорталося з новою силою. В кабінетах НКВС розроблялися плани розправи і над сім'єю Грушевських. Репресивна машина в 1937-1938 роках працювала на повну потужність. Уже були на засланні тисячі кращих діячів України. В липні 1938 року було заарештовано і Катерину. Для молодого науковця наступило нове життя. Потягнулися страшні дні допитів, фізичних та моральних знущань.

Доля матері К. Грушевської, Марії Сильвестрівни була такою трагічною. Сімдесятирічна жінка, що залишилася одна у Києві, не мала жодних відомостей про доньку. Любов до дочки, усвідомлення, що вона може допомоги їй у найскладніші дні, сподівання, що дочка скоро повернеться стають сенсом її життя. Марія Грушевська пише до всіх і всюди (до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), Верховної Ради Союзу і УРСР, генеральному прокурору Панкратьєву, Берії, Сталіну), просить і молить, чекає і сподівається на допомогу. Мати глибоко впевнена у невинності дочки і переконана: "Никакой иной личной жизни, кроме ётой совместной со мной, дочь не знала, никакой иной деятельностью, кроме ётой по разработке научного наследства отца своєго, дочь не

[1] Малик Я.Й. Катерина Грушевська. – Львів: ЛВУ, 1991. – С.16.
[2] Сергійчук В. Нове про родину Грушевських // Український історик. – 1996. – № 1 – 4 (128 – 131). – С. 381.

занималась...Арест и осуждение дочери – результат недорозумения...", – пише вона у листі до Сталіна[1].

Незважаючи на глуху стіну влади, мати вірила і сподівалась, що можна зарадити справі. Марія Сильвестрівна постійно пише дочці. Її листи пройняті турботою, в них мати висловлює тугу і нудьгу за донькою. "Дорога моя донечко, Пташинонько мила далека! Так я страшно тужу за Тобою, так несказанно скучаю! Кобы, по крайней мере, известия от Тебя почаще иметь, узнать наконец, что ты делаеш, чем занята. И – где Ты? Что это – "Эльген", как Ты там живешь? Милая, найдорожча моя! Как мне жить без Тебя, эдина моя"[2] . "Ты, дорогая, единственная моя, об этом не беспокойся, я всегда, всегда думая только, как бы мне помоч Тебе: Это весь смысл моей жизни. Крепко, крепко целую. Твоя мама"[3].

Та всі спроби матері допомогти дочці виявилися марними. Військовий трибунал визнав Катерину Грушевську винною у сприянні антирадянській діяльності української націоналістичної організації. Її позбавлено волі у виправно-трудовому таборі терміном на вісім років із поразкою в правах на п'ять років та конфіскацією особистого майна. За документами КДБ, Катерина померла в 1943 році в Темлагу, поховано її в Новосибірську[4].

У 1947 році Марія Сильвестрівна помирає. Її поховано на Байковому кладовищі у спільній могилі з чоловіком. Із родини Грушевських залишилася живою Ольга Олександрівна Грушевська, дружина Олександра Сергійовича Грушевського – видатного історика, дослідника української літератури, автора численних розвідок із політичної та соціальної історії України, що був заарештований у 1938 році та засланий у сибірські табори. Їй судилося виконувати велику місію – охороняти бібліотеку і архіви академіка М. Грушевського і у 50-х роках клопотатися про реабілітацію чоловіка і небоги. Та справедливість не в реабілітаційних документах, а в тій правді, яку пронесли

[1] Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ – НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924 – 1934 роках // Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С.346.
[2] Там само. – С. 359.
[3] Там само. – С. 360.
[4] Горинь І. Народознавча діяльність К.Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – №2. – С. 154 – 161.

члени родини Грушевських у далекі табори, у їх трагічній долі, яка спіткала численні родини української еліти кінця XXI – початку XX століття.

Таким чином, за змістом, метою, завданнями та шляхами реалізації виховання у родині Грушевських носило національний характер пріоритетними напрямами якого були: виховання особистості, яка усвідомлювала свою належність до українського народу, бажання працювати задля розквіту держави; збереження і збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь; формування національних і загальнолюдських цінностей: правди, справедливості, доброти; формування творчої, працелюбної особистості. Головними умовами виховання елітарної особистості Катерини Грушевської були: сприятливий мікроклімат у родині, який включав гармонійні взаємовідносини батьків і дочки з їх високою моральною та громадською спрямованістю, особистий приклад і авторитет батька та педагогічну освіту матері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горинь І. Народознавча діяльність К.Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – № 2. – С. 154 – 161.

2. Малик Я.Й. Катерина Грушевська. – Львів: ЛВУ, 1991. – 32 с.

3. Матяш І. “Одну потіху маю – в своїй доньці…” (З листів М.С.Грушевського до К.М.Грушевської) // Архіви України. – 1996. – №1 – 3 (238). – С. 29 – 38.

4. Матяш І.Б. “Зірка першої величини”. Життєпис К.М.Грушевської / НАН України. Інт.укр.архівозн. та документозн. Ім..М.С.Грушевського. – К, 2002. – 231с.

5. Панова М.А., Пантюхова О.Б. “Ваш люблячий… М.С.Грушевський” (Маловідомі документи з родинного архіву) // Архіви україни. – 1996. – № 1 – 3. – С. 19 – 29.

6. Сергійчук В. Нове про родину Грушевських // Український історик. – 1996. – № 1 – 4 (128 – 131). – С. 379 – 381.

7. Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ – НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924 – 1934 роках // Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С.346 – 381.

8. Шаров І. 100 видатних імен України. – К.: Видавничий дім "Альтернатива" 1996. – 502 с.

Національне виховання в родинах Уманської еліти кінця XIX – початку XX століття (на прикладах родин Крамаренків, Суровцевих)

Історія Уманщини досить багата на різноманітні визначні події. Ще 25 віків тому вона була центром сколотських племен; від Ольвії сюди йшли Священні Шляхи; в середині І тисячоліття тут концентрувалась металургія заліза; за часів Київської Русі вона входила до складу Куманії; згодом межувала з Кримським Ханством, була центром гайдамаччини, центром військових поселень тощо. Уманська земля дала Україні багато визначних людей, справжніх патріотів, елітарних особистостей, серед яких: гетьман Лівобережної України І. Скоропадський, сотник надвірного війська Потоцьких І. Гонта, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу І. Черняховський, фольклорист, бібліограф М. Комаров, учений у галузі селекції і генетики С. Дука, філолог, історик, фольклорист В. Доманицький, письменниця Д. Гуменна та багато інших.

Міське населення Умані кінця XIX – початку XX ст. було досить неоднорідним: розділялось за національністю, вірою, грамотністю, заняттям. Так, за переписом населення у 20-х роках XX ст. у місті проживало 40892 особи, з них євреїв – 21985 чоловік, українців – 14088, росіян – 3114, поляків – 896, 213 осіб інших національностей[1].

[1] Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К.,1997. – С. 42.

Торгівлею займалося в основному єврейське населення. В цей час у місті інтенсивно почали створюватися освітні та культурні заклади. В 1897 році Уманську прогімназію було перетворено на гімназію; в місті працювало двокласне училище і приватні жіночі училища: І розряду (училище Левицької) на 35 дівчат і ІІ розряду (училище Боболович) на 40 дівчат. Хоча кількість шкіл збільшувалася, але 63,1 % населення було неписьменним. Навчання (крім єврейських шкіл) велося тільки російською мовою. В 1896 році було збудовано приміщення театру-цирку, в якому виступали відомі українські діячі мистецтв[1].

Політику проводили здебільшого російські чиновники, які переконували, що ніякої української нації немає. Більшість євреїв, яка не схвалювала шовіністських ідей, була інтернаціональною. Поляки трималися окремо і організовували різні угрупування: скаутів, гарцерів, клуб "Огніско". Таким чином, інтереси російських, польських та єврейських інтелігентів не співпадали, а українська еліта тільки починала зароджуватися.

Серед демократичної української еліти поширювалися національні ідеї. В місті діяв український гурток, приїздили на гастролі трупи українського професійного театру І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Садовського, М. Саксаганського, влаштовувалися Шевченківські свята, проводилася робота зі збирання та вивчення предметів української старовини.

З громадським та культурним життям Уманщини цього періоду пов'язані імена відомих діячів української еліти М. Біляшівського, П. Демуцького, В. Доманицького, М. Комарова, Д. Щербаківського, родин Бажанів, Крамаренків, Суровцевих.

Юрій Львович Крамаренко народився 3 квітня 1854 року в місті Мошни Черкаського повіту в сім'ї священика. Його батько, Лев Крамаренко, закінчив Уманську духовну школу, потім Київську та Петербурзьку семінарії, працював учителем у Київській бурсі і у 1848 році був призначений священиком у м. Мошни [10, 4]. Батько був розумний, освічений, добрий до селян, з великою

[1] Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К.,1997. – С. 62.

вірою і любов'ю ставився до свого пастирського діла, а своїми поглядами і відношенням до життя різко відрізнявся від сільських священиків того часу: "Його глибокі карі очі з розумним, привітним і задумливим поглядом, його сердечний і задушевний голос, логічна вимова – все справляло враження визначного пастиря, до якого всі відносилися з любов'ю і повагою"[1]. Якщо до нього зверталися за поміччю, він намагався задовольнити всіх сердечним добрим словом і розумною порадою, щирою допомогою. Лев Крамаренко запам'ятався парафіянам як палкий патріот своєї землі, чесна і порядна людина. Мати (ім'я її не згадується) виросла в сім'ї священика в маленькому селі біля міста Сміли, рано вийшла заміж, господарювала і виховувала дітей[2]. Подружжя 40 років прожило у мирі і злагоді, виховало восьмеро дітей (4 хлопчика, 4 дівчинки).

Батьки любили і належно виховували своїх дітей, а ті в свою чергу поважали їх, прислухалися до порад, піклувалися про них у похилому віці: "Батько нас любив, але обходився з нами серйозно, а інколи і суворо, за будь-які провини не наказував, а ми його поважали і трішки боялися[3]. Діти росли серед чудової природи, в атмосфері сільського побуту, звичаїв і традицій рідного краю. Батьки зуміли дати їм хорошу освіту. Старший брат Петро, закінчивши юридичний факультет Київського університету, працював помічником прокурора в місті Балта; молодший Іван після закінчення реальної школи вступив до військового училища в Москві, потім служив в артилерії у Польщі; наймолодший брат Фіофил навчався в Лісничому інституті в Петербурзі. Сестри – Анюта, Наталія, Поліна, Ліна – займалися педагогічною діяльністю[4].

---

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 299 .

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 301.

[3] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 500.

[4] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 322.

Гарну освіту отримав і Юрій. У 1859 році, коли хлопчику виповнилося 9 років, батько відвіз його в приватну школу-пансіон для підготовки дітей до гімназії. У віці 10-ти років хлопчик почав навчатися у Київській гімназії. За спогадами Юрія Львовича[1], навчання не приносило насолоди. Хоча хлопчик був здібним, предмети давалися важко з причини слабкої підготовки у пансіоні, та й учителі ставилися до вихованців прискіпливо: "Між учителями, особливо молодими, не було ідейних людей, які б займалися педагогічною діяльністю за покликанням, з прагненням нести просвіту в молоде середовище, пробуджувати в неї свідомість"[2]. Лише у п'ятому класі в хлопчика з'явився потяг до знань, він почав цікавитися фізикою, історією, словесністю і успішно навчатися, а весь вільний час проводив у бібліотеці, співав у хорі при Філармонічній спілці. Любов до співу у йому прищепили батьки ще у ранньому дитинстві. Юрій мав гарний голос і співав разом зі старшим братом у церковному хорі батька.

Після закінчення гімназії, порадившись із батьком, хлопчик вирішив здобувати освіту у Київському університеті. Як згадує Юрій Львович, "в 18 років, юнацькі мрії і потяг до нового життя в новій атмосфері приваблював мене, привертав увагу до вищої освіти"[3]. Юрій спочатку склав екзамени до юридичного факультету, але після літнього відпочинку перехворівши на тиф і побачивши, що в селі немає кваліфікованих лікарів, хлопчик вирішив поєднати своє життя з медициною, а тому перевівся на медичний факультет.

Медичний факультет Київського університету славився своїм викладацьким складом. У Юрія викладали такі відомі професори, як Гаш (фізіологію), Шефер (хімію), Афанасьєв (патологію), Меренг (терапію). Юнак навчався дуже добре, найбільше зацікавлення в нього викликала хірургія, яку викладав професор Караєв.

---

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 299 – 604.

[2] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947. – С. 566.

[3] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947. – 568.

У студентів-медиків переважали демократичні погляди, що об'єднувало їх в українсько-народні гуртки, завданнями яких було нести просвіту в народні маси, формувати світогляд молодих українців, знайомити їх з нелегальною літературою. Щирі українці-медики, серед яких був Ю. Крамаренко, почали групуватися біля Антоновича, Волкова, Драгоманова, Лисенка, Старицького, Русова, Чубинського. "Пам'ятаю, – пригадує Юрій Львович, – як я одного разу потрапив на приватну лекцію Драгоманова, у нього на квартирі, де збиралися студенти-українці... Він розповідав про історію України, її національне становище, пробуджував у нас національні почуття і любов до Батьківщини"[1].

Світлим спогадом про студентські роки життя в 70-их була опера М. Лисенка "Різдв'яна ніч", поставлена "любительськими" силами, в хорі якої співав Ю. Крамаренко. "Ця постановка опери якось зворухнула і підняла дух українського суспільства, яке до того часу було придушене русифікаторською політикою і не проявляло своїх національних почуттів"[2]. До постановки опери М. Лисенко, М. Старицький (він написав лібрето), виконавці ролей ставилися відповідально і з великим захопленням. На репетиції запрошувалися відомі історики, етнографи, які давали рекомендації щодо декорацій, костюмів та реквізитів: "Виготовлялися декорації, із музеїв добувалися запорізькі костюми і посуд... – пригадує Юрій Львович. – Я собі із дому привіз мережану свитку, сині шаровари і червоний пояс"[3] . Опера демонструвалася тричі і мала великий успіх.

У роки навчання Юрію доводилося винаймати кімнату. В 1876 році він проживав у Соханських, де познайомився з дівчиною Марією. Між молодими людьми виникають дружні і теплі стосунки.

Марія Мойсеївна Підгаєцька була дочкою народного учителя, її мати померла молодою, а батько, переїхавши невдовзі із Волинської губернії до Києва, одружився вдруге. Доля дівчинки складалася трагічно: мачуха, жінка

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 34 с.
[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 323.
[3] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 322.

неосвічена і зла, зненавиділа дівчинку і постійно ображала її. Батько жалів доньку і мріяв, щоб вона була освіченою, тому віддав її навчатися в Міністерську гімназію, але скоро помер від туберкульозу. Життя в домашній атмосфері для Марії стало неможливим. Мачуха та вітчим своїм злим і ворожим ставленням, зневагою і знущанням доводили її до відчаю. Одного разу вона зібрала свої речі і пішла з дому[1]. Педагогічною радою гімназії було вирішено учениці Марію Підгаєцьку помістити для проживання в пансіон при гімназії. З цього часу життя дівчинки покращилося. Вона була здібною, доброю, не за віком серйозною і працелюбною. В гімназії учителі її любили, а директриса часто доручала їй слідкувати за успіхами молодших школярів, займатися з ними репетиціями.

Після закінчення гімназії Марія стала працювати приватною вчителькою і проживати в родині своєї подруги Соханської. Тяжкі умови життя (вона доглядала за дітьми і вела господарство) негативно впливали на здоров'я молодої дівчини: їй потрібний був відпочинок, хороша їжа і свіже повітря. За рекомендацією Юрія Львовича Марію Мойсеївну запрошує працювати учителькою родина Чернишенків, що проживала недалеко від містечка Мошни. Перспектива прожити ціле літо в умовах сільського побуту, серед простого люду, гарної природи, а головне – зміна безрадісної атмосфери, що панувала у сім'ї Соханських, – все це підбадьорювало Марію[2].

Вихідні дні вона проводила у родині Крамаренків. Юрій і Марія разом ходили до церкви, гуляли в лісі, читали і обговорювали нелегальну літературу. Саме в цей час між ними виникають романтичні почуття: "Крім взаємної поваги і дружби, між мною і Марією Мойсеївною виникло велике, глибоке, сердечне кохання"[3]. Вони одружилися у лютому 1877 року в Києві. Весілля зіграли скромне: повінчалися в невеличкій церкві, а потім зібралися з найближчими друзями на святкову вечерю. Через три тижні після одруження

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 422.
[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 502.
[3] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 34 с.

подружжя виїжджає у місто Тіфліс, куди після розподілу був направлений Юрій Львович (як військовий лікар). Тут вперше у своєму житті він побачив людське горе, яке породжує війна, надавав медичну допомогу пораненим та хворим, починав працювати як приватний лікар і організовував медичний гурток. Марія Мойсеївна підтримувала усі починання чоловіка. Другого серпня 1977 року у молодого подружжя народилася донька Наталія.

В 1878 році родина Крамаренків повертається до Києва, і Юрію Львовичу пропонують місце міського лікаря в Умані, на що він з радістю погодився: "В Умані були рідні – дядько священик при міській школі…Тут є середня школа садівництва і землезнавства, тут і духовна школа, де навчався мій батько, а головне – моєю давньою мрією було працювати в провінції серед українського народу"[1].

Родина оселилася в будинку протопопа Стаховського. Юрій Львович працював лікарем при міській, єврейській і тюремній лікарнях, займався приватною практикою і був єдиним лікарем, який проводив операції. Він заснував хірургічну, протитуберкульозну, рентгенологічну служби та відділ судово-медичної експертизи.

Марія Мойсеївна займалася господарством і вихованням доньки. У цьому їй допомагала дівчина Харитя, яку в якості няні привезли з Києва. Вона була лагідною і щирою, відзначалася сумлінністю, працьовитістю, стриманістю, вносила певну часточку доброти і ласки в життя родини. 14 січня 1879 року у сім'ї Крамаренків народився син Євген[2]. У родині все йшло добре. Нові умови життя, нові люди, серйозна робота приваблювали батька, а мати з радістю доглядала дітей. Однак сім'ю спіткала біда: у дворічному віці захворіла на дифтерію і померла донька, смерть якої завдала батькам великого горя: "З

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 502.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 402.

втратою коханої дочки ми дуже горювали, безвтішна жалість і сум надовго оселилися в наших душах”[1].

Пізніше в родині народжуються сини Ростислав (1880р.) і Михайло (1881р.) (які згодом помирають від хвороби легенів, а батьки знову важко переживають втрату), донька Оксана (3.11.1883р.), Юрій (2.02.1885) і Лев (7.01.1887).

Оскільки батькові доводилося постійно працювати, дбаючи про матеріальне забезпечення великої родини, діти знаходилися в руках матері, яка щиро усвідомлювала своє покликання бути вихователькою. Будучи жінкою високоосвіченою, талановитою і надзвичайно працьовитою, вона змалку привчала їх до інтелектуальної праці.

Маленькі (до 5-6-ти років) діти знаходилися під наглядом бонни, яка уміла їх забавляти, навчала співу і німецькій мові. Коли діти підростали, мати сама навчила їх читати, писати, мислити. “Діти підростали, навчалися, а ми з дружиною віддавали всі свої сили і працю на те, щоб виховати їх в доброму напрямку”[2].

Як пригадує Ю. Крамаренко, “серед уманської інтелігенції рідко можна було почути українську мову, особливо публічно – це вважалося за “мужицтво”, неосвіченість... І якщо хтось інколи заговорить по-українськи, то це викликало в слухача іронічне ставлення”[3]. Батько мріяв виховати дітей справжніми українцями, які б любили, знали і не цуралися рідного слова, тому навчав дітей українській мові, розповідаючи їм невеличкі віршики із абетки: “Побачив пан, як кум Йван горох молоте, в мішки всипає. Йвана вчити, як се робити, взявся пан”[4]. Пізніше, коли діти почали навчатися в гімназії, батьки

---

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 522.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 572.

[3] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 44 с.

[4] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 37 с.

наймали приватних учителів з словесності та математики, французької та німецької мови.

Женя приваблював усіх своєю доброю натурою, ріс живим, лагідним хлопчиком, здібним до науки. Він добре ставився до своїх братів, доглядав за ними, ніколи не ображав, в іграх був поступливим. Юрій був спритним і сміливим у всіх своїх дитячих починаннях. Оксана цікавилася музикою. Всі діти гарно навчалися, виявляючи потяг до мистецтва: Женя гарно співав, Юрій грав на скрипці, а Лев – на фортепіано, маючи також найбільші здібності до малювання. ”Таким чином наука і виховання у дітей йшло добре і я був цим задоволений”, – пригадує батько[1].

Реакційне правління внутрішньою політикою Уманщини кінця XIX – початку XX століття на всякі культурно-просвітницькі починання дивилося як на сепаративні стремління проти діючого строю. В таких умовах суспільна думка і ідейна діяльність завмирали, а відносини між інтелігенцією зводилися до карт і чарки. Бібліотека, книги, літературні бесіди і музичні вечори мало кого цікавили. Юрія Львовича вражало те, що, живучи на Уманщині, він жодного разу не почув української пісні і не побачив гарно одягненого селянина. “Жінки одягалися в кофти і шляхетські юбки, а голови перев’язували платками. Ні стрічок, ні корсеток, ні гарної спідниці або запаски, ні червоних чобітків. Ось так перевелося і було споганене українське вбрання, а українська пісня втратила свою невпинну красу й звучність і перейшла у військову, заводську машину з криком і писком”[2]. Рідко можна було знайти сім’ю, яка б не підпорядковувалася діючому режиму. Родина Крамаренків до таких не належала: в їхньому будинку часто влаштовувалися літературно-музичні вечори, на яких читалися цікаві книги, присутні обговорювали пресу, слухали музику, співали.

---

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 120 с.

[2] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – С. 122 с.

У 1883 році в Умань приїхав відомий український діяч М. Комаров. “Ми часто збиралися на розмови, – пригадує Юрій Львович, – а пізніше почали працювати над створенням російсько-українського словника “Спілка”. В ньому брали участь лікар Галенко, учитель математики Палехович, учитель духовного училища Краковецький, лікар Стаховський та ін.”[1].

В особливій пошані у сім’ї Крамаренків була особистість Т.Г.Шевченка. Найбільше любили святкувати Шевченківські дні, активну участь у яких брали діти, а батько запрошував священика справити панахиду. Портрет Шевченка розміщували на підвищенні, а мати з дітьми прикрашали його квітами і вишитими рушниками, всі присутні були одягненні в українське вбрання. Спочатку хтось із дорослих розповідав про долю поета, потім діти читали його вірші із “Кобзаря”, чергуючи їх зі співом, а закінчувався вечір “Заповітом”[2].

У 1887 році Юрій Львович організував аматорський гурток з метою постановки декількох спектаклів на користь Червоного Хреста (щоб відкрити амбулаторію). Було вирішено поставити дві п’єси (“Женихання” й “Ревізор”) і три українські водевілі (“Поперед спитайся, тоді й лайся”, “Грошові тузи”, “Кум-мірошник”). Для спектаклів, які пройшли з великим успіхом і у присутності глядачів з околиць, відвели приміщення військової казарми. Головні ролі виконувало подружжя Крамаренків[3].

Родина збільшувалася, і в 1890 році батьки вирішили збудувати власний дім. “Життя у власному будинку, на своїй садибі дуже нас радувало і задовольняло”[4]. Кімнат у домі було 7, із них – 2 кабінети, вітальня – їдальня, велика ігрова кімната для дітей, спальня, невелика кімната для найманої учительки і кімната для гостей. Біля будинку був затишний садочок у якому гралися діти, залишаючись завжди під наглядом батьків. У новому будинку Марія Мойсеївна часто влаштовувала літературно-музичні вечори для дітей.

---

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 34 с.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 512.

[3] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 516. – С. 34 с.

[4] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 572.

На Різдво завжди була ялинка, і після різноманітних ігор, танців та співів дітям обов'язково роздавалися дарунки[1].

Влітку вся родина виїжджала на батьківщину Юрія Львовича – в Мошни, де чудово себе почувала в атмосфері сільського життя, свіжого гірського повітря, а головне бувала серед рідні. Дідусь, куди б не їхав – у поле, в ліс, на пасіку, завжди брав із собою хлопців, а бабуся чимало часу проводила на кухні, аби нагодувати їх чимось смачним.

Родина Крамаренків у Мошнах.

Юрій Львович до нестями любив рідну природу: "Я глибоко відчував потребу відгукуватися на поклик життя світлого, живого і загадкового, яке ми бачимо серед природи... Серед природи в душі людини починають звучати струни, що виливаються в акорди чудової мелодії, звичайно, якщо в такій душі світить іскра Божа, що може розгорітися і спалахнути яскравою зіркою на темному небосхилі сталого, звичайного, сіренького життя"[2]. Діти Крамаренків багато часу проводили на свіжому повітрі. Батько навчав їх спостерігати, усвідомлювати себе частиною природи, розвивав почуття відповідальності за неї як за частинку національного багатства, формував у них уявлення про

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 512.
[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 602.

довкілля, про живу і не живу природу, поглиблював і розширював знання про її явища й закони, прищеплював естетичні смаки.

У 1900 році в родині трапилося велике горе, смерть матері. Батько і діти пережили глибоке душевне потрясіння. Помираючи, жінка наказувала дітям жити між собою у мирі, злагоді і дружбі та берегти батька. З цього часу функцію виховання почав виконувати саме він. Батько був розсудливим, ніжним, твердим, безкорисливим і терплячим, виховував у дітей почуття великої гідності, навчав бути справжніми українцями, створював атмосферу взаємоповаги. Він став найщирішим і найкращим другом, який підтримував дітей у починаннях, любив їх і вірив у них: "В моєму житті, після втрати жінки, я не почував себе одиноким. Залишаючись на самоті, звичайно, згадувалися найкращі роки життя, коли було затрачено так багато сил на працю і душевної енергії в боротьбі із бідами і перешкодами, а разом з тим я відчуваю моральне задоволення як в своїй сім'ї, так і в своїй професії й громадській діяльності"[1]. Юрій Львович поринув у численні обов'язки батька, лікаря та просвітителя. Діти Євгеній та Юрій навчалися в університетах, Оксана – у Київській приватній гімназії, а Лев проживав із батьком.

Одного разу в будинку залишилися переночувати 10 селян, колишніх військових. Влаштувавши їх у флігелі, господар прийшов порозмовляти і почитати їм Т. Шевченка рідною мовою. Селянам було дуже дивно і навіть "смішно" чути українське слово, так "знищено було в них всяке почуття поваги до свого рідного". Юрій Львович читав "Кобзаря", розповідав про долю і життя великого поета. І яким великим було розчарування лікаря, коли до кінця читання він помітив, що слухачів зосталося 3–4 особи, а всі інші спали: "...було дуже боляче усвідомлювати – яка прірва лежить між народом і інтелігенцією"[2]. Юрій Львович розумів, що простий народ неосвічений, що книга для нього малодоступна, тому, згуртувавши біля себе 20 осіб справжньої української

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 372.
[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 552.

інтелігенції, вирішив клопотати про відкриття в Умані відділення Київського Товариства Грамотності.

Серед молоді Уманщини у 1902–1903 рр. також починався ідейний рух. Вона збиралася в маленькі гуртки і працювала над національним саморозвитком, займалася вивченням рідної мови і літератури, науковою роботою. В будинку Крамаренків згуртовувалося чимало учнів-гімназистів, товаришів сина Льва, а відтак активно велася літературно-художня діяльність. Видавався журнал "Наше життя", в якому порушувалися питання, що хвилювали молоді душі. Поряд з белетристикою і поезією на його сторінках висвітлювалися питання виховання, самовиховання, школи, ставлення до жінки, проблеми повсякденного життя[1].

Восени 1903 року Женя закінчив університет і склав екзамен на лікаря. Юра навчався в Москві на природознавчому факультеті. Дочка, незадоволена умовами роботи на курсах Лесгафта, де навчалося 600 студентів і аудиторії не могли всіх розмістити, переїхала до Москви і мала наміри вступити до консерваторії.

В 1905 році стали закриватися університети, серед молоді розпочалися страйки в зв'язку з відставкою талановитих і передових професорів, і заміною їх реакційними і безталанними викладачами. Юрій Львович розумів, що особистість, яка бажає підвищити рівень своєї освіти, повинна бути діяльною, бо тільки своїм напруженням, своєю працею людина зможе придбати справжню освіту. Отож, коли син Юрій вирішив їхати продовжувати освіту за кордон, батько підтримав його погляди, знайшов кошти, і відправив на навчання до Швейцарії. Він допоміг і Левові, коли той, зрозумівши, що його покликання – живопис, вирішив покинути юридичний факультет і поїхати навчатися до академії мистецтв у Париж[2].

---

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 34 с

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 502.

У 1904 році, відпочиваючи на Кавказі у санаторії, Юрій Львович знайомиться з Олександрою Олександрівною Ісаєвою, яка на той час проживала в Москві, займалася громадською діяльністю і працювала в газеті "Російські Відомості". Про враження від цієї зустрічі жінка згадує у своїх записах: "Нас зближував не тільки кожен день, а й кожен час перебування разом. Він розповідав мені про себе, про своє піввікове життя, про своїх дітей, і скільки любові було в його словах, що я думала – у хорошого батька і діти повинні бути хорошими"[1]. В свою чергу Юрій Львович писав: "Якась дивна сила притягувала нас, і ми зустрічалися щодня, в сердечній бесіді знаходили свіже цілюще джерело нашого глибокого єднання, в якому була одна щира правда, одне глибоке довір'я і повага"[2]. Вони із захопленням розповідали один одному про своє життя, про свою громадську діяльність, про свої радості і біди. Юрій Львович часто говорив про Україну, про її історію, про жертовність українського народу в своїй боротьбі за свободу і державність. Саме тоді, в Єсентуках, він посіяв у душі корінної москвички Олександри Олександрівни зерно любові і поваги до українського народу. Вона і гадки не мала, що доля її закине саме в Україну, що доведеться прожити багато десятків років серед народу, життя якого так глибоко хвилювало її завдяки розповідям лікаря.

Їхні життєві шляхи поєдналися не одразу. Протягом двох років вони підтримували зв'язок листуванням. В особистому житті Юрія Львовича потрібно було вирішити чимало справ, особливо тих, що стосувалися дітей та матеріального становища родини. Всі кошти, які він отримував, надсилав Жені і Юрію за кордон, Оксані у Київ. Лев навчався в останньому класі гімназії, мріяв вступити до Петроградського університету і одночасно готувався в Художню Академію. "Поки я ще бадьорий і здоровий, – писав Юрій Львович, – потрібно працювати, щоб довести діло виховання дітей до кінця..."; "Моє розуміння необхідності допомоги дітям, допоки вони не стануть на

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 64 с.
[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 352.

самостійну дорогу життя, змушувало мене почекати з єднанням наших з Олександрою Олександрівною душ”[1].

Олександра Ісаєва та Юрій Крамаренко одружилися в грудні 1907 року. Спочатку Олександрі Олександрівні було важко звикнути до провінційного життя в Умані. Крім звичайних побутових проблем, була одна, найголовніша,– незнання української мови. “Я, – пише вона у спогадах, – щоденно читала українську літературу та пресу. Статті газет “Рада”, “Рідний край”, “Київський кур’єр” були написані хорошою літературною мовою і засвоювалися легко”[2].

Діти виросли, кожен мав гарну освіту і професію, і батько з невгамовною енергією знову поринув у громадсько-культурне життя міста, беручи активну участь у різних освітніх і благодійних заходах. Так, разом із О. Ісаєвою вони були серед з організаторів міської бібліотеки.

Батько радів листам синів. Женя, що працював в Єлисаветградській лікарні, писав, що нарешті відчув у собі енергію, віру, і усвідомив продуктивність своєї праці, що робота захоплююча і цікава, що його цінують як лікаря (він уже оперував тяжкі випадки, знімав катаракти)[3]. “Юрині листи дихали життєрадісністю, енергією і захоплюючим інтересом до свого діла, і це було приємно моєму батьківському серцю”[4].

У листі, датованому 1925 роком, Юрій Львович зазначає: “Після усіх пережитих турбот, клопотів й усіляких незгод, коли вже на старості я маю і спокій моральний, і глибоке задоволення як від свого життя і своєї лікарської й громадської праці, так і від наслідків виховання своїх дітей, то, здається, зостається одна-однісінька задума – дождати спокійної смерті зоставивши

---

[1] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 34 с.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 582.

[3] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 74 с

[4] Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 506. – С. 44 с

дітям і онукам на спомин свої мемуари все життя”[1]. Він любив свою родину, свій дім, свою професію, свій народ. Куди б не закидало його життя, він завжди прагнув швидкого повернення додому, на Уманщину. І під час важкої хвороби, коли приїжджали діти, серце батька наповнювалося світлою радістю: Мені дуже, дуже спокійно, біля мене жінка і мої діти, вони міцно, міцно мене люблять, а кращого мені не треба…”[2].

Ю. Крамаренко з синами Юрієм та Євгеном

Батькові вдалося завершити велику моральну будову, яку ще на зорі подружнього життя почала мати. Діти вважали його взірцем всіх чоловічих чеснот, свідомо наслідували його у всьому. Хоча діти роз’їхалися, внутрішній зв’язок родинного єднання завжди жив у листах, які вони писали з великою вдячністю і любов’ю: “Дорогий батьку, – писав Юрій, – ти був нам прикладом. Двоє із твоїх синів вибрали твою професію. Це не випадково. Ти наш перший учитель. Я завжди з вдячністю згадую той час, коли у тебе навчався...Ти дав нам можливість мати добру освіту, щоб ми могли стати хорошими лікарями.

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 502.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 612.

Дякуємо рідний, за все, що ти з такою любов'ю робив для нас. Ти найкращий батько і як лікар – учитель"[1]. "Коли тобі, дорогий батьку, – писав Євген, – є чим похвалитися – твоїми синами, то і нам, синам, є чим пишатися, маючи такого батька, що цілий вік працював на добробут свого народу, – і, хто знає, чи будемо ми такі працездатні та жваві до роботи, як ти, дорогий та любий"[2].

Юрій, Євген, Лев Крамаренки з батьком

Євген Крамаренко став відомим лікарем-хірургом, написав понад 160 наукових праць та розробив низку хірургічних методів. Лев Крамаренко – відомий живописець, знаним не тільки на Батьківщині, а й за її межами, займався педагогічною діяльністю, працював у галузі монументального (брав участь у оформленні драматичного театру ім. Л.Українки) і станкового (пейзажі

[1] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 612.

[2] Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 667.

Донбасу, Криму, Середньої Азії) живопису. Як педагог працював у Київському (1923 – 1930р.р.) та Харківському (1931 – 1932 р.р.) художніх інститутах.

Однією з елітарних особистостей Уманського краю є жінка-легенда, борець і провісник, історик і публіцист, есеїст і перекладач Н. Суровцева. Вже з юних літ вона була небайдужа до долі свого народу, вивчала історію рідного краю, українську літературу, займалася етнографічною роботою.

Сім'я Суровцових

Надія Віталіївна Суровцева народилася 5(17) березня 1896 року у Києві в інтелігентній родині. На честь батькової вчительки-революціонерки дівча назвали Надією. Батько, Віталій Петрович Суровцев, походив із родини дрібних поміщиків з Полтавщини. Він навчався на юридичному факультеті Київського університету, був українським громадсько-політичним діячем, а в роки реакції захищав український суспільний рух, безкоштовно боронив селян перед судом; рятував євреїв під час погромів. 1917 р., за часів Центральної Ради був обраний головою міської управи. Мати, Ганна Іванівна Говердовська, працювала вчителькою.

З 1903 року родина мешкала в Умані, де пройшли дитинство, юність і останні роки життя Надії. Тут родина оселилася в невеличкому будинку на центральній вулиці міста. Батько працював адвокатом, а мати вчителькою початкових класів жіночої

гімназії. Надійка до школи не пішла, хоча до від'їзду в Умань склала вступні іспити до Мар'їнської гімназії.

Надія Суровцова з матір'ю

Дівчинка рано оволоділа грамотою, чому посприяла мати ще у чотирьохрічному віці "…мама мені відкреслювала червоним олівцем шматок газети і казала: "Повідшукуй усі "а" або яку іншу літеру. Так мимохідь я навчилася читати"[1]. Так само Надійка навчилася писати, переписуючи особисті папери батьків. Ганна Іванівна, крім гімназії, працювала у недільній школі, де часто влаштовувалися художні вечори, і мати доручала Надійці малювати й переписувати програми. Ще у Києві, помітивши дитячий хист до малювання, батьки найняли для дівчинки учительку Н.В.Бочарову (сестру відомого оперного співака), яка дала дівчинці кілька уроків. Дівчинка долучалася до всього українського, хоча навчання велося російською мовою.

У 1905 році, коли Надійка пішла до другого класу жіночої гімназії, родина змінила помешкання і переїхала до будинку на Садовій вулиці. Батьки взяли на квартиру двох дівчат – Наталку і Ніну, які були дочками священиків і стали добрими подругами для Надійки. Дівчата разом ходили на навчання, під наглядом мами сумлінно вивчали лекції, разом проводили вільний час. Найулюбленішою розвагою були відвідини стайні, що знаходилася у дворі будинку. Дівчата багато часу проводили з кучером Ульяновим, який був незвичайною людиною, дуже любив музику, грав на скрипці і балалайці, мандоліні і навіть сам їх виготовляв. "Він ставився до нас дуже привітно і завжди у вільну годину майстрував нам якісь возики, стільці, ліжечка для наших ляльок"[2].

Батьки дозволяли влаштовувати "урочисті забави" – концерти або маскаради, до яких дівчата старанно готувалися: складали програму виступу,

[1] Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – 431с.

[2] Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – С. 22.

малювали запрошення, виготовляли костюми (переважно з паперу), декорації, проводили репетиції. Часто на цих концертах були присутні гості: місцеве духовенство, друзі з гімназії, родичі, товариші батьків; це надавало заходу більшої урочистості. Велика кімната умовно перегороджувалася на сцену і глядацький зал. Програма дійства зазвичай була такою:

1) виступ хору (що складався з трьох осіб);
2) дуети та сольні номери;
3) літературна частина;
4) танці.

Пісенний репертуар був виключно український, його дівчата знали від своїх родин. Літературна частина складалася з декламації творів Т.Шевченка, інсценізації байок Глібова та Крилова. Танцювали повільні (щоб не ушкодити паперові костюми) популярні танці – краков'як, падеспань тощо. "Це були просто щасливі вечори. Ми почували натхнення митців, хвилювалися при виконанні нашої нескладної програми"[1]. Звісно ж, глядачам все дуже подобалося. Таким чином дівчата прилучалися до мистецтва.

На замовлення матері із Києва привезли фортепіано і Надійка вчилася грати у вчителя чеха за національністю, Швігліка, пізніше почала ходити до музичної школи. Уроки музики приносили задоволення, вона займалася по дві години щодня. Часто вона грала на прохання батьків Надія грала матері її улюблені опери, українські пісні для батька. Він завжди привозив чимало нот для виконання творів українських композиторів В. Демуцького, М. Лисенка, М. Стеценка та ін.

Родина відвідувала всі концерти, театральні вистави, що проходили в місті. Велике враження на Надію справила зустріч з письменником, мистецтвознавцем Гнатом Хоткевичем, який виступав з грою на бандурі в Літературно-художньому гуртку. На цей концерт зібралися всі "українофіли" міста: а серед них доктор Крамаренко, нотаріус Краковецький. "Вийшов

[1] Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – С. 26.

молодий бандурист у вишиваній сорочці... І заспівав... Що б він не почав, все викликало бурю оплесків: від “Морозенка” морозом бралася шкіра, від “Без тебе, Олесю” завмирало серце; не було номера, після якого мої долоні не пашіли від болю”[1].

У родині любили читати і Надійка змалку перечитала все, що було у батьківській бібліотеці і годилося дитині з прогресивної родини: твори Добролюбова, Писарєва, Чернишевського, Бєлінського. Батько мав поганий зір і часто читання відбувалися вголос. Так, ще дитиною Надійка прочитала “Ілюстративну історію України” М. Грушевського, журнали “Русское богатство”, “Вестник иностранной литературы”, які батьки виписували. Завдяки учителю літератури Г. Куриндіну дівчинка зазнала перших хвилювань власної літературної творчості, бо саме на його уроках робила перші спроби написання віршів.

Влітку родина їздила на Полтавщину до родичів батька. Російська мова панувала вдома, в Умані, а тут – серед своїх прабабусь Дуні та Катрі – дівчинка розмовляла виключно українською. Вона пасла корову, працювала на городі, збирала ягоди, спілкувалася з сільською дітворою, сусідами. Бабусі займалися релігійним вихованням правнучки: вони водили дівчинку щонеділі до церкви, навчали молитві, привели її до першої сповіді. “Баба Дуня пильнувала, щоб я до тої події поставилася серйозно, розказала мені, що я мушу пригадати собі всі гріхи і одкрити їх батюшці на сповіді”[2].

Влітку Надійка часто їздила в гості до подруги Наталки у містечко Цибулів. Її захоплювали життя і побут дрібного духовенства. Дівчата залюбки їздили на храмові свята в околишні села, споглядали всі урочисті процедури, а Надійку вражала співучість місцевої молоді, особливо те море пісень. Дівчата збиралися вечорами у невеличкому садку біля церкви і співали: “Оті місячні ночі, та неповторна краса, мабуть, вкорінили любов саме до цієї землі, і

[1] Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – С. 252.

[2] Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – С. 56.

подолати її, забути несила було за жодних обставин. Самі пахощі українських ночей – до смерті здаватиметься, що так не пахне земля ніде на світі”[1].

У родині панував культ Т.Шевченка. Великою подією у житті юної Надійки стали відвідини батьківщини поета: “Ми відвідали Моринці, Кирилівку, зробили фото з жорнова, що лежав на місці, де була хата Шевченка, подивилися на кущ калини, під яким ховався Шевченко від мачухи, намилувалися краєвидами, і наші серця тремтіли від зворушення”[2].

Дуже часто в гімназії влаштовувалися танцювальні вечори, на які дівчата повинні були приходити виключно з мамами, які сиділи під стінами і милувалися своїми доньками, а о певній годині забирали додому, і тут не допомагали жодні благання. Танцювали у шкільних формах, білих фартушках та лайкових білих рукавичках. Хлопці були у мундирах і теж у рукавичках, згідно етикету не годилося торкатися партнерші голою рукою. Танцювали мазурку, вальс, польку, різні падеспані, краков’як тощо. Дівчата отримували маленькі книжечки-програми послідовності їх виконання і записували туди партнерів на певний танець. Танцями керував обраний диригент, який виявляв ініціативу щодо зміни фігур. Дорослі танцювали рідко: “...пам’ятаю, як танцювала мама, і то була сенсація для всієї гімназії. Мати танцювала добре, була статечна, але ми надто звикли бачити її як учительку”[3].

У 1913-ому р. Надія складає натуральні іспити в уманській чоловічій гімназії, щоб мати можливість здобути вищу освіту. Постала проблема вибору місця навчання: батько вважав, що потрібно вчитися на Вкраїні, у Київському університеті, а Надія наполягала на Петербурзі, де, на її думку, були кращі наукові сили. Дочці вдалося переконати батька і у 1913 році вона починає навчатися на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих Бестужевських курсах, де читали лекції відомі вчені з України Є. Тарле,

[1] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.34.

[2] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.37.

[3] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.37.

М. Туган-Барановський, перший почесний доктор історії серед жінок О. Єфіменко. Навчання Надія поєднувала з громадсько-політичною діяльністю в українських нелегальних студентських гуртках.

На літо вона приїжджала до Умані. На той час батько придбав недалеко від міста хутірець – чотири десятини землі у казенному лісі, недалеко від села Гереженівки. Родина дуже любила той шматочок землі, вкладала в нього і працю, і душу. Тут був гарний сад і великий квітник, голуб'ятня, де дівчина з рота вигодовувала пташенят, стайня, де вона була своєю людиною, бо уміла їздити верхи, город, на якому Надійці доводилося чимало працювати. В сім'ї не любили "білоручок", мати сама багато працювала і привчала до роботи доньку.

Надія гарно малювала, випалювала по дереву, а тому, і коли почали впорядковувати дім для житла, взяла в цьому активну участь. За її дизайнерським задумом було оформлено вітальню. На ослінчиках вона випалила і замалювала українські орнаменти, оздобила старовинними іконами та рушниками божницю, стіни прикрасила гобеленом XVIII ст. та власними копіями картин видатних українських художників, поставила різьбляну шафу в українському стилі, а лави, застелила плахтами. Над фортепіано висів портрет М. Лисенка, а на столику – різьбляні карпатські свічники та тареля[1].

У 1917 р., після Лютневої революції, закінчивши курси, Надія Суровцева повертається в Україну, щоб присвятити себе справі її національного відродження. Природний талант, висока освіченість, належне виховання, віра у національну справу і ідею швидко зробили її однією з перших у державно-політичній еліті України – секретарем Центральної Ради М. Грушевського. За часів Гетьманату Надія Суровцева – начальник дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ, дипломат, учасниця міжнародного пацифістського руху Інтернаціональної жіночої Ліги.

[1] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.46-47.

Сім'я Суровцових

Крім того – талановитий літератор, публіцист, перекладачка, одна з засновників Спілки прогресивних журналістів. Навіть вимушено проживаючи у Віденській еміграції, вона ні на мить не втрачала зв'язку з Україною, підтримувала зв'язки з радянським представництвом, яке очолював Юрій Коцюбинський – "людина, яка полонила відразу й цілком: цьому джерелу я вірила абсолютно і безроздільно"[1]. Н.Суровцева переклала художню прозу В.Стефаника, В. Короленка, видала книжку "Українських народних казок".

Десятки її статей і новел з'явилися в закордонних журналах "Робітниця", "Нова громада", газеті "Українські щоденні вісті", в "Робітничій газеті".

У 1925 році діячка вирішила повернутися на Батьківщину, щоб "не загубити чужими манівцями в довгих безрадісних сірих роках наш шлях – працю вдома"[2]. Повернувшись, знайшла себе у літературній та науковій діяльності, але у 1927 році її арештували. П'ять років ув'язнення в одиночці

[1] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.54.

[2] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.47.

політізолятора Ярославської в'язниці, Архангельськ, Колима, загалом 13 років заслання.

В 1957 році, після повної реабілітації, яку виклопотали давні друзі – М.Бажан, О.Вишня, П.Тичина, Надія Віталіївна повернулася в Україну. Жила в Умані. На своїй квартирі організувала "Уманський салон", де зустрічалися і спілкувалися непересічні особистості, кращі представники української еліти – літератори, вчені, митці, етнографи, археологи, політичні в'язні різних років і напрямів. Саме на таких зібраннях народилася ідея про створення в Умані Художнього музею (нині Картинна галерея). Н. Суровцева працювала на громадських засадах в Уманському краєзнавчому музеї, займалася дослідженням історії парку "Софіївка", збирала матеріали для довідника про видатних уманчан, виступала зі статтями і нарисами у місцевій газеті "Уманська зоря". Н. Суровцева була жадібною до життя, до людського спілкування, завжди готова в кожному середовищі знайти друга-однодумця. Вона вміла радіти сама і дарувала радість іншим, відкидала житейські негаразди і з гумором сприймала "ідіотизм нашого побуту"[1]. Людина з високою освітою й багатим внутрішнім світом, вона не була осторонь подій і, попри весь драматизм долі, стала справжньою елітарною особистістю XX століття.

Література:

1. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К.,1997. – 62 с.
2. Крамаренко А.А. (Спогади. Умань 1908 – 1927 р) // Уманський краєзнавчий музей. – НДФ – 65 (2) С. 299 – 604.
3. Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.3.
4. Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.) // Уманський краєзнавчий музей. – Д – 8947– 566. – 234 с.
5. Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – 431с.

[1] Олександрова Т. Жінка – легенда // Умань. – №12. – 2005. – С.3.

Зміст та засоби виховання у родині Бажанів

Будинок, у якому мешкала родина Бажанів (м. Умань)

Елітарною родиною Уманщини початку XX століття є сім'я Бажанів, у колі якої зростав і виховувався відомий український поет, державний і громадський діяч, академік М. Бажан.

Генетично в родині Бажанів переплелися корені українського селянського роду і осілих у Литві освічених і незалежних городян. Предки по батьківській лінії були козаками, а згодом почали займатися ремеслом. Дід Артем, батько Платона, був сільським ковалем. Ковальське ремесло наслідував старший з трьох його синів Михайло, менший Петро працював рахівником, а Платон став гордістю родини, дослужився до офіцерського чину. Коріння материнського роду сягає литовського ґрунту. Прадід – Томаш (Тимош) Поржецький – був письменником, славився своїми віршами, інший прадід (ім'я якого не збереглося) був уніатським священиком, за заслуги перед церквою папа

Римський нагородив його іконою та індульгенцією, оголосивши повне відпущення всіх гріхів родові Поржецьких аж до шостого коліна[1].

Родина Бажанів

Микола Платонович Бажан народився 9 жовтня 1904 р. в місті Кам'янці-Подільському. "Хлопчик ріс розумненький, вразливий і нервовий. Любив майструвати, щось будувати. Батько радів, сподіваючись, що виросте інженер. Захоплення хлопчика часто змінювались.

Побував у церкві – став грати священика. Батько зробив йому кадило, і він ходив і співав: "Абуді, абуді...". Хлопчик дуже любив слухати, коли мама читала українські народні казки. Йому не було й чотирьох років, як він навчився читати, малювати, писати друкованими літерами. Коли хлопчикові виповнилося п'ять, мати застала його за роботою: складав байку. Мама записала її і зберегла цей перший „твір" сина: "На могилі Шевченка сидить дівчина Наталка, а соловейко тьох-тьох"[2] .

Своєму становленню як особистості, громадянина, як літератора М.Бажан завдячує саме Умані. „В Умані я почав формуватися як людина, почав писати, – тому вважаю Умань своєю батьківщиною і завжди з радістю приїжджаю в Умань"[3].

Тугою за рідним краєм пройняті листи до щирого товариша М. Комарницького: "Хочу все ж написати книгу "Уманських спогадів" у віршах, – а де її краще напишеш, як не в самій Умані" (6.10.71); "Сиджу в санаторії, пишу про Умань"(6.10.71.); "Ох, як я зіскучився за Уманню, за

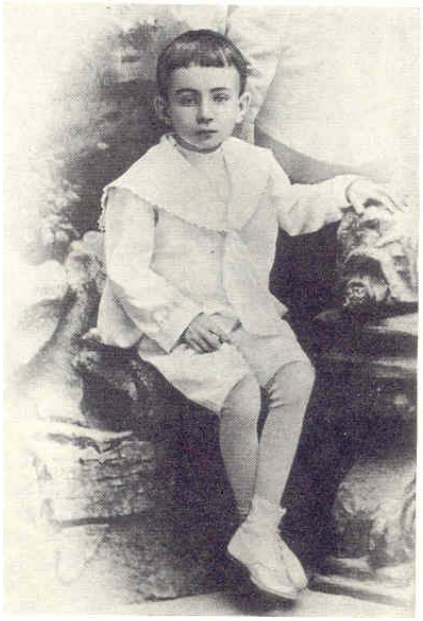
[1] Костенко Н.В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики: Монографія. – К.: Видавництво "Кий", 2004. – С.10–11.

[2] Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1988. – С.18.

[3] Там само. – С. 277.

Софієчкою, за такими рідними моєму серцю місцями" (25.07.72)"[1]. Про Умань він згадує у віршованих новелах "Іскра", "Боги Еллади", "Сіль", "Уманські спогади", мемуарних есе.

Історія Умані наче увібрала в себе історію всієї України. Це місто, де вирувала Коліївщина, до полишилися спогади про діяльність Кармелюка, де прокотилися хвилі революції, анархії, галицьких стрільців січових, новаторського театру Леся Курбаса, а все це полишило неабиякий слід у серці і подальших життєвих і літературних концепціях М. Бажана.

М. Бажан

Алла Платонівна Бажан згадує: "В Умані по вулиці Володимирській на Штабному провулку в будинку № 3 наша родина проживала з 1914 до 1932 р., але Микола Платонович раніш, ще 1924 р., поїхав до Києва. Але все своє життя він любив, пам'ятав і відвідував Умань... Йому часто доводилося виїздити з України, але повертаючись, він завжди відвідував Умань, бо це "його місто, а Софіївка – найкраще місце в світі"[2]. В місті стояв Ставропольський полк, у якому служив батько Миколи Платоновича, Платон Артемович Бажан, був військовим топографом і, за своїм бажанням, старостою Олександро-Невської церкви. Мати, Галина Аркадіївна, займалася вихованням дітей – Миколи, Валентина та Алли. У родині панували взаєморозуміння, щирість, довіра, дружба, повага, співчуття, порядність. Діти зростали в атмосфері глибокої любові батьків до дітей. Між усіма членами родини існувало особливе духовне єднання. Тут зберігались і розвивались національна мова, звичаї, здобутки мистецької творчості.

[1] Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1988. – С. 277.

[2] Бажан А. Сторінки спогадів // Уманська зоря. – 1998. – 25 серпня. – С. 2.

До десяти років Микола виховувався вдома. У 1914 р. хлопчик став гімназистом, вступивши до однієї з казенних чоловічих уманських гімназій. Як пригадує Н. Соботович, шкільний товариш Миколи: “Коля серед нас був самий тихий, сором’язливий і серйозний. Вчився він відмінно... Нас вражала багата фантазія Миколи, його обізнаність в мистецтві, музиці і театрі. Тут відчувався вплив родини. Мати його багато часу віддавала його вихованню...”[1].

Також на формування національної свідомості дітей впливали домашні зібрання (вечірки). Це були зустрічі людей де обговорювалися література і мистецтво, новини суспільно-громадського життя, українські проблеми. “Біля нашої родини зібрався гурт друзів і знайомих з уманської інтелігенції: лікарі, вчителі, адвокати та деякі військові... Хазяї та гості грали на піаніно, читали, сперечалися”[2].

Потяг до прекрасного, вміння бачити в буденному високе, схильність до художнього відображення світу – все це взяв Микола від матері. Галина Аркадіївна була жвавою, ініціативною, прагнучою знань жінкою, любила літературу, мистецтво, її хвилювали проблеми української культури. У сім’ї завжди створювались умови, які сприяли повноцінному розвитку особистості, формуванню естетичного ставлення до всіх сфер буття. В родині шанували школу (мати була членом батьківського комітету і часто відвідувала клас, де навчався Микола), книгу, театр та інші культурні надбання народу.

Микола Платонович у “Спогадах” пише: “Мені було років п’ять. До Кам’янця-Подільського, де ми тоді жили, приїхала трупа Саксаганського. Мати не могла стерпіти, щоб не піти сама, та й первістка свого не потягти туди, де – вона знала – буде звучати живе, мистецьке, українське слово. Ставитимуть “Сватання на Гончарівці”. Як Я пережив перші хвилини вистави не пам’ятаю, та коли Стецько почав версти свої химерні речі, а до того ще й завзято ловити на підвіконні мух, – зрозуміти і знести це було понад мої сили. Я заверещав найнепристойнішим чином. Глядачі обурились. Мати вгамувати мене не могла.

[1] Соботович Н. Не забуть юних днів. – К., 1989. – С.2.
[2] Там само. – С.11.

Хоч яка разюча травма було оте моє перше відвідування театру, але мати не зреклася зробити з мене театрального аматора”[1]. Саме в Умані юний Микола Бажан дивився „Майську ніч” з Марією Заньковецькою, бачив більшість вистав театру Прохоровича, брав участь у Курбасівській студії “Крайдрамте”, що гастролювала у місті. Тут розпочалася творча робота юнака – він грав на сцені, малював декорації, писав вірші. “...Матері студійців шили з якоїсь домашньої лахманини туніки і хламиди. Лаялися, глузували, нарікали, але шили, піддавшись таки на благання своїх пошалілих дітей”. Алла Платонівна пригадує: “У виставах захоплювало все: і слово, і рух, і декорації. Виступали студійці у незвичних хітонах, зроблених із простирадел, які Микола брав у матері. Я мало що розуміла в той час, але мліла від гордощів за брата. Ми мешкали вже на Володимирській 33, і репетиції часом проводились на нашій веранді”[2].

З ініціативи М. Бажана студійці підготували і поставили музично-поетичне видовище “Березневий каламут” за мотивами віршів В. Чумака. Поет згадував: “...Ми вечорами – хто після школи, хто після роботи шукали найстрункіших композицій, наймузичніших мізансцен, найвиразніших інтонацій, щоб пафос, вогонь і метал віршів став суттю того музично-поетичного видовища...”[3]. Бажан випробовує свої сили в різних мистецьких напрямах, і це впливає на його поезію. І свої першовитоки юного таланту – альбомчик 33-х віршів – 16-річний Микола подарував 23 березня 1921 року своїй мамі. Це був вияв вдячності за її любов.

Революційні події 1917 р. цілком змінили життя провінційного містечка. Українська мова, освіта здобули права громадянства. З кінця 1917 р. Микола продовжує навчання в Першій українській школі (пізніше українська гімназія ім. Б. Грінченка). Директором школи, а разом і кооперативних курсів при ній, був Олексіїв Іван Миколайович – педагог відданий справі української освіти і

[1] Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1988. – С. 17.
[2] Бажан А. Сторінки спогадів // Уманська зоря. – 1998. – 25 серпня. – С. 2.
[3] Крижанівський С. Микола Бажан: Критично-біографічний нарис. – К.: “Рад. письменник”, 1954. – С. 26.

культури. Будучи людиною високоосвіченною, він згуртував у своїй школі прекрасний колектив учителів, людей не байдужих до своїх предметів, науки, української історії і мови. Серед учителів, з якими найбільше спілкувався майбутній поет, були М. Куріний, який згодом став директором Київського Лаврського музею; Г. Майстренко, який підтримував Миколу у його захопленнях археологією, історією та організацією музею. Українська школа давала своїм вихованцям основи драматичного мистецтва, які викладав старий актор В. Коваленко. Уроки малювання вів художник Г. Турчак. З ним гімназисти ходили по селах, змальовували народні розписи, орнаменти на одвірках, стінах, грубах, предметах народного побуту. Саме учителі української школи у складний час навчали дітей з любов'ю і відданістю своїй справі, кожен з них вніс свій незабутній внесок у формування інтелігентних, обізнаних в літературі і мистецтві, освічених громадян і патріотів.

Батьки виховували дітей національно-свідомими особистостями, розповідаючи їм про події минулого, про важливі історичні дати, про визвольні змагання на Уманщині. Під впливом вражень від їх розповідей 14 річний Микола з братом Валентином та іншими хлопцями поставив за мету знайти, вистукати і пробити замурований прохід у підземелля, що з'єднувало костьол з Базиліанським монастирем, де побували свого часу козаки Хмельницького, а згодом Гонта і Залізняк. З захопленням школярі розкопували високі могили у степу під Уманню, знаходячи там сліди Трипільської культури та скіфів. У пробитому підземному ході хлопці знайшли козацьку зброю, шаблі, кістки. Усе це було віднесено до шкільного музею, який згодом переріс у міський, а потім у краєзнавчий, де підлітком працював Микола. Пізніше у поемі "Сіль" з циклу "Уманські спогади" Микола Платонович буде розповідати, як учні разом з учителями збирали експонати для музею, вимінюючи їх на сіль.

Не можна говорити про М. Бажана, про його життя, не сказавши про любов до музики. Він добре грав на піаніно, сам підбирав музику для студійних вистав. Улюбленими його композиторами були Леонтович, Шопен, Гріг. „Одержимість музикою почалася у мене, – говорить він, – скільки себе

пам'ятаю, ще дитиною. Музика якось завжди проймала моє дитяче, а потім і старече єство..."[1]. Бажан "виростає" з симфонічної музики. Він сприймає і відтворює музику XX ст., масивну, речову, дисонансну. Саме любов до музики, і вміння розуміти її і підштовхнули Бажана до створення шедевру його творчого доробку – збірки "Нічні концерти".

У дітей також виховувалися благородство, повага до людини, незалежно від національності. У домі Бажанів, незважаючи на тодішні накази і пргрози, переховувалися сусідські діти – євреї. "Мати всім своїм єством протестувала проти зневажання людини людиною.., їй доводилося домовлятися з бандитами про розміри контрибуцій на єврейську частину населення, і цим хоч частково рятувати від різні і грабунків"[2].

Важливим для виховання було і те, що мати на власному прикладі виховувала у дітей людяність, любов, пошан не ставлення до ближніх. Так, Алла Платонівна згадує: "Коли Микола Платонович привіз до Умані хворого Плужника, ми з великою охотою прийняли до себе Євгена Павловича. Наша мати влаштувала йому житло в сусідів по вулиці Володимирській, 31. Будиночок стояв у квітучому садку, і поет допізна працював на його веранді. Мати годувала й доглядала його. Мені припала доля відносити йому перед сном молоко..."[3]. Також, родина врятувала життя, доглядала, лікувала комісара, якого після одужання мати таємно від петлюрівців переправляє до нашої військової частини.

Впровадження батьками у життя і виховну практику своєї сім'ї народних традицій, звичаїв і обрядів стали доброю основою формування національної свідомості поета. "Було різдво. Дома все чисто, спокійно. В хаті духмяно пахне ялинкою, смачними стравами і печеними пиріжками. На покутті під скатертиною свіжа солома, а на ній – кутя і узвар. Усі страви здаються на диво

[1] Про Миколу Бажана: Літературно-критичні статті, есе / Упоряд. П.Д.Моргаєнко. – К.: Рад. письменник, 1984. – С. 296.

[2] Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1988. – С.33.

[3] Там само. – С.17.

смачні, бо мати не дозволяла цілий день нічого їсти – постилися, аж поки зірка не зійде... За традицією, на кутю треба гостя запросити, а тут їх було чимало. Поприходили товариші, молодь...", – пригадує Алла Платонівна[1]. В родині Бажанів дітей вчили, що людина невіддільна від свого народу. Пізніше у своїх спогадах про Яна Кохановського поет пише: "Я перечитую „Свєнтоянську пісню про суботу" – і рідні картини купальських ночей на Україні, їхні хороводи, звичаї, багаття виникають в моїй уяві... Вони й через чотириста років не змарніли..."[2].

Саме в родинному оточенні Бажан здобув перші знання з етнографії, фольклору, оскільки брав їх прямо з життя. Пізніше, у своїй творчості (збірка "Доробок") поет неодноразово вдавався до мотивів, образів та художніх прийомів народного фольклору. З народнопоетичних мережив зіткана, зокрема, його поетична новела "Ніч на Івана Купала".

У статті для італійського прогресивного журналу "Контемкорансо" (1960р.) Бажан пише: "Але як мало знають навіть спеціалісти про те, що створив наш народ в галузі духовній, якими цінностями збагатив він скарбницю загальнолюдської культури. Може, вирине якось згадка про дві-три українські пісні; може постане невиразне уявлення про поета, чиє прізвище – Шевченко – так нелегко вимовити, та ще хіба пригадається захоплений відзив про буремний козацький гопак..., – чи не з цими поверховими згадками і пов'язані уявлення про духовне життя українського народу?"[3].

Приємно, усе ж, відмітити, що поет помилявся. Сучасний стан розвитку національної української культури, хай з деякими невеличкими зауваженнями, дозволяє стверджувати протилежне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан А. Сторінки спогадів // Уманська зоря. – 1998. – 25 серпня. – С. 2.

[1] Там само. – С.23.
[2] Там само. – С. 432.
[3] Бажан М.П. Твори в 4-х т. Т.4: Літературно-критичні статті / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1985. – 376 с.

2. Бажан Алла. Біля джерела / Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана. – К., 1998. – С. 16 – 23.

3. Бажан М.П. Твори в 4-х т. Т.4: Літературно-критичні статті / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1985. – 376 с.

4. Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В.Бажан-Лауер. – К.: Дніпро, 1988. – 517 с.

5. Костенко Н.В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики: Монографія. – К.: Видавництво "Кий", 2004. – 381 с.

6. Крижанівський С. Микола Бажан: Критично-біографічний нарис. – К.: "Рад. письменник", 1954. – 86 с.

7. Про Миколу Бажана: Літературно-критичні статті, есе / Упоряд. П.Д.Моргаєнко. – К.: Рад. письменник, 1984. – 342 с.

8. Соботович Н. Не забуть юних днів. – К., 1989. – 11с.

Виховний потенціал досвіду родин української еліти кінця XIX – початку XX століття

В умовах становлення демократичного, громадянського суспільства в Україні обґрунтування і впровадження нової парадигми виховання є цінним і корисним. Тому на сьогодні важливою є потреба вивчення позитивного родинновиховного досвіду української еліти, зокрема кінця XIX – початку XX століття, що сприятиме подоланню основних суперечностей сучасного родинного виховання, збагатить вітчизняну педагогічну теорію національного виховання та формування національної еліти.

Аналіз наукової літератури, художніх творів, архівних документів елітарних родин Старицьких-Лисенків, Коцюбинських, Грушевських, Крушельницьких підтверджує пріоритетність сім'ї у процесі національного виховання особистості. Педагогічна цінність родинного виховання в цих сім'ях зумовлена особливостями безперервного впливу на дітей, що

забезпечує високу ефективність та довготривалість досягнутих виховних результатів.

Так, основними особливостями сімейного виховання в елітарній родині Старицьких-Лисенків були атмосфера сімейної поваги і довіри; високий рівень освіченості, загальної та педагогічної культури родини; соціальні орієнтації родини; коло сімейних інтересів, традицій (театр, родинні концерти, домашні вистави, читання цікавої книжки, дискусія за прочитаною книгою, шевченківські вечори, запрошення до родинного вогнища народних співців, слухання батьківських оповідей, дотримування святкової обрядовості); суспільна спрямованість батьків.

Арсенал родинної педагогіки сім'ї Коцюбинських включав: турботу про якісну освіту дітей; виявлення і розвиток здібностей, творчих нахилів, обдарованнь дітей, заохочення до творчості, розвиток естетичного смаку; активізацію пізнавальної діяльності дітей шляхом екскурсій, спостережень за певними явищами, процесами, збирання гербаріїв, колекціонування; розвиток емоційно-естетичної сфери особистості дитини, що включав естетику повсякденного життя, дотримання норм етикету, шляхетність у стосунках з батьками; виховання почуття громадянського обов'язку перед Батьківщиною, українським народом, де велику роль відігравав власний приклад батьків, домашні зібрання "понеділки" за участі відомих культурно-просвітницьких діячів.

Домінантами виховання родин Крушельницьких та Грушевських були мовні, міжпоколінні, естетичні, трудові, моральні, громадські традиції, що забезпечували прагнення до творчості, працелюбності, усвідомлення своєї приналежності до українського народу задля розквіту держави. Складовими частинами національного виховання були: розумове виховання, яке включало європейську освіту, знання іноземних мов, інтелектуальну культуру, розвиток мислення дітей; патріотичне виховання, у якому велика увага приділялася громадянському обов'язку та національному патріотизму; моральне виховання, де зверталася увага на розвиток загальнолюдських

цінностей, вироблення характеру, гуманістичне виховання; трудове виховання, основними пріоритетами якого було виховання свідомого, активного ставлення до праці та формування мотивів до діяльності.

Аналіз особливостей виховання, узагальнення родинновиховного досвіду кінця XIX – початку XX століття дозволив вибудувати модель формування елітарної особистості, яка дає змогу глибше зрозуміти сутнісну характеристику виховання еліти кінця XIX – початку XX.

Стрижневим змістовим компонентом моделі є **мета і завдання** національного виховання: забезпечити розвиток якостей елітарної особистості, національної свідомості, загальнолюдської моралі, сформувати соціально зрілу, працелюбну, творчу особистість, здатну до свідомого життєвого вибору і збагачення духовного, культурного потенціалу свого народу.

Дослідивши зміст та структуру виховання в родинах української еліти кінця XIX – початку XX століття, ми виділили головні **напрями національного виховання**:

- **психологічний** – відповідальність, пасіонарність, розуміння своєї місії перед народом;
- **етичний** – особистісна культура, шляхетні риси характеру, мовленнєвий етикет, приклад для наслідування, моральність;
- **світоглядний** – освіченість, прагнення до поглиблення знань, просвітницька діяльність;
- **етнокультурний** – національна свідомість, патріотизм, духовність, знання та збереження народної культури та традицій.

Проведене дослідження дало змогу виявити **умови** виховання, що сприяли формуванню національної еліти: сприятлива родинна атмосфера; високий педагогічний потенціал батьків; особистий приклад і авторитет батьків; естетика повсякденного сімейного життя; емоційний духовно-психологічний клімат сім'ї; громадська діяльність; творча спадщина батьків.

Основними **формами** виховання були: родинні концерти, домашні вистави, колективні читання, Шевченківські вечори, літературна діяльність, домашні зібрання, культурно-просвітницька організації; **методи** виховання: методи формування національної свідомості: розповідь, бесіда, лекції, приклад; методи стимулювання національної діяльності: заохочення, схвалення, змагання; методи організації національної діяльності: доручення, привчання, вимоги, створення виховних ситуацій. Також, в родинно – виховному досвіді

використовувалися такі засоби виховання: традиції, звичаї, обряди, народна творчість, слово, мова, твори мистецтва, книги, театр.

Нами визначено **принципи виховання**: *народність* – виховання на культурних надбаннях, кращих традиціях та ідеалах українського народу, на державно-патріотичних ідеях, формування справжніх патріотів України; *природовідповідність* – виховання з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей вихованців; *гуманність* – виховання у дітей щирості, людяності, доброзичливості, милосердності; *демократизм* – виховання на довірі, повазі, розумінні між вихователями і вихованцями; *безперервність* – цілісність і наступність виховання, що триває впродовж усього життя людини.

Враховуючи суть процесу виховання в родинах української еліти кінця XIX – початку XX століття, нами були визначені **основні поведінкові аспекти** формування елітарної особистості: морально-емоційний, діяльнісно-вольовий, мовленнєво –культурний.

Морально-емоційний поведінковий аспект включав виховання вищих особистісних моральних якостей та національно-патріотичних почуттів.

Морально довершена особистість розумілась батьками як носій ідеалів істини, добра і краси. Формування стійких моральних якостей особистості включало виховання любові, поваги до батьків і старших, вірності ідеям, принципам народної моралі та духовності, шляхетного ставлення до жінки, уміння захищати слабших, турбуватися про молодших тощо.

Виховання морального аспекту поведінки передбачало: створення умов для розвитку здібностей дитини; поважливе ставлення до дитини; надання дитині можливості для особистих суджень, міркувань і права вільного вибору дій; включення дитини в різноманітні відносини з людьми різного віку, становища, стану здоров’я і т. ін.

В моральному вихованні батьки вбачали велику силу художньої творчості. Відвідування театру, родинні концерти, домашні вистави, колективні читання, літературні вечори були формами художнього і морального виховання елітарної особистості. При цьому враховувалася вікова періодизація:

для молодших влаштовувалися ранки, ігри, тематичні святкування (“Ялинка”, “Благовіщення”) та інші розваги; старшим надавалась можливість брати участь у бесідах, диспутах, домашніх зібраннях, засіданнях культурно-просвітницьких організацій.

Великого значення для високо морального виховання дітей мало те, що вихованці бачили в поведінці батьків повну відсутність лицемірства і фальші, а спосіб життя вихователів наставляв їх на шлях порядності і чесності. Стосунки між членами родини були простими і сердечними, будувалися на довірі, правдивості, щирості – це викликало у дітей велику любов і повагу до старших.

Як показало дослідження, успіх у вихованні морального аспекту поведінки забезпечувався перш за все любов’ю і повагою вихователя до вихованця. Але любов’ю, яка проявлялася не в пестощах і ласощах, а у всебічній повазі до дитини, до її людських прав і цілковитій довірі до неї.

До складу національно-патріотичних почуттів входить виховання почуття гордості бути громадянином своєї держави, поваги до історії, культури українського народу, любові до рідної природи, мови.

Особливу увагу у вихованні емоційного поведінкового аспекту батьки звертали на те, що національно-патріотичні почуття не повинні бути споглядальними, обмежуватися пасивними реакціями милування й уподобання, а спрямовуватися на піднесення України до рівня високо розвинутих світових держав, що вимагає активної творчості елітарної особистості. Емоційне начало національно-патріотичного аспекту виявлялося у мужності, рішучості, готовності представників еліти відстоювати незалежність своєї держави.

Діяльнісно-вольовий поведінковий аспект передбачав виховання таких рис громадянськості, як **ініціативність та подвижництво**.

Створюючи літературні, театральні гуртки, культурно-просвітні і політичні організації, влаштовуючи домашні зібрання, батьки власним прикладом виховували у дітей ініціативність, формуючи таким чином патріотизм, національну свідомість. Батьки власним прикладом стимулювали вихованців на ті діяння, які приносять благо, добро Батьківщині, спонукали

відстоювати своє право бути частиною державного соціуму, відстоювати не власні інтереси, а інтереси співгромадян, держави.

Для української еліти кінця XIX – початку XX століття властиве було подвижництво – стійка витримка при постійно діючих національних соціальних стресах: заборона української мови, тиск з боку іншої держави, погіршення умов життя та інше. Незважаючи на вкрай несприятливі обставини, національна еліта залишилася вірною ідеям державотворення, виявляючи здатність витримувати національне гноблення.

Батьки ніколи не заперечували шляхетні поривання дітей, хоч іноді і ризиковані, небезпечні для власного життя, а навпаки оцінюючи характер ситуації, спонукали обирати адекватну тактику реагування на неї: створювати культурно-просвітні організації, працювати задля відродження національної ідеї, культури, державності. Мета подвижницького виховання полягала в тому, щоб навіть у найважчих умовах реалізувати свої потенційні сили і тим самим допомогти Вітчизні. Для стимулювання діяльнісно-вольового поведінкового аспекту дітей батьки привчали їх до оцінки життєвих ситуацій і явищ, самостійного вибору правильного рішення (формулювання мети і завдань (власних і колективних)), визначення способів їх досягнення, самооцінки наслідків з громадянських позицій.

Важливим компонентом моделі виховання елітарної особистості ми вважаємо **мовленнєво-культурний аспект**, який з усіх проявів культури людини найбільш помітний для оточуючих. Інтелект, почуття, характер, цілі та інтереси людини віддзеркалюються в тому, що і як вона говорить. У мовленні проявляється елітарність особистості, адже погано говорити вважається такою ж непристойністю, як не вміти читати і писати.

Наше дослідження показало, що українська еліта кінця XIX – початку XX століття була носієм культури певного мовленнєвого середовища і сформувала український риторичний ідеал. Лінгвіцид української мови, постійні заборони і утиски усіх культурних форм суспільного життя спонукали українську еліту до опору, гартували волю, змушували до винахідливості у художній

мовотворчості. В умовах заборон український риторичний ідеал стає пристрасним, вольовим , образним, багатожанровим. Його формують історичні праці і політичні промови М. Грушевського, мовні дискусії М.Коцюбинського, І.Огієнка, Олени Пчілки, Б.Грінченка, поетична мова Лесі Українки, творчий доробок Т.Рильського та інших представників української еліти.

Риторичний ідеал представників української еліти включав: по-перше, сповідування оратором гармонійної триєдності – ідея, задум, істинність; моральну спрямованість на добро, естетичність, благо, справедливість, гуманність; красу, як гармонію змісту і форми, доцільність і мовну довершеність; по-друге, чесність, справедливість, доброчинність, відкритість оратора до людей; по-третє, високу освіченість оратора; ґрунтовні знання з багатьох наук; по-четверте, вільне володіння українською літературною мовою; по-п’яте, виразне індивідуальне мовомислення.

Структурними компонентами виховання риторичного ідеалу в родинах української еліти кінця XIX – початку XX століття були: *риторична етика батьків,* що включала любов до дітей, відповідальність за слово, справедливість, чесність, скромність, доброту, взаємодопомогу, емоційну витримку; *культура мислення і мовлення* яка включала самостійність, логічність, ясність, самокритичність, гнучкість, швидкість мислення; правильність, точність, доступність, виразність, експресивність, техніку мовлення; *культура спілкування*, метою якої було виховання поваги до співрозмовника, тактовності, ввічливості, навчання управління поведінкою; *особиста культура* яка передбачала розвиток артистизму (управління жестами, мімікою, позою, ходою), дотримання зовнішнього вигляду (культура у підборі одягу, зачіски тощо).

Досліджений і узагальнений нами досвід національного виховання в елітарних родинах кінця XIX – початку XX століття сприятиме подоланню основних суперечностей родинного виховання сьогодення, та формуванню справжньої української еліти.

ЛІТЕРАТУРА

21. Волков А. А. Курс русской риторики. – М.: Изд-во храма Св. муч. Татианы, 2001. – 408 с.
22. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля: – К.: МАУП, 2003. – 296 с.
23. Постовий В.Г. Трансформація та інтеграція родинних традицій виховання дітей // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 116 – 124.
24. Родинна педагогіка: Навч.-метод. посібник А.А. Марушкевич, В.Г. Постовий, Т.Ф. Алексєєнко та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
25. Руденко Ю. Д. Національне виховання: відродження, перспективи // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 132 – 139.
26. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: Навчально-методичний посібник для студ.педпгогіч.навч.закладів, державних універс. – К.: ІСДО, 1996. – 288с.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які педагогічні погляди та ідеї виховання особистості у творчості письменників XIX століття мають непересічну цінність для сьогодення?
2. Розкрийте зміст національного виховання у науковій спадщині М.Грушевського, С.Русової, М.Євшана.
3. Які етнічні засади родинного виховання пропагують у своїй творчості К.Ушинський, В.Сухомлинський.
4. Проаналізуйте визначення поняття "національне виховання", які дані в різних енциклопедіях та посібниках з педагогіки. Виберіть ті, які, на Вашу думку, найбільш повно відображають суть цих понять. Обґрунтуйте свою точку зору.

5. Наведіть приклади прислів'їв та приказок, що мають виховне значення. Порівняйте близькі за змістом прислів'я та приказки різних народів.

6. Які проблеми порушує Семеног О. М. в статті "Родинні виховні традиції як засіб формування особистості майбутнього вчителя" (Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С.147 – 156)? На вашу думку, що таке родина для сучасної людини, яка живе в умовах глобалізації та підвищеної мобільності?

7. Співставте міркування І. Франка - "...здорові органічні паростi можуть у кожнім краю виростати тільки з виразного національного ґрунту" (Франко І. Педагогічні статі і висловлювання / Упор. О.Г. Дзеверін. – К.: Радянська школа, 1960. – 298 с.- С. 25) з власними роздумами про значення національного виховання у вихованні особистості.

8. Назвіть основні напрями національного виховання в родинах української еліти кінця XIX – початку XX ст.

9. Вважаючи родинне виховання важливим чинником становлення і розвитку інтелектуально-духовного світу дитини, формування рис її характеру, національної свідомості І.Огієнко у праці "Княгиня Анна – засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві", писав: "великі люди з великими виробленими характерами звичайно виховуються у відповідних родинах – що дитина одержить від батьків своїх, те і в життя понесе, і нестиме його аж до могили" (Огієнко І. "Княгиня Анна – засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві" // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1 – 2. – С. 68 – 69). На вашу думку, які родинні цінності впливають на формування елітарної особистості ?

10. Кого з сучасних відомих людей ви вважаєте елітарною особистістю? Обгрунтуйте свою думку.

11. Як поріднилися два славних роди Старицькі та Лисенки?

12. Виділіть і дайте характеристику основним цінностям виховання підростаючого покоління у родині Старицьких-Лисенків.

13. Обґрунтуйте, які засоби виховання в родині Старицьких-Лисенків мають естетичне спрямування?

14. Окресліть арсенал родинної педагогіки сім'ї Коцюбинських.

15. Виділіть головні компоненти виховання родини Коцюбинських у розвитку творчої особистості.

16. Які родинно-трудові традиції сповідувалися у сім'ї Коцюбинських?

17. Розкрийте значення родини Грушевських у історичному поступі України.

18. У чому полягає національна ідея виховання у родині Грушевських.

19. Який вплив на Катерину Грушевську мав батько? За що Катерина вдячна батькові найбільше?

20. Прослідкуйте генезу родинного виховання у сім'ї Крамаренків.

21. Розкрийте сутність родинновиховних потенцій сім'ї Суровцевих.

22. Який вплив мали регіональні особливості місця проживання родини Бажанів на виховання дітей.

23. Які моральні чесноти сповідувалися у родині Бажанів?

24. Розкрийте вплив родинного середовища на творчі здібності М.П.Бажана.

25. Ознайомтесь зі статтею Чмелика Р. П. "Проблеми сімейного виховання" (Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16 – 24). Складіть тезисний план статті.

26. Які проблеми порушує Постовий В.Г. в статті "Трансформація та інтеграція родинних традицій виховання дітей" (Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 116 – 124)? Чи є вони важливими для сучасної сім'ї? Відповідь обґрунтуйте.

27. Складіть виступи перед учнями, вчителями, батьками на тему: "Найбільше щастя людини – це велика родина".

28. В довільній формі, проаналізуйте вплив родини на розвиток національно свідомої особистості.

29. Підготуйте і проведіть на педагогічній практиці з учнями одного з класів дискусію про те, у чому полягає елітарність сучасної людини. З'ясуйте, які риси, властивості є значимими для школярів, як вони оцінюють свої можливості стати елітарною особистістю.

30. Підготуйте сценарій родинного виховного заходу на цікаву для Вас тему.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Ґенеза елітарності та її трансформація у історичному поступі України.
2. Діяльність літературно-мистецького гуртка уманської еліти початку XX століття.
3. Дитячий театр у родинах Косачів, Старицьких, Лисенків.
4. Материнська школа Олени Пчілки.
5. Роль батьківського впливу на становлення синів-Крамаренків.
6. Специфіка виховання в родині М. Бажана.
7. Студія Леся Курбаса "КРАЙДРАМТЕ" в епістоляріях М. Бажана.
8. Дитячі читання у родинному вихованні Коцюбинських.
9. Життєвий і творчий подвиг М. Старицького та М. Лисенка.
10. А. Крушельницький: особистість, педагог, батько.
11. Питання рідної мови у творчій спадщині М. Грушевського.
12. Елітарна особистість у фольклорі України.
13. Трагізм української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. у мемуарах Л.І. Крушельницької "Рубали ліс".
14. Красномовство як головна ознака національної еліти.
15. Шляхетність українського роду в повісті Докії Гуменної "Чумацький шлях".